

POLSKIE TOWARZYSTWO RUSYCYSTYCZNE

przeгляд rusycystyczny

2024, nr 1 (185)

Katowice 2024

KOMITET REDAKCYJNY

Tadeusz Klimowicz — przewodniczący

Franciszek Apanowicz, Petar Bunjak, Jens Herlth, Jewgienij Jabłokow, Władimir Klimonow, Joanna Madloch, Daria Nevskaya, Kadisha Nurgali, Antoaneta Olteanu, Grzegorz Przebinda, Barbara Stempczyńska, Walerij Tiupa, Halina Waszkielewicz

ZESPÓŁ REDAKCYJNY

Piotr Fast (redaktor naczelny), Michał Głuszkowski (zastępca redaktora naczelnego), Beata Pawletko, Justyna Pisarska, Anna Paszkowska (sekretarz redakcji)

Adiustacja tekstów obcojęzycznych

Yevheniy Liashchevskyi

Piotr Plichta

Korekta

Justyna Pisarska

ADRES REDAKCJI

Przegląd Ruscystyczny, 41-500 Chorzów, ul. Zjednoczenia 1/11

tel. +48 604 965 737; +48 505 300 667

e-mail: prz.rus@op.pl

<http://www.journals.us.edu.pl/index.php/PR>

Index 371866

ISSN 0137-298

WYDAWCY

**Polskie
Towarzystwo
Ruscystyczne**

Polskie Towarzystwo Ruscystyczne
41-200 Sosnowiec
ul. Stefana Grota Roweckiego 5/318
tel. 505 300 667, ptr.polska@gmail.com
www.peteer.pl

**UNIWERSYTET ŚLĄSKI
W KATOWICACH**

Uniwersytet Śląski
Instytut Literaturoznawstwa
Instytut Językoznawstwa
41-200 Sosnowiec
ul. Stefana Grota Roweckiego 5

SPIIS TREŚCI

7	KRZYSZTOF MAŁEK	Ekoteologia rosyjskiego prawosławia według Tatiany Goriczewej
29	OLGA MAKAROWSKA	Kilka uwag o (nie)artyzmie <i>Opadłych liści</i> Wasilija W. Rozanowa
52	EWA GRAŻYNA KOMISARUK	O pamięci i postpropagandzie: <i>Блокада Ленинграда. Детская книга</i> Grigorija Piernawskiego
71	ŁUKASZ BACHORA	Kultura na drodze do samozniszczenia. Wiktora Pielewina prognoza dla Rosji
101	IRINA ERMASHOVA	Kliniczny przypadek nowego Raskolnikowa w powieści <i>Tekst</i> Dmitrija Głuchowskiego
115	ROMAN SZUBIN	Retrotopia jako forma ucieczki i konformizm (Jewgienij Wodołazkin <i>Justyfikacja wyspy i Czagin</i>)
133	LENKA ODEHNALOVÁ	Między faktem a fikcją. Powieściowa twórczość Jewgienija Wodołazkina
146	EDYTA MANASTERSKA-WIĄCEK	Grzegorz Kasdepke po rosyjsku. Tekst literacki w opiniach czytelników dziecięcych
158	DOROTA GŁUSZAK	Sposoby tłumaczenia nazw obcych w rosyjskich <i>kurantach</i> z lat 1671–1672
173	ALEKSANDER KIKLEWICZ	Refleksje językowe we <i>Wspomnieniach</i> Afanasija Fieta
195	JOLANTA KUR-KONONOWICZ	Metaforyzacja konceptów ZJAWISKO PRZYRODY w rosyjskim dyskursie poetyckim (modelowanie metaforyczne) — ZIMA
220	WOJCIECH PAWEŁ SOSNOWSKI SVETLANA AHLBORN	Bezekwiwalentne jednostki leksykalne na lekcji języka obcego (na materiale języka rosyjskiego w konfrontacji z niemieckim i polskim)
241		Noty o autorach

СОДЕРЖАНИЕ

7	КШИШТОФ МАЛЕК	Русская православная экотеология Татьяны Горичевой
29	ОЛЬГА МАКАРОВСКА	К вопросу о (не)художественности <i>Опавших листьев</i> Василия В. Розанова
52	ЭВА ГРАЖИНА КОМИСАРУК	О памяти и постпропаганде: <i>Блокада ленинграда. Детская книга</i> Григория Пернавского
71	ЛУКАШ БАХОРА	Культура на пути к самоуничтожению. Прогноз Виктора Пелевина для России
101	ИРИНА ЕРМАШОВА	Клинический случай нового Раскольникова в романе <i>Текст</i> Дмитрия Глуховского
115	РОМАН ШУБИН	Ретротопия как форма побега и конформизма (<i>Оправдание острова и Чагин</i> Евгения Водолазкина)
133	ЛЕНКА ОДЕХНАЛОВА	На границе факта и фикции. Романное творчество Евгения Водолазкина
146	ЭДИТА МАНАСТЕРСКА-ВИОНЦЕК	Гжегож Касдепке по-русски. Литературный текст в оценке читателей литературы для детей
158	ДОРОТА ГЛУШАК	Способы перевода иноязычных названий в русских <i>курантах</i> 1671–1672 гг.
173	АЛЕКСАНДР КИКЛЕВИЧ	Языковые рефлексии в <i>Воспоминаниях</i> Афанасия Фета
195	ИОЛАНТА КУР-КОНОНОВИЧ	Специфика метафоризации концептов ЯВЛЕНИЕ ПРИРОДЫ в русскоязычном поэтическом дискурсе (метафорическое моделирование) — ЗИМА
220	ВОЙЦЕХ ПАВЕЛ СОСНОВСКИ СВЕТЛАНА АЛЬБОРН	Безэквивалентные лексические единицы в преподавании русского языка как иностранного в сопоставлении с немецким и польским
241	Об авторах	

TABLE OF CONTENTS

7	KRZYSZTOF MAŁEK	Tatiana Goriczeva's Russian Orthodox ecotheology
29	OLGA MAKAROWSKA	On the question of (non)artistry of <i>Fallen Leaves</i> by Vasiliy V. Rozanov
52	EWA GRAŻYNA KOMISARUK	On memory and postpropaganda: <i>The Leningrad Blockade. Children's Book</i> by Grigory Piernavsky
71	ŁUKASZ BACHORA	Culture on the road to self-destruction. Victor Pelevin's prognosis for Russia
101	IRINA ERMASHOVA	The clinical case of the new Raskolnikov in the novel <i>Text</i> by Dmitry Glukhovsky
115	ROMAN SZUBIN	Retrotopia as a form of escape and conformity: (<i>Justification Of The Island</i> and <i>Chagin</i> by Evgeny Vodolazkin)
133	LENKA ODEHNALOVÁ	On a borderline between fact and fiction. Literary output of Eugene Vodolazkin
146	EDYTA MANASTERSKA-WIĄCEK	Grzegorz Kasdepke in Russian. Child readers' reception of the literary text
158	DOROTA GŁUSZAK	Methods of translating foreign names in Russian <i>kuranty</i> from the years 1671–1672
173	ALEKSANDER KIKLEWICZ	Language reflections in <i>Memoirs</i> of Afanasiy Fet
195	JOLANTA KUR-KONONOWICZ	The specificity of the metaphorization of the PHENOMENON NATURE concepts in the Russian poetic discourse (metaphorical modeling) – WINTER
220	WOJCIECH PAWEŁ SOSNOWSKI	Non-equivalent lexical units in teaching Russian as a foreign language in comparison to German and Polish
241	SVETLANA AHLBORN	About the authors

KRZYSZTOF MAŁEK

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5480-0255>

Uniwersytet Śląski w Katowicach

EKOTEOLOGIA ROSYJSKIEGO PRAWOSŁAWIA WEDŁUG TATIANY GORICZEWEJ

TATIANA GORICZEVA'S RUSSIAN ORTHODOX ECOTHEOLOGY

Consideration of the human-nature relationship goes beyond the natural and social sciences. All creatures have an equal right to exist. According to Orthodox ecotheology, the Absolute called entities into existence and gave them certain rights. This article aims to analyse the significance of the environment in Orthodoxy, using the work of Russian philosopher and theologian Tatiana Goricheva as an example. Referring, among other things, to the philosophical-theological and hagiographical reflections contained in the works of the author of *Holy Animals*, the status of the natural environment in Orthodoxy and its role in the history of salvation is discussed, and a consideration of Christian biocentrism and anthropocentrism in Orthodoxy is undertaken.

Keywords: ecology, religious studies, zootheology, Goricheva, posthumanism

WSTĘP

Ekoteologia w kontekście rozwoju badań ekologicznych w różnych dyscyplinach jest stosunkowo nowa. W Polsce studia tego rodzaju prowadzone są głównie w uniwersytetach, które proponują studentom udział w zajęciach z ekoteologii czy związanych z nią zagadnień. Ekoteologię zdefiniować można jako subdyscyplinę analizującą relację Bóg–człowiek–środowisko, rozważaną w kontekście praktyki wiary oraz obejmującą rzeczywistość stworzoną wraz z jej naukowymi i kulturowymi osiągnięciami. Z kolei określeniu „rosyjskie prawosławie” — ze względów historycznych i kulturowych — przypisuje się wiele znaczeń, czasami wręcz nieintuicyjnych¹. W debacie publicznej

¹ W. Borecka, *Koncepcja stosunków Kościół–państwo we współczesnym nauczaniu Rosyjskiej Prawosławnej Cerkwi*, w: I. Wodzianowska, H. Łaszkiwicz (red.), *Między Rzymem a Nowosybirskiem. Księga jubileuszowa dedykowana ks.*

wspomina się również o tzw. prawosławnych ateistach². Jednak w niniejszym artykule rosyjskie prawosławie będzie ujmowane jako wiara chrześcijańska praktykowana zgodnie ze wschodnią tradycją rosyjską.

STATUS ŚRODOWISKA NATURALNEGO

To, że Bóg stworzył świat *ex nihilo*, jest jedną z głównych prawd wiary dla wyznawców zarówno judaizmu, jak i religii chrześcijańskiej. A zatem otrzymujemy jednoznaczny i podstawowy dla tych wyznań komunikat, że nie ma nic równego Absolutowi. Teolodzy i religioznawcy idą jednak o krok dalej, stawiając pytanie o rolę środowiska naturalnego i jego status jako stworzenia oraz – co zdumiewa – proponując namysł nad tym, czy człowiek stanowi element środowiska naturalnego i jaką odgrywa w nim rolę.

Na wstępie należy przede wszystkim zaznaczyć, że elementem środowiska naturalnego nie jest Stwórca. Jak twierdzi rosyjski filozof Siergiej Bułgakow,

Bóg nie jest przyczyną, i nie tylko dlatego, że Bóg rozumiany jako pierwsza przyczyna zostaje włączony w łańcuch przyczynowy [...], ale także dlatego, że [...] przyczyna objaśnia skutek tylko wtedy, kiedy znajduje się z nim na jednej płaszczynie³.

Fakt istnienia dwóch rzeczywistości w tej religii nie jest nowy, ale wskazuje na ich zależność — materii od nie-materii. Badanie empiryczne tej relacji jest niemożliwe — w przeciwieństwie do jej penetracji intelektualnej. Dlatego w refleksji nad statusem środowiska naturalnego w prawosławiu istotne wydają się trzy podstawowe kwestie. Mowa o celu stworzenia, kontakcie pomiędzy Stwórcą i światem oraz sposobie realizacji owej zależności.

W tradycji prawosławnej celem aktu stworzenia dokonanego *ex nihilo* przez Boga jest chęć podzielenia się ze stworzeniem tym, co Absolut może mu przekazać⁴. Antoni Bloom, rosyjski biskup prawo-

Marianowi Radwanowi SCJ, Wydawnictwo Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, Lublin 2012, s. 421–426.

² R. Szoszyn, *Ateizm po komunizmie*, „Rzeczpospolita”, 27.01.2016, <https://www.rp.pl/spoleczenstwo/art11224281-ateizm-po-kuninizmie> (13.10.2022).

³ S. Bułgakow, *Światło wieczności. Medytacje i spekulacje*, przeł. J. Chmielewski, Wydawnictwo Marek Derewiecki, Kęty 2010, s. 259–260.

⁴ A. Kucy, *Biografia duchowa i antropologia chrześcijańska metropolity Antoniego Blooma (1914–2003)*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2019, s. 199.

sławny działający w Wielkiej Brytanii, pisze wprost o „błogostanie”, tj. dawaniu siebie przez Boga oraz okazywaniu miłości wobec wszelkiego bytu⁵. W przypadku religii chrześcijańskiej motywacja powołania do istnienia różnych istot jest tożsama z celem⁶. Jednak jego realizacja, uwzględniając obecną rzeczywistość, jest bardziej skomplikowana. Jak twierdzi rosyjska teolożka i filozofka Tatiana Goriczeva, Stwórca jest świadom podziału świata, dlatego nakłada na niego obowiązek zebrania się w jedno, stania się jedną Eucharystią i liturgią⁷. W Kościele prawosławnym — podobnie jak w Kościele katolickim — Eucharystię rozumie się na dwa sposoby: jako nabożeństwo oraz jako pokarm przyjmowany przez wiernych podczas mszy świętej. Ta z kolei nazywana jest również liturgią lub nabożeństwem. Rozumienie świata jako zebrania liturgicznego znane jest w prawosławiu m.in. dzięki naukom Maksyma Wyznawcy⁸. Definiowanie całego stworzenia jako Eucharystii, czyli najważniejszego elementu ziemskiego w religii chrześcijańskiej, można uznać natomiast za oryginalną, a przynajmniej nierozpowszechnioną szeroko w tej religii ideę autorstwa Goriczewej, która niejako włącza filozofię neoplatońską do dyskursu o stanie współczesnego środowiska. Filozofka stwierdza bowiem, że „każdy detal nosi w sobie obraz całości”⁹. Tak sformułowana idea wydaje się heterodoksyjna, ponieważ w religii chrześcijańskiej nikt ani nic nie może być ciałem Zbawcy, jako które określana jest Eucharystia. W podobnym tonie wypowiada się prawosławny filozof Lew Karsawin w odniesieniu do deifikacji stworzenia¹⁰. Jednak badania nad zgodnością tego zestawienia z religią wyznawców Chrystusa nie są przedmiotem niniejszego artykułu.

Istotna jest natomiast świadomość Stwórcy o napotykanym przez stworzenie problemach, które stanowią wyzwanie dla wszelkich by-

⁵ Tamże, s. 199.

⁶ Преподобный Иустин (Попович), *Догматика Православной Церкви*, t. 2: *Бог в самом Себе. Отношение Бога к твари*, https://azbyka.ru/otechnik/Iustin_Popovich/sobranija-tvorenij-tom2/3 (28.10.2022).

⁷ Т. Горичева, *Говорящие „Да”*, Экологическая палата России, Москва 2020, s. 21.

⁸ Zob. P. Gregorios, *The human presence. An Orthodox view of nature*, World Council of Churches, Geneva 1978, s. 73.

⁹ Т. Горичева, *Говорящие „Да”...*, s. 21. Przeł. К.М. Jeśli nie podano inaczej, wszystkie tłumaczenia cytatów pochodzą od autora artykułu.

¹⁰ Л. Карсавин, *Путь православия*, w: Н. Бердяев (red.), *София. Проблемы духовной культуры и религиозной философии*, Обелискъ, Берлинъ 1923, s. 48.

tów¹¹. Ta znajomość problemów nie dotyczy jedynie człowieka i zwierząt, ale również roślin, co potwierdzają teksty psalmów¹². Opieka nad stworzeniem i rozumienie jego trosk wskazują na to, że stworzenie nie pozostaje samo wobec trudności. Zatem relacja ta nie może być ani bezczynna, ani jednostronna. Wymaga ona wolitywnego działania, przynajmniej ze strony istot żywych, które, by przetrwać, potrzebują spełnienia konkretnych warunków bytowych oraz ochrony przed ewentualnymi agresorami. Stwórca, zgodnie z koncepcją prawosławną, ma działać w tym zakresie na dwa sposoby. Z jednej strony daje człowieka jako ich opiekuna, który ma doglądać roślin i zwierząt. Z drugiej — sytuuje faunę i florę w odpowiednich dla nich niszach ekologicznych oraz wyposaża je w stosowne środki ochrony, by nie wyginęły¹³.

Z podmiotowością związana jest biblijna, panchrześcijańska idea, zgodnie z którą Absolut można poznać przez przyrodę, wszak w niej jest zawarty jego obraz. Rozważania estetyczne nad naturą mają wskazywać na piękno absolutne, którego środowisko jest jedynie przedstawicielem czasowym. W teologii katolickiej określa się tak jedną z dróg poznania Boga, która miała zostać ustanowiona przez Stwórcę dla wszystkich ludzi niezależnie od ich wyznania¹⁴. Walkę z takim rozumieniem kontemplacji Goriczewa określa jako przyrodoklazm (*природоборчество*)¹⁵, czyli sprzeciw wobec odkrywania Absolutu ze stworzenia. „Przyrodoklazm i ikonoklazm idą ręką w rękę”¹⁶. W związku z tym nasuwa się pytanie, czy przez analogię do wydarzeń starożytnych i nowożytnych ikonoklazmów można mówić o przyrododulii (*природодулия*) w prawosławiu. Ikonodulia zakłada, że artysta maluje nie swoje wyobrażenie, lecz objawioną mu rzeczywistość, dlatego powstałe dzieło ma odzwierciedlać prawdę. W ten sposób każdy, kto oddaje cześć Bogu przez

¹¹ Т. Горичева, *Говорящие „Да”...*, s. 21.

¹² Tamże, s. 71.

¹³ Grzegorz z Nyssy, *O stworzeniu człowieka*, przeł. M. Przyszychowska, Wydawnictwo WAM, Kraków 2006, s. 63–64; Mt 6, 26. Obecnie mówienie o podmiotowości zwierząt stało się już w nauce normą. Coraz częściej zwraca się natomiast uwagę na podmiotowość roślin, o czym mogą świadczyć najnowsze badania. Zob. np. M. Zamorska, *Z uważnością i troską: feministyczne studia nad roślinami*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 2022, t. 84, nr 1, s. 197–212.

¹⁴ *Drogi prowadzące do Boga*, w: *Katechizm Kościoła Katolickiego*, pkt 31–49, <http://www.katechizm.opoka.org.pl/rkkl-1-1.htm> (2.11.2022).

¹⁵ Т. Горичева, *Говорящие „Да”...*, s. 147.

¹⁶ Tamże, s. 147–148.

ikony, może doświadczyć cudu¹⁷. Co ważne, ikona jest jedynie elementem pośredniczącym. Zatem nieobecne dotychczas określenie przyrododulia wydaje się adekwatne w stosunku do teologii prawosławnej, ponieważ wierny, patrząc na środowisko naturalne, dostrzega prawdziwą moc Absolutu, który jest w stanie stworzyć rzeczywistość objawiającą jego aktywne uczestnictwo w życiu jako takim (*life itself*)¹⁸.

Goriczewa wiąże ze środowiskiem naturalnym także inne przymioty. „*Kabod* i *szekina* oraz *sofijność* Boża zostały dane przyrodzie na początku. [...] Wszelkie stworzenie uczestniczy w chwale Bożej poprzez posiadanie swojej chwały”¹⁹. Pierwszy z terminów badaczka rozumie jako chwałę Bożej obecności, a drugi — jako wszystko to, co oznacza obecność Stwórcy na ziemi²⁰. Nie są to jednak formy działania oddzielne od Absolutu — poprzez *kabod* i *szekinę* Absolut daje o sobie znać każdemu stworzeniu²¹. Można stwierdzić, że są to elementy niestworzonych bożych energii, które do religijności prawosławnej wprowadził jeden z bizantyjskich mnichów — Grzegorz Palamas. Ich rolą jest ułatwienie kontaktu stworzeniom z bóstwem poprzez utworzenie prowadzących bezpośrednio do Stwórcy kanałów dialogu. W związku z tym przyroda jest nie tylko teofanijna, ale również stanowi przedmiot działalności Absolutu, a więc wchodzi w zakres rozważań etycznych. Goriczewa dodaje, że środowisko naturalne ma pewną mądrość niedostępną człowiekowi. W języku rosyjskim istnieje bowiem rozróżnienie na *мудрость* (mądrość) oraz *софийность* (mądrość odnoszącą się jedynie do Boga)²². Nadając takie znaczenie środowisku naturalnemu, badaczka wskazuje, że czło-

¹⁷ R. Chałupniak, *Arcydziela malarstwa w katechezie*, Redakcja Wydawnictw Wydziału Teologicznego Uniwersytetu Opolskiego, Opole 2013, s. 54–55.

¹⁸ N. Rose, *The Politics of Life Itself*, „Theory, Culture and Society” 2001, nr 18 (6), s. 20–22.

¹⁹ Т. Горичева, *О священном безумии. Христианство в современном мире*, Алетея, Санкт-Петербург 2015, s. 293.

²⁰ Tamże.

²¹ W. Stabryła, „[...] *moc Najwyższego osłoni Cię*” (Łk 1,35). *Maryja trwająca w Szekinie*, „Salvatoris Mater” 2008, nr 10 (2), s. 12–16; J. Seremak, *Paradygmat zbawczej obecności wyzwolenia: imię Boga Ehjeh-Jhwh*, „Jestem-On jest” (Wj 3,14–15 / Wj 34,6–7), „Studia Bobolanum” 2018, t. 29, nr 2, s. 149–150.

²² Z rozróżnieniem tym związana jest oddzielna gałąź filozofii rosyjskiej — sofologia. Rozpatruje się w niej rolę Sofii jako elementu/stworzenia/przymiotu Boga i jej utożsamienia z Chrystusem. Do jednej z najbardziej znanych w rosyjskiej filozofii debat o sofijności przyczyniło się dzieło Sergiusza Bułgakowa *Światło wieczności. Medytacje i spekulacje*. Zob. Tegoż, *Światło wieczności...*, s. 302–390.

wiek nie tylko powinien je kontemplować czy go bronić, ale również uczyć się od niego, naśladować, a nawet mu towarzyszyć²³. Wydaje się, że nie bez przyczyny sam Chrystus w religijności chrześcijańskiej jest utożsamiany z Bożą Mądrością bądź też wzoruje się na niej. Dodać należy jedynie, że to właśnie w Biblii można znaleźć wskazania Jezusa o naśladowaniu zwierząt i roślin (zob. Mt 6,25–34).

BIOCENTRYZM CZY ANTROPOCENTRYZM?

W swoich pracach Goriczewa podkreśla, że wyznawca prawosławia musi myśleć o człowieku jako o wyjątku w świecie przyrody.

W chrześcijaństwie stworzenie jest całkowicie oddzielone od Boga-Stwórcy. Ma miejsce *sui generis* odbożenie²⁴ świata i stworzenia. Człowiek jest królem stworzenia, jego koroną, wszystko inne jest niżej niż on i winno mu być posłuszne²⁵.

W tym aspekcie autorka *Świętych zwierząt* nie pozostawia pola do dyskusji, aczkolwiek nie jest to typowa krytyka antropocentryzmu. Można uznać, że mieści się ona w ramach Nowej Humanistyki, w której po okresie rozwoju posthumanizmu świat uznaje wyraźne granice tego, co Inne²⁶, dostrzega nowe pola badawcze związane z różnymi zwrotami w nauce²⁷ czy też działa za pomocą subwersji. „Człowiek odnosi się do Innego w ten sam sposób, jak odnosi się do Innego (do świata) Bóg. [...] Człowiek nie jest ani gorszy, ani lepszy od zwierzę-

²³ Т. Горичева, *Блажен иже и скоты милует*, KUD Logos, Люблина 2010, s. 137.

²⁴ W oryginalnie użyto terminu „обезбоживание”, który można przetłumaczyć jako ateizacja, jak uczyniła to Ekaterina Nikitina — zob. T. Goriczewa, *Święte zwierzęta (fragmenty)*, przeł. E. Nikitina, red. A. Mitek-Dziemba, „Zoophilologica. Polish Journal of Animal Studies” 2017, nr 3, s. 72. Proponuję natomiast użycie neologizmu „odbożenie”. Słowo „обезбоживание” przypomina swoim brzmieniem termin medyczny „обезвоживание”, oznaczający odwodnienie, a więc pozbywanie się czegoś niezbędnego do życia. Takim niezbędnym do życia elementem w myśli Goriczewej jest Bóg. Inaczej przetłumaczył ten termin Grzegorz Ojcewicz: „Dokonuje się [tu] swoiste pozbawienie świata i stworzenia pierwiastka Bożego” — zob. T. Goriczewa, *Święte zwierzęta*, przeł. G. Ojcewicz, Wydawnictwo „GregArt”, Szczytno 2022, s. 35.

²⁵ Т. Горичева, *Говорящие „Да”...*, s. 252.

²⁶ A. Bielik-Robson, *Nowa Humanistyka: w poszukiwaniu granic*, „Teksty Drugie” 2017, nr 1, s. 146–162.

²⁷ D. Ulicka, *Kryzysy — przełomy — przebudowy — zwroty*, „Academia — Magazyn Polskiej Akademii Nauk” 2022, nr 3 (71), s. 21–23.

cia, ma po prostu inny los i misję”²⁸. Odwoływanie się przez filozofkę do tradycji świadczy również o braku konfliktu między jej twórczością a tym, co przekazuje oficjalna nauka Cerkwi.

Goriczewa dodaje, że szacunek i cześć należy się nie tylko tej części Kościoła, którą widać, ale również tej znajdującej się w potencji, którą jest całe stworzenie²⁹. Człowiek ma nie tylko oczekiwać zmian w przyrodzie, ale już teraz troszczyć się o jej przyszły stan. „W prawosławiu Cerkwią powinien się stać cały kosmos, cała historia ludzkości”³⁰, czyli wszystko, co istnieje, bez wyjątków. Antycypacja jest jedną z podstawowych cech religii chrześcijańskiej, która — inaczej niż większość wyznań — nie jest związana z przeszłością. Szacunek ma wypływać z braterstwa wobec tego, co inne, a z czym *homo sapiens* może stworzyć pewien nieokreślony stan jedności. Nie można bowiem stwierdzić, że substancje różnych stworzeń się mieszają — oczekiwanie na przemianę nie miałyby sensu, ponieważ już teraz istota ludzka mogłaby się zjednoczyć z innymi bytami. Podobny akt braterstwa obecny był w kulturze Słowian wschodnich, a mianowicie w przedchrześcijańskich formach kultu Matki-Wilgotnej Ziemi utożsamianej obecnie z Matką Boską. Jak zauważa Aleksiej Parszyn, motyw ten występuje w filozoficznych rozważaniach prawosławia od początku kultu maryjnego, chociaż zaczęto go analizować i wykorzystywać dopiero od okresu Srebrnego Wieku³¹. Przeciwnego zdania jest Goriczewa, która uważa, że nie można zrównywać Matki-Wilgotnej Ziemi z Maryją, jak zrobił to Fiodor Dostojewski w *Biesach*, ponieważ Matka Boska ma jedynie uświęcać materię³². Los personifikowanego środowiska naturalnego nie powinien — co do istoty — być zrównywany z ludzkim elementem religii chrześcijańskiej.

Powróćmy do idei antycypacji zawartej w myśli wyznawców Chrystusa. Książe Jewgienij Trubieckoj pisał:

²⁸ T. Goriczewa, *Święte zwierzęta...*, s. 47.

²⁹ Т. Горичева, *О священном безумии...*, s. 68.

³⁰ Tamże, s. 386.

³¹ А. Паршин, „Богородица — мать сыра земля...” (о трех лекциях в московской духовной академии), „Вестник Православного Свято-Тихоновского гуманитарного университета. Серия I: Богословие. Философия” 2011, nr 5 (37), s. 71–82. Warto w tym miejscu zwrócić uwagę na analizę twórczości poetyckiej Jelizawiey Jurjewnej Pilenko, która została kanonizowana w 2004 roku, a która wielokrotnie w swoich utworach poruszała temat świętości ziemi rosyjskiej. Zob. W. Laszczak, *W kręgu motywów mariologicznych Kuźminy-Karawajewej (Matki Marii)*, „Rusycystyczne Studia Literaturoznawcze” 2011, t. 21, s. 61–69.

³² Т. Горичева, *О священном безумии...*, s. 67–68.

Zebranie całego stworzenia jako formy przyszłego ładu kosmicznego, obejmujące aniołów, ludzi, a także każdy oddychający byt — taka jest główna idea świątyni w naszej dawnej sztuce sakralnej, dominująca zarówno w zabytkowej architekturze, jak i malarstwie³³.

Powołując się na słowa Trubieckiego, Goriczewa potwierdza wpływ człowieka na przyszłe wydarzenia zachodzące w otaczającym go świecie³⁴. W prawosławiu Najświętsza Liturgia, której opis książkę przedstawia, odbywa się bowiem w dwóch różnych porządkach czasowych: historycznym na ziemi i beczasowym w świecie duchowym. Zgodnie z tą koncepcją wraz z końcem świata nastąpi również kres takiego czasu, jaki znamy. Przypominać o tym mają świątynie, które dzięki sztuce oraz odpowiednim fundatorom wciąż spełniają swe zadanie opowiadania o przyszłych wydarzeniach. Przyroda w pewien symboliczny, ale również uczestniczący sposób staje się zapowiedzią tego, że transcendentny, pośmiertny świat będzie tożsamy z tym stworzeniem, którego człowiek jest integralną częścią.

W związku z tym pozostaje również koncepcja Goriczewej o biblijnym źródle zrównania osób ludzkich i nie-ludzkich, co wyrażać się ma poprzez porównanie ich cech czy nadawanie odzwierzęcych imion bohaterom biblijnym³⁵. Zabieg ten nie jest typowy jedynie dla starożytnego judaizmu, ale również dla wielu innych religii, jak np. wierzeń rdzennych Amerykanów. Pełnił on również podobną funkcję, tj. wskazywał na pewne wartościowe dla danej kultury cechy, które jednostka miała przejawiać w przyszłości. Jednak według filozofki w przypadku tradycji biblijnej dochodzi również aspekt przypominający o rzeczywistości człowieka jako jednego z elementów życia, jako jednego z żyjących gatunków³⁶. Pogląd ten wydaje się biocentryczny lub przynajmniej zwierzocentryczny, aczkolwiek jest to forma zawołanego antropocentryzmu, ponieważ funkcję nadrzędną wobec reszty stworzenia nadal pełni *homo sapiens*, który ma pamiętać o wszystkim, co zostało powołane do istnienia.

³³ Tamże, s. 386.

³⁴ Zgodnie z ideą chrześcijańską dualistyczna rzeczywistość istnieje w dwóch różnych porządkach czasowych: historycznym na ziemi i beczasowym w świecie duchowym. Eucharystia będąca najważniejszym z elementów życia religijnego prawosławia odgrywa się w obu porządkach jednocześnie, aczkolwiek temat następstwa wydarzeń w rzeczywistości duchowej nie jest rozpatrywany w tej religii. Zagadnienie to jednak wykracza poza ramy niniejszego artykułu.

³⁵ Nazwy postaci funkcjonują jako nazwy postaw. Т. Горичева, *Блажен...*, s. 141.

³⁶ Т. Горичева, *Говорящие „Да”...*, s. 71–72.

Obrazowo stan tej dominacji oddaje Goriczewa przez odwołanie się do twórczości Martina Heideggera. Teolożka stwierdza, że rosyjski świat jest niczym „twórczy krajobraz”, przez co nawiązuje do tytułu jednej z radiowych audycji niemieckiego filozofa³⁷, opisujących życie chłopskie w Szwarzwaldzie. Świat natury jest dla niego zatracanym obrazem harmonii stworzonym z ciszy, natury oraz chłopskiej sielan-ki przeplatanej pracą fizyczną, związanej z wyrębem drewna i gania-niem³⁸ zwierząt na pastwiskach. Obraz ten prezentuje człowieka jako panującego, wykorzystującego naturę, chociaż pomijany jest w nim element przemocowy. Chłopi bowiem nie podejmowali się losem zwierząt czy stanem okolicznej przyrody, którą traktowali jako źródło potrzebnych im surowców. Podobnie obraz dawnej rosyjskiej wsi po-strzega Goriczewa. Należy stwierdzić, że pejzaż tradycyjnej „dierew-ni” oparty o wizję chłopską jest realizacją rajskiej lub/i pastoralnej koncepcji istoty ludzkiej jako ogrodnika, w której człowiek opiekuje się stworzeniem. Pomimo takiej roli filozofka uznaje, że stworzenie ożywione i nieożywione naucza – w sposób kenotyczny – istotę ludz-ką o raju³⁹. Nie jest to jednak idea tradycyjna dla prawosławia, po-nieważ kenoza, rozumiana jako uniżenie się poprzez wyrzeczenie się swojej boskości, zasadniczo dotyczy wcielenia Chrystusa. Goriczewa zdaje się natomiast rozumieć ją jako poddanie się stworzenia woli ludzkiej w nadziei na jego opamiętanie się.

Z dominacją człowieka wiąże się również cykl śmierci. Jak pisze autorka *Świątych zwierząt*, „na początku umarł Bóg, potem kultura, a teraz umiera przyroda”⁴⁰. Nie oznacza to jednak zwykłego przej-ścia z istnienia w nieistnienie. Zgodnie z koncepcją filozofki obec-ne czasy są bowiem czasami apokaliptycznymi⁴¹, a człowiek zmienił swoje podejście do środowiska naturalnego, zamieniając jego status z przedmiotu w podmiot. Podmiot, który nie jest niemy, ale zachowu-je aktywną postawę wobec człowieka, czyli uświadamia mu, że czy-ni źle (dlatego choruje), ma problemy oraz winien poznać przyrodę w pełni⁴². Warto wskazać na podobieństwo tej idei do hipotezy Gai

³⁷ M. Heidegger, *Twórczy krajobraz. Dlaczego pozostajemy na prowincji?*, przeł. C. Wodziński, „Przegląd Filozoficzny – Nowa Seria” 1995, nr 4 (16), s. 203–205.

³⁸ W tym kontekście czasownik „ganiać” wydaje się bardziej adekwatny od czasownika „wypasać”. Pierwszy z nich wskazuje na ciągły ruch i przemieszczanie się zwierząt wykorzystywanych przez człowieka. Drugi jest natomiast związany z karmieniem.

³⁹ Т. Горичева, *О священном безумии...*, s. 131.

⁴⁰ Tamże, s. 283.

⁴¹ Tamże, s. 124; teźże, *Блажен...*, s. 7, 38, 48, 58, 141.

⁴² Т. Горичева, *О священном безумии...*, s. 283.

sformułowanej przez Jamesa Lovelocka i Lynn Margulis, pamiętając o jednej zasadniczej różnicy. U Goriczewej ziemia nie komunikuje człowiekowi o swojej chorobie, ale o przyczynach ludzkich chorób, które tkwią w nieprawidłowym wykorzystaniu jej zasobów. Jednocześnie — ze względu na włączenie natury w cykl przeobrażeń oraz ideę ludzkiej kultury — można dopatrywać się w tym modelu naturokultury Donny Haraway. Podobne koncepcje są nieodzowną częścią rosyjskiego prawosławia. Świadczy o tym nie tylko idea środowiska jako elementu liturgii, ale również obecna w religijności koncepcja pokrowy, która ogarnia wszystko, co Absolut miał stworzyć⁴³. Zatem w człowieku prawosławnym stale dochodzi (a przynajmniej powinno dochodzić) do żywej i nieustannej relacji tych dwóch rzeczywistości. Cykl śmierci może zaś wynikać nie tylko z działania istoty ludzkiej i braku szacunku dla istot nie-ludzkich, ale również z próby prowadzenia dialogu wszystkiego, co istnieje, z powołanym do ich ochrony ogrodnikiem, który nie spełnia swojej funkcji.

Goriczewa podkreśla też, że w odniesieniu do środowiska naturalnego można mówić o jego uczestnictwie w najważniejszym obrzędzie religijnym tego wyznania, a mianowicie w liturgii, którą nazywa też liturgią przyrody (*литургия природы*)⁴⁴. Ekoteolożka akcentuje tym samym rolę i znaczenie środowiska naturalnego w kształtowaniu postawy wiernych, a także rozwoju teologii i filozofii rosyjskiej, której szczytu i źródła należy doszukiwać się w obrzędach liturgicznych⁴⁵. Praktyki religijne w sposób szczególnie pielęgnowane były w odosobnionych monasterach. Zwyczaj ten ma korzenie starożytne, chociaż znaczenie i rola środowiska naturalnego zmieniły swój kontekst — miejscem odosobnienia w Bizancjum była bowiem pustynia, o którą trudno w kraju o klimacie umiarkowanym. W związku z tym zmianie uległo postrzeganie otoczenia. Już nie tylko zwierzęta są głosem Boga w miejscu oddalonym od dużych skupisk ludzkich⁴⁶, ale również pej-

⁴³ Idea pokrowy pochodzi z Bizancjum i nawiązuje do objawienia maryjnego, do którego miało dojść w Konstantynopolu podczas oblężenia miasta. Według źródeł wszystko, co znalazło się pod płaszczem Maryi (pokrową) zostało uratowane od zniszczenia. Zob. В. Федорова, *Покров Пресвятой Богородицы — символ материнской зашиты и Любви*, <https://obitel-st-elisaveta.ru/news/article/pokrov-presvyatoy-bogorodicy--simvol-materinskoy-z-401786> (8.11.2022).

⁴⁴ Т. Горичева, *Говорящие „Да”...*, s. 61.

⁴⁵ O roli i znaczeniu obrzędów liturgicznych w prawosławiu zob. П. Евдокимов, *Таинства*, https://azbyka.ru/otechnik/Pavel_Evdokimov/pravoslavie-evdokimov/5_4 (20.02.2023).

⁴⁶ W wielu prawosławnych hagiografiach zwierzęta okazujące nadnaturalny stosunek do człowieka to atrybuty świętych, które podkreślają czystość i więź ze Stwórcą.

zaż jako całość. Przyroda oddaje cześć swojemu Stwórcy, włączając się w praktykowaną przez człowieka liturgię:

Nasze cerkwie wznoszono w wyjątkowo pięknych miejscach, naturalnie wpisywały się w otaczającą je przyrodę. Monastery budowano w lasach, gdzie każde źdźbło i drzewo chwaliło Pana. Przyroda była kontynuacją liturgii, to tu zanikał dualizm duszy i ciała⁴⁷.

Uznanie środowiska naturalnego za część liturgii wiąże się także z uznaniem go za podmiot w relacji ze Stwórcą, który pozostaje w nieustannym kontakcie z całym uniwersum. Zatem we wszechświecie złożonym z podmiotów nie powinno dochodzić do aktów agresji czy zagłady. Jest to jednak utopia, która nie współgra z obrazem prawosławnej liturgii. W niej bowiem każdy z elementów ma określoną rolę – mniej lub bardziej istotną podczas sprawowania kultu. Można więc założyć, że także prawosławie dopuszcza rozróżnienie funkcji w przyrodzie, np. rośliny są niezbędnym pokarmem dla człowieka, a mięso nie, co pokazuje przykład ascetów i mnichów prawosławnych.

Goriczewa również śmierć przedstawia jako element naturalny dla całego kosmosu. Obrazowo nazywa ten stan „kosmiczną kolebką” (*космическая колыбель*), „kruchym snem” (*нежный сон*)⁴⁸. Kołyska w tym kontekście nie jest z pewnością średniowiecznym *danse macabre*. Mamy tu do czynienia z grą słowną tożsamą dla języka polskiego i rosyjskiego, ponieważ kołyska może oznaczać zarówno miejsce początku, jak i kołyskę, chociaż drugie ze znaczeń występuje w języku polskim rzadziej. Podpowiedzią może być użycie przez Goriczewą cudzysłowu przy wyrażeniu „kosmiczna kołyska”. Dzięki temu filozofka nadaje mu znaczenie przenośne. W związku z tym należałoby uznać, że traktuje ona śmierć jako pewną formę naturalnej metempsychozy, w której stworzenie wraca do Stwórcy, tyle że nie u którego było wcześniej, ale od którego pochodzi, a powróci na ziemię po odkupieniu kosmosu. Uznanie śmierci za naturalny element cyklu przyrody postulowała już wcześniej amerykańska teolożka feministyczna Rosemary Radford Ruether w publikacji *Gaia and God. An ecofeminist theology of earth healing*⁴⁹ z 1992 roku. W obu przypadkach tak wyrażone

W tym kontekście można przywołać przykład Serafina z Sarowa karmiącego niedźwiedzie.

⁴⁷ T. Горичева, *О священном безумии...*, s. 288.

⁴⁸ Tamże, s. 386.

⁴⁹ R. Radford Ruether, *Gaia and God. An ecofeminist theology of earth healing*, HarperOne, New York 2017, s. 139.

podejście do kwestii śmiertelności może otworzyć nowy rozdział dla uznania jedności całego środowiska naturalnego. Poglębia to również znaczenie użytej przez Goriczewą przenośni — kolebka nie jest utożsamiana z trumną i oczekiwaniem na wybudzenie ze snu, lecz jest właśnie elementem wskazującym na mesjanistyczne (judaistyczne i chrześcijańskie) zapowiedzi odejścia w przyrodzie od mięsożerstwa i drapieżnictwa (zob. Iz 11,6–9).

Kwestię spożywania istot nie-ludzkich w sposób następujący przedstawia rosyjski prawosławny biskup Antoni Bloom:

Święci wskazują nam, że poprzez modlitwę, poprzez wyczyn duchowy powinniśmy sukcesywnie uwalniać siebie od konieczności posiłkowania się ciałami zwierząt, przechodzić tylko na pokarmy roślinne, następnie zagłębiając się w Bogu — potrzebować ich coraz mniej i mniej⁵⁰.

Warto podkreślić, że nie jest to już tylko wypowiedź teologa, ale również element oficjalnej nauki Kościoła prawosławnego w Rosji. Bloom zwraca uwagę, że człowiek powinien ograniczać krąg śmierci i nie włączać do niego żadnych zwierząt. W przytoczonym cytacie trudno doszukiwać się usprawiedliwienia dla mięsożerstwa, można jednak dostrzec tam wskazówkę, jak wyzbyć się takiego zachowania w drodze samodzielnej pracy. Człowiek, w szczególności prawosławny, nie może pozostać obojętny — powinien się zaangażować w ograniczanie spożycia pokarmów odzwierzęcych.

Podobnej ingerencji wymagają kosmizm i russoizm, które Goriczewa uznaje za składowe mentalności jej rodaków⁵¹. W odniesieniu do kosmizmu rodzą się poważne wątpliwości, czy idee w nim zawarte mogą być pozytywnie odbierane w przypadku aktywności ekologicznych. Prekursor kosmizmu Nikołaj Fiodorow w idei wspólnego czynu wskazuje, że przyroda jest ślepa i śmiertelna, a człowiek ma przejąć nad nią władzę w taki sposób, by móc kontrolować proces ewolucji⁵². W podobnym tonie o naturze, kosmosie i roli istot ludzkich w ich przemianie wypowiadają się m.in. Konstantin Ciołkowski i Władimir Wiernadski, którzy uważają, że środowisko naturalne należy zastąpić przez ogarniający wszystko ludzki wytwór⁵³. Kosmizm jako

⁵⁰ Cyt. za: A. Kucy, *Biografia duchowa...*, s. 205.

⁵¹ Т. Горичева, *Говорящие „Да”...*, s. 9.

⁵² N. Fiodorow, *Filozofia wspólnego czynu*, przeł. C. Wodziński, M. Milczarek, Wydawnictwo Marek Derewiecki, Kęty 2012, s. 5–32.

⁵³ В. Горлачев, Т. Бернюкевич, *Русский космизм как явление культуры*, „Гуманитарный вектор” 2012, nr 3 (31), s. 30–35.

idea próśrodowiskowa jest taka jedynie z nazwy. Pogląd ten bowiem wiąże się z całkowitym opanowaniem środowiska naturalnego, nieuwzględniającym w ogóle jego znaczenia i istoty. Jest to wszak świat zewnętrzny wobec człowieka, który powinien się czuć w nim komfortowo. Nie może być zatem nieprzewidywalny. Nawet powiązanie kosmizmu z koncepcją kosmicznej liturgii, czego dokonuje Goriczeva, nie umniejsza jego charakteru antropopresyjnego. Jednak takie połączenie przestaje być kosmizmem w ujęciu filozoficznym, a staje się pewną formą naturalizmu religijnego lub określeniem kosmicznej liturgii, pomysłu jednego z wczesnochrześcijańskich myślicieli, Maksyma Wyznawcy, do którego Rosjanka odwołuje się wielokrotnie.

Znacznie bliższy zachowaniu natury dla przyszłych pokoleń ludzkich i nie-ludzkich jest russoizm, „niekończący się rosyjski utopizm”⁵⁴, chociaż Goriczeva nie rozwija tej kwestii. Mimo braku komentarza jest on czytelny dla rosyjskiego odbiorcy, gdyż tradycja filozofii Jeana-Jacques’a Rousseau w Rosji jest wciąż obecna⁵⁵. Za najbardziej znanego twórcę literackiego opierającego o nią swoją działalność można uznać Lwa Tołstoja⁵⁶, a według autora *Historii filozofii rosyjskiej* Wasyla Zienkowskiego również Fiodora Dostojewskiego⁵⁷, którego filozofka cytuje wielokrotnie. Obaj pisarze nawołują do bliskiego związku narodu z naturą, z tak bardzo poszukiwanym stanem, tj. nieskażoną przez negatywne oddziaływanie kultury rzeczywistością. Autor *Anny Kareniny* krytycznie odnosi się do stosunku nauki wobec

⁵⁴ Т. Горичева, *Говорящие „Да”...*, s. 9.

⁵⁵ O stale aktualnym temacie russoizmu w Rosji świadczy liczba prac oraz obszarów badawczych odnoszących się do związków z kulturą, religią, polityką czy historią tego kraju. Zob. А. Златопольская, *Белосельский-Белозерский, русский руссоизм и апокрифические сочинения Жан-Жака Руссо в русской мысли*, w: А. Колесников (red.), *Компаративистский анализ общечеловеческого и национального в философии. Материалы конференции*, Роза мира, Санкт-Петербург 2006, s. 128–132; tejże, *Восприятие идей Ж.-Ж. Руссо в советской и постсоветской России в свете традиций русской общественной мысли конца XIX — начала XX века*, „Вестник Русской христианской гуманитарной академии” 2015, t. 16, nr 4, s. 344–357; А. Полосина, *Руссоизм Л.Н. Толстого*, „Литературоведческий журнал” 2011, nr 1, s. 67–76 i inne.

⁵⁶ М. Bohun, *Obronić kulturę przed geniuszem. Filozofowie rosyjscy wobec nihilizmu Lwa Tołstoja*, „Człowiek i Społeczeństwo” 2013, t. 35, nr 2, s. 407–425.

⁵⁷ Z tym stwierdzeniem nie zgadza się Michał Bohun, który uważa, że taka klasyfikacja była wynikiem osobistych poglądów Zienkowskiego. Zob. М. Bohun, *Dostojewski. Nędza i wielkość kultury*, w: А. Раžны (red.), *Федор Достоевский и проблемы культуры*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2011, s. 14; В. Зеньковский, *История русской философии*, Академический проект-Раритет, Москва 2001, s. 398–399.

środowiska naturalnego, stając w opozycji do ludzkich osiągnięć jako przynoszących zagładę⁵⁸. Z kolei – według Zienkowskiego – twórca *Braci Karamazow* uznaje, że zarówno w naturze, jak i w odpowiednio przemyślanej kulturze obecny jest możliwy do odkrycia Absolut⁵⁹.

ROLA ŚRODOWISKA NATURALNEGO W PRAWOSŁAWIU ROSYJSKIM

Istotnym elementem odróżniającym religię chrześcijańską od judaizmu starożytnego jest Chrystus, który miał urodzić się jako i Bóg, i człowiek⁶⁰, a później umrzeć za grzech ludzkości. Zgodnie z ideą prezentowaną przez Goriczewą, a mającą swe źródła w starożytności, Absolut „wcielił się, tym samym uświęcając nie tylko istnienie ludzkie, ale cały kosmos, wszelkie stworzenie”⁶¹. Kluczowe dla tej neoplatonickiej koncepcji jest określenie „uświęcać”, ma ono bowiem konkretne konotacje w rosyjskiej tradycji prawosławnej. Jak pisze Dimitrij Lin:

W szerszym znaczeniu uświęcenie to oddanie czegoś (przedmiotu, budynku i in.) lub człowieka na służbę Bogu. W chrześcijaństwie uświęcenie to nabożeństwo nawiązujące do tajemnicy Wcielenia, czyli przyjścia na świat doczesny Pana Jezusa Chrystusa, który swoim Bóstwem uświęcił jego żywioły, przede wszystkim wodę (pamiętamy o tym, gdy obchodzimy święto Chrztu Pańskiego)⁶².

Goriczewa dodatkowo łączy ten aspekt ze starożytną teorią Ireneusza z Lyonu o rekapitulacji w Chrystusie⁶³, która w myśli teologii chrześcijańskiej dotyczy jedynie człowieka⁶⁴. Dostrzec można zatem, że jest to próba przypisania środowisku naturalnemu podmiotowości, dzięki której człowiek może odkryć, że wszystko, co go otacza, dąży razem z nim do uzyskania zbawienia. Zatem należy zadać pytanie o rolę, jaką pełni kosmos.

⁵⁸ M. Bohun, *Obronić kulturę przed geniuszem...*, s. 411–414.

⁵⁹ Zienkowski nie używa terminu „russoizm”, ale jego religijnego odpowiednika, tj. chrześcijański naturalizm, który sam definiuje. Zob. A. Мальцева, И. Жданова, *Понятие «христианской культуры» в творчестве Ивана Ильина*, „Евразийский Союз Ученых” 2019, t. 65, nr 6, s. 68.

⁶⁰ Zastosowanie dwukrotnie spójnika „i” w teologii odnoszącego się do natur Chrystusa wskazuje, że obie rzeczywistości są sobie równe i są pełne.

⁶¹ T. Горичева, *Говорящие „Да”...*, s. 14.

⁶² Д. Лин, *Что такое освящение?*, Pravmir.ru, <https://www.pravmir.ru/vopros-otvet/chto-takoe-osvyashhenie/> (16.11.2022).

⁶³ T. Горичева, *Говорящие „Да”...*, s. 15.

⁶⁴ T. Dekert, *Teoria rekapitulacji Ireneusza z Lyonu w świetle starożytnych koncepcji na temat Adama*, Wydawnictwo WAM, Kraków 2007, s. 42–75.

Najbardziej rozpowszechnionym poglądem o celowości istnienia przyrody jest wątek zooteologiczny, który pokrywa się z ekoteologicznym. Goriczewa, za Grzegorzem z Nyssy, twierdzi, że zwierzęta służą człowiekowi pomocą, aby zwiększyć jego szanse na przeżycie⁶⁵. Nysseńczyk w dziele *O stworzeniu człowieka* wyjaśnia, że istota ludzka w swej doskonałości jest pozbawiona cech typowych dla osób nie-ludzkich. Teolog stwierdza, że wykorzystanie zwierzęcej anatomii ma umożliwić swobodny rozwój, m.in. poprzez używanie sierści zwierząt, ich ostrych zębów czy też korzystanie z ich zdolności do szybkiego przemieszczania się⁶⁶. Goriczewa odrzuca natomiast skrajny antropocentryzm Nysseńczyka, nie zgadzając się z tezą o bezwzględny wykorzystaniu osób nie-ludzkich do ludzkich celów. Filozofka dostrzega, że tak ukształtowane życie wiąże się z koniecznością współpracy i okazywaniem wzajemnej pomocy, aby stworzyć wspólny „mikroświat” (*микромир*)⁶⁷, odrzucając tym samym pogląd Grzegorza o konieczności panowania silniejszych nad słabszymi i osiągnięcia korzyści przez tych, którzy dominują w tej nierównej relacji. Ze względu na techniczne wykształcenie Goriczewej można przypuszczać, że termin „mikroświat” zapożyczyła z fizyki w jego wąskim rozumieniu, gdzie oznacza on niedostrzegalną bezpośrednio przez człowieka rzeczywistość wielkości atomowych. W tych niewielkich, elementarnych wielkościach wszystko musi ze sobą współpracować bez zarzutu, aby nie doszło do rozpadu większych elementów. Podobnie ma wyglądać związek ludzi i nie-ludzi. Każdy z elementów wspólnego życia nie może przekraczać swoich określonych zadań, ponieważ wiązałoby się to z rozpadem wszystkiego⁶⁸.

W odniesieniu do środowiska naturalnego jako spójnej całości Goriczewa powołuje się na nieokreśloną tradycję prawosławną⁶⁹, gdy twierdzi, że zwierzęta, żywy i zjawiska astronomiczne nieustannie służą Stwórcy, wypełniając odpowiednie dla siebie zadania⁷⁰. Nie pre-

⁶⁵ Т. Горичева, *Говорящие „Да”...*, s. 38.

⁶⁶ Grzegorz z Nyssy, *O stworzeniu człowieka...*, s. 63–64.

⁶⁷ Т. Горичева, *Говорящие „Да”...*, s. 38.

⁶⁸ Odrzucam tu znaną z pewnością Goriczewej teorię mikroświatów jako zbyt abstrakcyjną dla rozważań tego typu. W tym względzie warta odnotowania jest jednak praca Anny Woźniak *Struktura i funkcje mikroświatów* („Principia” 2004, nr 39, s. 189–204).

⁶⁹ Niestety twórczość Rosjanki ma charakter eseistyczny z bardzo okrojona bibliografią. Autorka praktycznie nie opatruje swoich prac przypisami, co znacznie utrudnia dotarcie do konkretnych źródeł.

⁷⁰ Т. Горичева, *Говорящие „Да”...*, s. 51–52.

cyzuje jednak, w czym się przejawia owa tradycja. Prawdopodobnie mowa tu o ciągłym działaniu bytów w celu powiększenia i podtrzymania życia, które powołał do istnienia Absolut. Być może również „zaświadczać o potędze Boga-Stwórcy. Wskazują drogę do Niego”⁷¹. Tak ujmowane przeznaczenie bytów dowodzi, że celem środowiska naturalnego jest nie tylko wskazywanie człowiekowi na jego ostateczność, ale również oczekiwanie na przemianę całego stworzenia. Związane jest to ze wspomnianym już konceptem *ex nihilo* i istnieniem dla samego istnienia. Jednak kosmos mają przenikać również energie niestworzone⁷² oraz przeobrażające światło Taboru⁷³. Pierwsze tworzą pewien rodzaj szkieletu dialogicznego dla kontaktu, jaki ma miejsce między bóstwem i stworzeniem. Drugie natomiast są pewną specyficzną formą niestworzonych energii, które zgodnie z orzeczeniami Cerkwi prawosławnych wymienione są w Biblii i są prawdziwe⁷⁴. Wedle tradycji wszyscy ludzie, którzy zetknęli się z tym światłem, zostali przemienieni. W ten sposób Goriczewa suponuje, że to samo stało się z przyrodą, aczkolwiek – w odróżnieniu od ludzi – dla środowiska naturalnego jest to już element trwały. Można domniemywać, że podobnie jak doznanie tego światła w drodze praktyki człowieka jest przeznaczone dla wszystkich, ale wymaga podjęcia określonych działań, tak też kosmos jako depozytariusz tego zjawiska wymaga zaangażowania⁷⁵.

Rosjanka *per analogiam* porównuje, jak w filozofiach zachodniej i wschodniej interpretuje się ziemię. Ekoteolożka, odwołując się do francuskiego filozofa Gastona Bachelarda oraz niemieckich myślicieli – Arthura Schopenhauera, Friedricha Nietzschego oraz Martina Heideggera, stwierdza, że w tradycji zachodnioeuropejskiej gleba rozumiana jest jako symbol władzy, realizujący się poprzez kompleks Meduzy⁷⁶, jako coś twardego, stawiającego opór, wymagającego uży-

⁷¹ J. Dębowski, *Przyroda w filozofii rosyjskiego prawosławia*, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej, Olsztyn 1998, s. 25.

⁷² J. Krocak, *Grzegorz Palamas wobec kontrowersji hezychastycznej*, „Logos i Ethos” 2012, nr 1 (32), s. 127–139.

⁷³ Т. Горичева, *Говорящие „Да”...*, s. 66–67.

⁷⁴ B. Waczuński, *Sofiologia w rosyjskiej teologii prawosławnej*, „Roczniki Teologii Ekumenicznej” 2009, nr 1 (56), s. 220–223.

⁷⁵ W koncepcjach prawosławnych, w tym i u Goriczewej, kosmos jest w pewnych elementach spersonifikowany, co w połączeniu z założeniami dotyczącymi ograniczonego zakresu wolnej woli może świadczyć o rozumnym kierowaniu poczynaniami człowieka.

⁷⁶ Т. Горичева, *Говорящие „Да”...*, s. 28–30. Gaston Bachelard, twórca terminu „kompleks Meduzy”, pisze: „Jeśli naprawdę chcemy doświadczyć tego kompleksu

cia siły. Inaczej natomiast przedstawia myśl rosyjską, nawiązując do mitu Matki-Wilgotnej Ziemi (*Мать-Сыра-Земля*)⁷⁷, który nadal jest obecny w prawosławiu⁷⁸ w postaci schrystianizowanego obrazu przeniesionego częściowo na Maryję. Gleba jako nośnik życia pomaga je utrzymać, rozwijać i pomnażać. Na potwierdzenie swoich słów Goriczewa przywołuje słowa Anatolija Kima: „Kiedy ją kochasz, karmisz i poisz swoim potem i trudem, ziemia nigdy Cię nie zawiedzie. A jeśli później zanurzysz w niej ręce [...], zawsze znajdziesz coś zdającego do jedzenia”⁷⁹. Zatem pedosfera nie może być uznana za wroga człowieka, pod warunkiem, że istota ludzka nie pozostanie wobec niej obojętna. Ziemi należy się troska i opieka. Musi być traktowana jako istotny element życia czy wręcz jako żywy organizm, przypominając nieco w tym aspekcie elementy ekofilozoficznej idei Gai⁸⁰. „Ascetyczno-prawosławny stosunek do ziemi ma charakter arystokratyczny”⁸¹. Ponadto można wskazać również na obecny wśród wyznawców religii chrześcijańskiej element szacunku dla bliskich, co również można uznać za element relacji z ziemią, gdyż zgodnie z Biblią istota ludzka i gleba mają tego samego Stwórcę-Ojca, a człowiek jest w tym aspekcie młodszym bytem.

Dalej filozofka, za Sergiejem Bułgakowem, pisze, że „i przyroda, i żywioły, i gwiazdy, i zwierzęta mają kochać i wysławiać Boga, co oznacza, że niosą w sobie pieczęć własnego, nieśmiertelnego życia”⁸². Zatem chrześcijanin nie tylko może czcić obraz Absolutu, który zawarty jest w środowisku naturalnym, ale również przez przyrodę po-

---

od wewnątrz, w jego węzłowej, błędnej woli projekcji wrogości, rozpoznajemy w nim cichą wściekłość, skamieniały gniew, nagle zamrożony w momencie jego nadmiernej manifestacji. [...] Oto kosmiczny gniew wykuty w kamieniu, w lodzie, w szronie, wyrażony powszechną ciszą, milczeniem, które już niczego nie oczekuje i którego groźby nic nie może umniejszyć. To milczenie odpowiada autorytarnemu okrzykowi nauczyciela: ‘Bądź cicho i siedź spokojnie!’. W jego tonie doświadczony psycholog może rozpoznać ‘kompleks Meduzy’, wolę nienawistnego hipnotyzera, który chciałby jednym słowem i spojrzeniem rozkazywać innym, dotykając samych fundamentów ich osobowości. Jak powiedział Goethe: ‘Kamienie są niemymi nauczycielami. Ogłuszają obserwatora’”. Г. Башляр, *Земля и грезы воли*, przeł. Б. Скуратов, Издательство гуманитарной литературы, Москва 2000, s. 208–209.

⁷⁷ Т. Горичева, *Говорящие „Да”...*, s. 28.

⁷⁸ W. Laszczak, *W kręgu motywów mariologicznych...*, s. 64–67.

⁷⁹ Т. Горичева, *Говорящие „Да”...*, s. 28.

⁸⁰ M. Niedek, *Ekofilozofia a perspektywa ekologicznego konserwatyzmu*, „Studia Ecologiae et Bioethicae” 2021, t. 19, nr 1, s. 5–15.

⁸¹ Т. Горичева, *Говорящие „Да”...*, s. 31.

⁸² Т. Горичева, *О священном безумии...*, s. 331.

winien odkrywać przepowiadaną przyszłość — zarówno jednostkową po śmierci, jak i społeczną po wydarzeniach apokaliptycznych. Prawdopodobnie ma to zmniejszyć strach człowieka wywoływany przez świadomość o śmiertelności i dać poczucie istnienia pewnej formy swojskości po śmierci. Może to przełamać lęk, który ludzie odczuwają w tym momencie⁸³.

Oprócz wątków środowiskowych, których źródłem jest religia, Goriczewa nawiązuje również do postaw wynikających z kultury i filozofii rosyjskiej. Uważa, że w kontekście katastrofy ekologicznej jej rodakom bliżej powinno być do postaci Obłomowa z powieści Iwana Gonczarowa o tym samym tytule niż do „wszystkich faustów, prometeuszów czy demiurgów”⁸⁴ typowych dla mieszkańców Zachodu. Z jednej strony przedstawianie dwóch składowych cywilizacji europejskiej jest elementem typowym dla Rosjan. Z drugiej strony postawy te rzeczywiście są inne. Obłomow stanowi ucieleśnienie typowego konserwatywnego wychowania, które w XIX-wiecznym Imperium jest już anachroniczne i szkodliwe czy, jak określiła to Aurelia Kotkiewicz, jest realizacją postawy bowarystycznej⁸⁵. Goriczewa zwraca uwagę na postawę dziecka przyjętą przez bohatera i ostateczną przemianę Obłomowa. Takie nastawienie winno charakteryzować człowieka w odniesieniu do kwestii ekologicznych — powinien on być ciekawy zmian zachodzących w przyrodzie oraz uczestniczyć w powtarzających się cyklach występujących w środowisku naturalnym⁸⁶. Filozofka dostrzega więc pewien anachronizm w pojmowaniu świata przez swoich rodaków.

ZAKOŃCZENIE

Goriczewa w sposób jasny i zdecydowany określa status środowiska naturalnego w prawosławiu. W swoich stwierdzeniach zarówno stara się uwzględnić tradycję rosyjskiego chrześcijaństwa, jak i wskazać na inne możliwości interpretacyjne. Jednoznacznie zarysowuje róż-

⁸³ O lęku w tym kontekście pisze Antonina Ostrowska, zwracając jednocześnie uwagę na czynnik religijny. Zob. też, *Śmierć w doświadczeniu jednostki i społeczeństwa*, Wydawnictwo Instytutu Filozofii i Socjologii PAN, Warszawa 2005, s. 41–46.

⁸⁴ Т. Горичева, *О священном безумии...*, s. 410.

⁸⁵ A. Kotkiewicz, *Bowaryzm — nuda — melancholia. Uwagi o bohaterach XIX-wiecznej literatury rosyjskiej*, „Acta Universitatis Lodziensis. Folia Litteraria Polonica” 2018, nr 3 (49), s. 172–173.

⁸⁶ Т. Горичева, *О священном безумии...*, s. 410.

nicę między bytami, tj. Absolutem, człowiekiem, zwierzętami i roślinami. Stwierdzając wyraźny antropocentryzm jej religii, stara się go zreinterpretować tak, aby nadal był ortodoksyjny, a jednocześnie nowoczesny, nieodstający od osiągnięć nauk współczesnych. Podkreśla również, że środowisko naturalne nie jest tylko dodatkiem do człowieka, ale pełnoprawnym stworzeniem, z którym istota ludzka powinna się liczyć. Rosjanka dostrzega także problem degradacji przyrody, ale żywi nadzieję, że ludzie współcześni, podobnie jak bohater Gonczarowa, ostatecznie się zmieniają, a umierając, pozostawiają swoje „dziecko” w dobrych rękach. Wprawdzie jej rodacy — pomimo bogatej tradycji prawosławnej — doprowadzili do zniszczenia otaczającego ich świata, ale wciąż nie jest za późno, by zapewnić potomkom lepszą przyszłość.

Tekst powstał w ramach projektu sfinansowanego ze środków Narodowego Centrum Nauki w ramach konkursu Preludium Bis 2 na podstawie decyzji numer UMO–2020/39/O/HS2/02968 oraz grantu NAWA dla Preludium Bis 2 na podstawie umowy numer BPN/PRE/2022/1/00013/U/00001.

REFERENCES

- Bashlyar, Gaston. *Zemlya i grezy voli*. Transl. Skuratov, Boris. Moskwa: Izdatel'stvo gumanitarnoy literatury, 2000 [Башляр, Гастон. *Земля и грезы воли*. Transl. Скуратов, Борис. Москва: Издательство гуманитарной литературы, 2000].
- Bielik-Robson, Agata. “Nowa Humanistyka: w poszukiwaniu granic.” *Teksty Drugie*, 2017, no. 1: 146–162.
- Bohun, Michał. “Dostojewski. Nędza i wielkość kultury.” *Fiodor Dostojewski i problemy kultury*. Rażny, Anna (ed.). Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2011: 11–23.
- Bohun, Michał. “Obronie kulturę przed geniuszem. Filozofowie rosyjscy wobec nihilizmu Lwa Tołstoja.” *Człowiek i Społeczeństwo*, 2013, vol. 35, no. 2: 407–425.
- Borecka, Wiktoria. “Koncepcja stosunków Kościół–państwo we współczesnym nauczaniu Rosyjskiej Prawosławnej Cerkwi.” *Między Rzymem a Nowosybirskiem. Księga jubileuszowa dedykowana ks. Marianowi Radwanowi SCJ*. Wodzianowska, Iwona, and Łaskiewicz, Hubert (eds.). Lublin: Wydawnictwo Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, 2012. 421–426.
- Bułgakow, Sergiusz. *Światło wieczności. Medytacje i spekulacje*. Transl. Chmielewski, Jacek. Kęty: Wydawnictwo Marek Derewiecki, 2010.
- Chałupniak, Radosław. *Arcydzieła malarstwa w katechezie*. Opole: Redakcja Wydawnictw Wydziału Teologicznego Uniwersytetu Opolskiego, 2013.
- Dekert, Tomasz. *Teoria rekapitulacji Ireneusza z Lyonu w świetle starożytnych koncepcji na temat Adama*. Kraków: Wydawnictwo WAM, 2007.

- Dębowski, Jan. *Przyroda w filozofii rosyjskiego prawosławia*. Olsztyn: Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej, 1998.
- “Drogi prowadzące do Boga.” *Katechizm Kościoła Katolickiego*. Paragraphs 31–49 <<http://www.katechizm.opoka.org.pl/rkkkI-1-1.htm>>.
- Fedorova, Vera. “Pokrov Presvyatoy Bogoroditsy — simbol materinskoy zashchity i Lyubvi.” 8 Nov. 2022 [Федорова, Вера. “Покров Пресвятой Богородицы — символ материнской защиты и Любви.” 8 Nov. 2022] <<https://obitel-st-elisaveta.ru/news/article/pokrov-presvyatoy-bogorodicy--simvol-materinskoy-z-401786>>.
- Fiodorow, Nikołaj. *Filozofia wspólnego czynu*. Transl. Wodziński, Cezary, and Milczarek, Michał. Kęty: Wydawnictwo Marek Derewiecki, 2012.
- Goricheva, Tat’jana. *Blazhen izhe i skoty miluyet*. Lyublyana: KUD Logos, 2010 [Горичева, Татьяна. *Блажен иже и скоты милует*. Любляна: KUD Logos, 2010].
- Goricheva, Tat’jana. *Govoryashchiye “Da.”* Moskva: Ekologicheskaya palata Rossii, 2020 [Горичева, Татьяна. *Говорящие „Да”*. Москва: Экологическая палата России, 2020].
- Goricheva, Tat’jana. *O svyashchennom bezumii. Khristianstvo v sovremenном mire*. Sankt-Peterburg: Aleteya, 2015 [Горичева, Татьяна. *О священном безумии. Христианство в современном мире*. Санкт-Петербург: Алетейя, 2015].
- Goriczewa, Tatiana. *Święte zwierzęta*. Transl. Ojcewicz, Grzegorz. Szczytno: Wydawnictwo “GregArt”, 2022.
- Goriczewa, Tatiana. “Święte zwierzęta (fragmenty).” Transl. Nikitina, Ekaterina. Ed. Mitek-Dziemba, Alina. *Zoophilologica. Polish Journal of Animal Studies*, 2017, no. 3: 69–81.
- Gorlachev, Valeriy, and Bernyukevich, Tat’jana. “Russkiy kosmizm kak yavleniye kul’tury.” *Gumanitarnyy vektor*, 2012, no. 3 (31): 30–35 [Горлачев, Валерий, Бернюкевич, Татьяна. “Русский космизм как явление культуры.” *Гуманитарный вектор*, 2012, no. 3 (31): 30–35].
- Gregorios, Paulos. *The Human Presence. An Orthodox View of Nature*. Geneva: World Council of Churches, 1978.
- Grzegorz z Nyssy. *O stworzeniu człowieka*. Transl. Przyszychowska, Marta. Kraków: Wydawnictwo WAM, 2006.
- Heidegger, Martin. “Twórczy krajobraz. Dlaczego pozostajemy na prowincji?” Transl. Wodziński, Cezary. *Przegląd Filozoficzny — Nowa Seria*, 1995, no. 4 (16): 203–205.
- Karsavin, Lev. “Put’ pravoslaviya.” *Sofiya. Problemy dukhovnoy kul’tury i religioznoy filozofii*. Berdyayev, Nikolay (ed.). Berlin: Obelisk”, 1923: 47–62 [Карсавин, Лев. “Путь православия.” *София. Проблемы духовной культуры и религиозной философии*. Бердяев, Николай (ред.). Berlin: Wydawnictwo Obelisk, 1923. 47–62].
- Kotkiewicz, Aurelia. “Bowaryzm — nuda — melancholia. Uwagi o bohaterach XIX-wiecznej literatury rosyjskiej.” *Acta Universitatis Lodzianensis. Folia Litteraria Polonica*, 2018, no. 3 (49): 169–178.
- Krocak, Justyna. “Grzegorz Palamas wobec kontrowersji hezychastycznej.” *Logos i Ethos*, 2012, no. 1 (32): 127–139.
- Kucy, Aleksy. *Biografia duchowa i antropologia chrześcijańska metropolity Antoniego Blooma (1914–2003)*. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 2019.

- Laszczak, Wanda. "W kręgu motywów mariologicznych Kuźminy-Karawajewej (Matki Marii)." *Rusycystyczne Studia Literaturoznawcze*, 2011, vol. 21: 61–69.
- Lin, Dimitriy. "Chto takoye osvyashcheniye?" *Pravmir.ru*, 16 Nov. 2022 [Лин, Димитрий. "Что такое освящение?" *Pravmir.ru*. 16.11.2022] <<https://www.pravmir.ru/vopros-otvet/chto-takoe-osvyashhenie>>.
- Mal'tseva, Anna, and Zhdanova, Irina. "Ponyatiye 'khristianskoy kul'tury' v tvorchestve Ivana P'ina." *Yevraziyskiy Soyuz Uchenykh*, 2019, vol. 65, no. 6: 67–69 [Мальцева, Анна, Жданова, Ирина. "Понятие 'христианской культуры' в творчестве Ивана Ильина." *Евразийский Союз Ученых*, 2019, т. 65, no. 6: 67–69].
- Niedek, Mikołaj. "Eko-filozofia a perspektywa ekologicznego konserwatyzmu." *Studia Ecologiae et Bioethicae*, 2021, vol.19, no. 1: 5–15.
- Ostrowska, Antonina. *Śmierć w doświadczeniu jednostki i społeczeństwa*. Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Filozofii i Socjologii PAN, 2005.
- Parshin, Aleksey. "'Bogoroditsa — mat' syra zemlya...' (o trekh lektsiyakh v moskovskoy dukhovnoy akademii)." *Vestnik Pravoslavnogo Svyato-Tikhonovskogo gumanitarnogo universiteta. Seriya I: Bogosloviye. Filosofiya*, 2011, no. 5 (37): 71–82 [Паршин, Алексей. "'Богородица — мать сыра земля...' (о трех лекциях в московской духовной академии)." *Вестник Православного Свято-Тихоновского гуманитарного университета. Серия I: Богословие. Философия*, 2011, no. 5 (37): 71–82].
- Polosina, Alla. "Russoizim L.N. Tolstogo." *Literaturovedcheskiy zhurnal*, 2011, no. 1: 67–76 [Полосина, Алла. "Руссоизм Л.Н. Толстого." *Литературоведческий журнал*, 2011, no. 1: 67–76].
- Prepodobnyu Iustin (Popovich). *Dogmatika Pravoslavnoy Tserkvi*. Vol. 2: *Bog v samom Sebe. Otnosheniye Boga k tvari* [Преподобный Иустин (Попович), *Догматика Православной Церкви*. Т. 2: *Бог в самом Себе. Отношение Бога к твари*] <https://azbyka.ru/otechnik/Iustin_Popovich/sobranija-tvorenij-tom2/3>.
- Radford Ruether, Rosemary. *Gaia and God. An ecofeminist theology of earth healing*. New York: HarperOne, 2017.
- Rose, Nikolas. "The Politics of Life Itself." *Theory, Culture and Society*, 2001, no. 18 (6): 1–30.
- Seremak, Jerzy. "Paradygmat zbawczej obecności wyzwolenia: imię Boga *Ehjeħ-Jhwh*, „Jestem-On jest” (Wj 3,14–15 / Wj 34,6–7)." *Studia Bobolanum*, 2018, vol. 29, no. 2: 141–161.
- Stabryła, Wojciech. "[...] moc Najwyższego osłoni Cię' (Łk 1,35). Maryja trwająca w Szekinie." *Salvatoris Mater*, 2008, no. 10 (2): 11–30.
- Szoszyn, Ruslan. "Ateizm po komunizmie." *Rzeczpospolita*, 27 Jan. 2016 <<https://www.rp.pl/spoleczenstwo/art11224281-ateizm-po-kunizmie>>.
- Ulicka, Danuta. "Kryzysy — przełomy — przebudowy — zwroty." *Academia — Magazyn Polskiej Akademii Nauk*, 2022, no. 3 (71): 20–23.
- Waczyński, Bogusław. "Sofiologia w rosyjskiej teologii prawosławnej." *Roczniki Teologii Ekumenicznej*, 2009, no. 1 (56): 197–226.
- Woźniak, Anna. "Struktura i funkcje mikroświatów." *Principia*, 2004, no. 39: 189–204.
- Yevdokimov, Pavel. "Tainstva." 20 Feb. 2023 [Евдокимов, Павел. "Таинства." 20.02.2023 <https://azbyka.ru/otechnik/Pavel_Evdokimov/pravoslavie-evdokimov/5_4>.

- Zamorska, Magdalena. "Z uwagnością i troską: feministyczne studia nad roślinami." *Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny*, 2022, vol. 84, no. 1: 197–212.
- Zen'kovskiy, Vasilii. *Istoriya russkoy filosofii*. Moskva: Akademicheskii proyekt–Raritet, 2001 [Зеньковский, Василий. *История русской философии*. Москва: Академический проект–Раритет, 2001].
- Zlatopol'skaya, Alla. "Belosel'skiy-Belozerskiy, russkiy russoizm i apokrificheskiye sochineniya Zhan-Zhaka Russo v russkoy mysli." *Komparativistskiy analiz obshchchelovecheskogo i natsional'nogo v filosofii. Materialy konferentsii*. Kolesnikov, Anatoliy (ed.). Sankt-Peterburg: Roza mira, 2006. 128–132 [Златопольская, Алла. "Белосельский-Белозерский, русский руссоизм и апокрифические сочинения Жан-Жака Руссо в русской мысли." *Компаративистский анализ общечеловеческого и национального в философии. Материалы конференции*. Колесников, Анатолий (е.). Санкт-Петербург: Роза мира, 2006. 128–132].
- Zlatopol'skaya, Alla. "Vospriyatiye idey Zh.-Zh. Russo v sovetskoy i postsovetskoy Rossii v svete traditsiy russkoy obshchestvennoy mysli kontsa XIX — nachala XX veka." *Vestnik Russkoy khristianskoy gumanitarnoy akademii*, 2015, vol. 16, no. 4: 344–357 [Златопольская, Алла. "Восприятие идей Ж.-Ж. Руссо в советской и постсоветской России в свете традиций русской общественной мысли конца XIX — начала XX века." *Вестник Русской христианской гуманитарной академии*, 2015, т. 16, no. 4: 344–357].

OLGA MAKAROWSKA

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3687-7993>

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

К ВОПРОСУ О (НЕ)ХУДОЖЕСТВЕННОСТИ ОПАВШИХ ЛИСТЬЕВ ВАСИЛИЯ В. РОЗАНОВА

ON THE QUESTION OF (NON)ARTISTRY OF *FALLEN LEAVES* BY VASILIIY V. ROZANOV

The article focuses on determining if Rozanov's *Fallen Leaves* belongs to literary texts. The article defines the category of the artistic text and identifies its criteria, which are typical for all literary texts. Based on these criteria, it is confirmed that Rozanov's work does not belong to literary texts, although it contains some of their features. For further confirmation, Rozanov's text is examined through the prism of several other criteria, including the textuality criteria of Beaugrande and Dressler, along with an analysis of linguistic and stylistic means used by Rozanov. The carried out analysis confirmed the originality of Rozanov's *Fallen Leaves*.

Keywords: artistry, criteria of artistry, criteria of textuality, language style, and linguistic means

ВВЕДЕНИЕ

Изучение художественных текстов лингвистами не только служит своеобразным мостом между ними и литературоведами¹, но и позволяет как минимум приблизиться к решению некоторых проблем художественного текста в лингвистическом русле. Одна из них связана с категорией художественности текста.

Вопрос выделения ее критериев, наравне с определением понятия «текст», обострился с появлением оригинальных текстов, нарушающих традиционные представления о них². Имеются

¹ J. Labocha, *Lingwistyka tekstu w Polsce* // Z. Bilut-Homplewicz, W. Czachur, M. Smykała (ред.), *Lingwistyka tekstu w Polsce i Niemczech*, Oficyna Wydawnicza ATUT, Wrocław 2009, с. 45–56.

² Имеются в виду литературные тексты, художественность многих из которых нужно обосновать. Например, тексты, полученные методом Blackout Poetry,

в виду однословное и однобуквенное сочинения *А после было слово...* Илюбая Бактыбаева (2015), *О!* Петра Иевлева (2016), моностихи, книги-игры, напр., *Квест* Бориса Акунина (2009). К ним нужно добавить мэшапы, блуки, вербатим-произведения, новеллизации, визуальную поэзию, новые виды интернет-текстов — гипертекстовые, гибридные типа визуальных романов и пр.

Если однословные, однобуквенные, однострочные сочинения признать текстовыми³, то возникают вопросы: «Что их объединяет?» и «Являются ли они художественными?» Все тексты сближают такие общие признаки, как смысловая наполненность, знаковая воплощенность (с помощью элементов одной или нескольких семиотических систем) и целевая ориентированность. Отсюда, любой не устный текст есть смысловое целенаправленное знаковое единство, зафиксированное на определенном носителе. Смысловая целостность (потенциально) художественного текста (глобальная в гипертекстах и локальная в остальных) задается общей тематикой и/или доминант-концептом/-ами⁴; знаковое единство — гармоничным сочетанием знаков, самостоятельно избранных автором для передачи смыслового содержа-

---

или *Tree of Codes* Джонатана Фоера (2010), вырезанного из книги *The Street of Crocodiles*, английской версии *Sklepów cynatopowych* Бруно Шульца, а также визуальных романов, цифровой поэзии, т.е. созданной вместе с компьютером или с его помощью, напр., генераторов рифм.

³ Не все согласны с тем, что текст может состоять из одного слова/предложения (J. Bartmiński, S. Niebrzegowska-Bartmińska, *Tekstologia*, PWN, Warszawa 2009, с. 22–25). Вслед за Роланом Бартом разделяем текст и произведение (Р. Барт, *От произведения к тексту // того же, Избранные работы. Семиотика. Поэтика*, пер. С.Н. Зенкин, Прогресс, Москва 1989, с. 415), могущие не совпадать, ср.: «Уединенное» Розанова, изданное как печатное издание/его электронная копия, есть произведение; как часть сборника — текст, сочинение.

⁴ Доминант-концепт — «результат генерализации всех смыслов» текста (О. Макаровска, *Концепты русской народной и национальной песни*, UAM, Poznań 2004, с. 41–42). В тексте может выступать один или два доминант-концепта (понятийный и/или эмотивный). Например, в рассказе Антона Чехова «Тоска» (1886) понятийный доминант-концепт — одиночество, эмотивный — тоска. В нехудожественных (личных дневниках, публицистических, научных текстах и пр.) и нелитературных текстах (инструкциях, рецептах, заявлениях, документах и др.) внешняя целостность обусловлена их функцией/-ямью В. А. Лукин, *Лингво-семиотические свойства художественного текста, его компоненты и параметры типологического определения*, автореф. дисс. д-ра фил. н., Орел 2003, . 25–29, https://new-disser.ru/_avtoreferats/01002625508.pdf (12.11.2022).

ния; внутренняя целенаправленность — авторским замыслом, ведущей идеей, внешняя (скрытая и не являющаяся смыслопорождающим фактором) — индивидуально-авторским вектором предназначения, напр., самовыражением, презентацией себя через текст, созданием текста по заказу и под. По утверждению Владимира Лукина, ни авторская идея/замысел, ни предназначенность (добавим — ни доминант-концепт/-ы, не редко и тематика) явно в тексте не выражены, ибо художественные тексты, обладая функциональной характеристикой, не управляемы «ни одной из своих функций»⁵.

Установить (не)принадлежность оригинального текста к художественным, не уточнив понятия художественности, невозможно ввиду его дефиниционной размытости, отсутствия единых критериев и неоднозначности. Отсутствие же идентификации текста по признаку художественности обуславливает его жанровую нераспознаваемость. Сказанное относится к ряду сочинений Василия Васильевича Розанова прежде всего к первым работам, написанным в новом жанре и часто объединяемым в трилогию⁶: *Уединенное* (1912) и два короба (тома) *Опавших листьев* (1913, 1915).

Предполагаемая причина более чем столетнего пребывания в состоянии «жанровой подвешенности» — не столько в невыявленности жанрового прототипа, поля или иных факторов, сколько в неустановленности их принадлежности к (не)художественной литературе. Поэтому разброс отнесений текстов к классификационным группам не случаен. Так, Валерий Фатеев причисляет их к полухудожественным текстам, Андрей Синявский к художественным, Елена Карташова к литературно-философским, Петр Струве к художественно-конкретной публицистике, Анна Голубкова усматривают в текстах черты блогов, а Вячеслав Полонский избегает конкретизации — «не публицистика, не философия, [...] не роман»⁷.

⁵ Там же, с. 27–28.

⁶ Это объединение не совсем корректно Е. В. Барабанов, *Примечания* // того же (ред.), *В. В. Розанов. Том 2. Уединенное*, Издательство «Правда», Москва 1990, с. 630.

⁷ В. А. Фатеев, *Публицист с душой метафизика и мистика* // *В. В. Розанов: Pro et contra. Антология*. Книга I, Издательство Русского Христианского гуманитарного института, Санкт-Петербург 1995, с. 15; А. Д. Синявский, *С носовым платком в Царствие Небесное* // *В. В. Розанов: Pro et contra. Антология*. Книга II, Издательство Русского Христианского гуманитарного

О (не)художественности розановских текстов пишут обычно литературоведы; лингвисты, обращающиеся к ним не часто, лишь косвенно затрагивая данную проблему⁸. Поэтому цель настоящей работы заключается именно в выявлении (не)относительности первого короба *Опавших листьев* к художественной литературе. Теоретической базой послужат теория параметров типологического определения (не)художественных текстов Лукина, теория текстуральности Роберта-Алена де Богранда и Вольфганга Дресслера и концепции: формульности — миметичности художественных произведений Джона Кавелти; разграничение массовой и высокой литературы в интерпретации Ильи Саморукова; признаков (не)художественности Владислава Татаркевича, Ольги Хомяковой, Светланы Махлиной, критериев литературности Жерара Женетта и (не)художественной коммуникации в понимании Нины Валгиной. Будет использован анализ текста на основании разных критериев (не)художественности и элементы семиотического, стилистического, концептуального, интертекстуального, концептного и контекстного анализа.

В связи с проблематичной ситуацией, которая сложилась «на почве оппозиции исчезновению из искусства момента эстетического воздействия», повлекшего за собой «превращение творческого процесса в интеллектуальную рефлексивность»⁹ и пересмотр понятия искусства, обоснованно рассматривать: а) художественность вне неопределенного категориального и концептуального поля искусства; б) художественный текст (далее — ХТ) в качестве альтернативного по отношению к нехудожественному (далее — НХТ), а не автоматически принадле-

---

института, Санкт-Петербург 1995, с. 453; Е.П. Карташова, *Языковая игра как стилистическая доминанта орнаментальной прозы Розанова* // А.Н. Николюкин (ред.), *Наследие Розанова и современность*, РОССПЭН, Москва 2009, с. 117; П.Б. Струве, *Большой писатель с органическим пороком. Несколько слов о В.В. Розанове* // В. В. Розанов: *Pro et contra*. Антология. Книга I..., с. 379; А. Голубкова, *Василий Розанов как первый русский блогер*, <https://magazines.gorky.media/volga/2016/9/vasilij-rozanov-kak-pervyj-russkij-blogger.html> (12.11.2022); В. Полонский, *Исповедь одного современника* // В. В. Розанов: *Pro et contra*. Антология. Книга II...

⁸ Е. П. Карташова, *Языковая игра как...*, с. 117.

⁹ Т.А. Фетисова, *Современное искусство и эстетический дискурс*, <https://cyberleninka.ru/article/n/sovremennoe-iskusstvo-i-esteticheskiy-diskurs> (12.11.2022).

жащего искусству¹⁰; в) ХТ как художественный концепт и знак, «обозначающий реальность не в чисто предметном бытии искусства, а скорее в его функционировании»¹¹.

ПОНЯТИЕ ХУДОЖЕСТВЕННОСТИ И ЕЕ КРИТЕРИИ

Художественность, как одна из наиболее проблематичных в дефиниционном плане категорий, обычно признается неотъемлемой составляющей искусства — его главной особенностью, основывающейся на отражении «жизни в образах»¹². Иногда художественностью называется «специфика эстетического дискурса», являющая собой «одну из фундаментальных стратегий культуры»¹³. По отношению к произведениям искусства она выступает как показатель их высокого качества¹⁴ и как совокупность признаков произведения. Эти признаки свидетельствуют о его принадлежности к конкретной области искусства или о степени мастерства автора¹⁵.

Множество этих признаков и их сочетаний вместе с разнообразием стандартов художественности в разных средах и в разное время, объясняемых польскими учеными их отно-

¹⁰ Детективы, согласно выделенным выше критериям, суть ХТ, но их статус как явления искусства нуждается в обосновании.

¹¹ С. Махлина, *Словарь по семиотике культуры*, Искусство — СПб, Санкт-Петербург 2009, с. 138. О понятии художественного концепта (см. О. Макаровска, *Концепт и художественный концепт с позиций концептолога*, «Studia Rossica Posnaniensia» — XXXVIII, 2013, с. 159–170).

¹² И. А. Елисеев, Л. Г. Полякова, *Словарь литературоведческих терминов*, Феникс, Ростов-на-Дону 2002, с. 284.

¹³ В. И. Тюпа, *Аналитика художественного. Введение в литературоведческий анализ*, Лабиринт, РГГУ, Москва 2001, с. 25.

¹⁴ И. А. Елисеев, Л. Г. Полякова, *Словарь литературоведческих...*, с. 284.

¹⁵ Соответственно: А. Н. Николюкин (ред.), *Литературная энциклопедия терминов и понятий*, НПК Интелвак, Москва 2003, с. 1178; M. Głowiński и др. (ред.), *Słownik terminów literackich*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich Wydawnictwo, Wrocław–Warszawa–Kraków 2005, с. 47. Перечислить все определения и концепции художественности не представляется возможным ввиду масштабности литературы по предмету в разных областях гуманитарного знания. Более того, она является категорией размытой, как *красота* и *совершенство*, чьи критерии «трудно определить». Л. А. Мамедова, *Принцип художественности в искусстве*, <https://cyberleninka.ru/article/n/printsip-hudozhestvennosti-v-iskusstve> (12.11.2022). Проблема ее онтологического статуса не поднимается ввиду ее сложности (В. И. Тюпа, *Аналитика художественного...*, с. 12–24).

сительностью, исторической и социальной обусловленностью, препятствует выделению системообразующих признаков¹⁶.

Определить их «набор» позволяет выверение выделенных и всесторонне исследованных учеными критериев¹⁷ с помощью текстов (в семиотическом понимании) произведений разных областей искусства. С этой целью привлекаются картина *Черный круг* Казимира Малевича (1915), силентивная пьеса *4'33"* Джона Кейджа (1952) и эротическое сочинение *О!* Петра Иевлева. Их выбор определили отсутствие значимого компонента — беспредметная живопись, беззвучная музыка и неречевой текст, а также признанная художественность картины и пьесы.

Анализ показал, что часть критериев: а) присуща и ХТ и всем НХТ (единство формы и содержания) или части НХТ, напр., установка на отражение нереальной действительности имеет место в рекламных текстах (чудо-крем как средство избавления от старения кожи — явно из области невероятного); б) весьма субъективна в восприятии (аттрактивность, фасцинативность, создание и переживание прекрасного); в) не приложима к ряду текстов. Например, экспрессивность — к живописи конструктивистов¹⁸, вымысел, фикциональность, значительность проблематики, единство (фрагментарности и целостности, конкретного и обобщенного, рациональности и эмоциональности), верность действительности и пр. к некоторым музыкальным (импровизационная музыка, напр., Эрла Брауна, Кристиана Вольфа, свободный джаз), танцевальным (контемпорари, фристайл), песен-

¹⁶ М. Głowiński и др. (ред.), *Słownik terminów...*, с. 47; И.Н. Лисаковский, *Художественная культура. Термины. Понятия. Значения*, Издательство РАГС, Москва 2002, с. 197.

¹⁷ Критерии почерпнуты из: О.Р. Хомякова, *Что такое художественность?*, <https://elib.bspu.by/bitstream/doc/19577/1/Что%20такое%20художественность.pdf> 2008, (12.11.2022); Н.С. Валгина, *Теория текста*, Логос, Москва 2003, с. 69–72; С. Махлина, *Словарь по семиотике...*, с. 138–141; В. Татаркевич, *История шести понятий*, Дом интеллектуальной книги, Москва 2002, с. 36–41; Ж. Женетт, *Работы по поэтике. Фигуры*, т. 1–2, пер. И. Стаф, Издательство им. Сабашниковых, Москва 1998, с. 343–385; А.Н. Николюкин (ред.), *Литературная энциклопедия...*, с. 1178–1179; И.Н. Лисаковский, *Художественная культура...*, с. 197; И.А. Елисейев, Л.Г. Полякова, *Словарь литературоведческих...*, с. 284–285; В.А. Лукин, *Лингво-семиотические свойства...*, с. 20–34). Такой способ может показаться простым, однако углубление в проблематику в рамках статьи невозможно.

¹⁸ В. Татаркевич, *История шести...*, с. 39.

ным (фристайл) и поэтическим (напр., из визуальной поэзии) текстам.

Свойственными всем ХТ оказались:

1. Смысловая недополняемость¹⁹, означающая что привнесение смыслового или несущего смысловую нагрузку формального элемента преобразует текст в другой текст, ср.: зеленый мазок на картине или цветное обрамление, какой-то специально добавленный звук в 4'33" или – *O!* с тире и курсивом²⁰. Добавление к НХТ даже некоторых мериторичных элементов (указаний по применению таблеток на рецепте, примечаний к научной статье и под.) обычно не изменяет смыслового содержания основного текста.

2. Опосредованная связь ХТ с действительностью: двойная, т.е. образная и авторско-индивидуальная, или тройная — с добавлением невероятного, напр., сказочного. Первая корреляция пропускается через фильтр обобщения, вторая — авторского восприятия (обе — через фильтр воображения), третья — фантазии²¹. Так, 4'33" образно обобщает все виды реальной тишины — затишье, молчание, (не)природную тишину, паузы в музыкальных произведениях и пр. Авторско-индивидуальная связь с реальностью — в особенности подхода Кейджа к беззвучию: оно (действительное) является музыкой (авторское). Невероятное — убеждение Кейджа (2012) в том, что любой аудиальный опыт есть музыка. Связь же НХТ с действительностью прямая, т.к. в ней не только находятся образцы, на базе которых он создавался (медицинские, юридические и пр. тексты). НХТ —

¹⁹ Понятие завершенности интерпретируется как формальная отграниченность ХТ или смысловая законченность, поэтому предпочтение отдается однозначному понятию *смысловая дополняемость*.

²⁰ По Юрию Лотману, «измененная структура донесет до читателя или зрителя иную идею», ибо все элементы текста «суть элементы смысловые»; под структурой он понимает также «идейное содержание произведения» (Ю. М. Лотман, *Структура художественного текста*, Издательство Искусство, Москва 1970, с. 19). Понятие единства формы и содержания ученый заменил понятием идеи, не существующей вне структуры (там же, с. 19).

²¹ Художественное воображение — «сплав жизненной правды и художественной условности, вымысла. [...] в фантазии обычно подчеркивается ее более значительный отрыв от реальности — на такой основе часто возникают образы и ситуации, практически не встречающиеся в действительности [...], события невозможные или маловероятные в понимании современников» (И. Н. Лисаковский, *Художественная культура...*, с. 28).

ее часть, регулируемая «одной или несколькими социально-детерминированными функциями»²².

3. Вариативность понимания ХТ, сопряженная с когнитивной (не)определенностью. Дело в том, что, на уровне первичного сознательного восприятия²³ («буквальности»), восприятие формы воплощения содержания и ее понимание созвучны: вижу картину, не слышу звуков, читаю «О!» и понимаю, что вижу черный круг на белом фоне, ничего не слышу, читаю букву «О» с соответствующей интонацией. Однако этим понимание ХТ не ограничивается. Если допустить, что структура смыслового содержания ХТ и концепта идентичны, то относительная устойчивость понимания на уровне «буквальности» и когнитивная определенность обеспечиваются его понятийным ядром²⁴. Понятийная периферия структуры текста-как-концепта подвижна, ибо зависит от когнитивных базы и опыта реципиента (ср. знания относительно 4'33" неспециалиста, профессионального музыканта, искусствоведа), обычно не совпадающих с авторскими²⁵. Это задает когнитивную неопределенность ХТ, поэтому когнитивное небуквальное восприятие и понимание ХТ у реципиентов, в т.ч. автора, вариативны. Понимание НХТ, заданное преимущественно смыслами их понятийных ядер (в ос-

²² В. А. Лукин, *Лингво-семиотические свойства...*, с. 3.

²³ На эту тему см. В. Я. Сергин, *Природа осознания: нейронные механизмы и смысл*, <https://cyberleninka.ru/article/n/priroda-osoznaniya-neyronnye-mehanizmy-i-smysl> (12.11.2022).

²⁴ О структуре концепта (см. О. Makarowska, *Культурные, культурно-личностные и коммуникативно-стилевые детерминанты интерперсональной коммуникации между польской и русской молодежью*, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań 2014, с. 33–42). Понятийное ядро ХТ совпадает с понятийными ядрами доминант-концептов («Решился» Станислава Севастьянова) или, в зависимости от специфики ХТ, есть совокупность понятийных ядер ключевых концептов (стихотворение *спасиБо(г)де Ты(?)* Анны Альчук).

²⁵ Такой подход к пониманию основан на концепции Теуна А. ван Дейка и Вальтера Кинча, утверждающих, что для понимания события важны три вида когнитивной информации — общие знания на его тему, «убеждения, мнения или установки, относящиеся к подобным событиям» и предыдущий опыт, знания о разных ситуациях и социальных контекстах, чью совокупность ученые называют когнитивными основаниями понимания. (Т. А. ван Дейк, В. Кинч, *Стратегии понимания связного текста* // В. В. Петров, В. И. Герасимов (ред.), *Новое в зарубежной лингвистике*, вып. XXIII, Прогресс, Москва 1988, с. 156–158.

новном совпадающих у реципиентов-сокультурников), инвариативно²⁶.

4. Интерпретативность ХТ, имеющего столько авторов-интерпретаторов, сколько реципиентов²⁷. Интерпретация («рефлексия над пониманием»²⁸ осуществляющимся с опорой на понятийные ядро и периферию) ХТ реализуется в рамках концептивного уровня, обусловленного мировоззрением, предпочтениями, эмотивным опытом реципиента и др. факторами²⁹. Не случайно Александра Славская характеризует интерпретацию «как нахождение собственного смысла читателем»³⁰. В восприятии НХТ реципиент близок, если не идентичен, автору, ибо НХТ интерпретации не предполагает³¹.

Итак, художественность являет собой совокупность признаков, позволяющих разграничить ХТ и НХТ, т.е. смысловой недополняемости, опосредованной связи с реальной действительностью, вариативности понимания и интерпретативности.

ОПРЕДЕЛЕНИЕ (НЕ)ХУДОЖЕСТВЕННОСТИ *ОПАВШИХ ЛИСТЬЕВ*

Выделенные критерии — лишь один из ориентиров художественности, которую в каждом конкретном случае следует верифицировать с помощью иных признаков. Сначала, однако, нужно рассмотреть *Опавшие листья* в их свете.

²⁶ При восприятии НХТ возможны несогласие с автором, когнитивный диссонанс, допущения, разные прочтения (если текст написан невнятно), но не смысловая неопределенность.

²⁷ В. А. Лукин, *Лингво-семиотические свойства...*, с. 16–17.

²⁸ Г. И. Богин, *Схема техник понимания текста* // Т. Ю. Ма, Н. М. Залесова (ред.), *Интерпретация текста*, АмГУ, Благовещенск 2012, с. 4.

²⁹ В процессе интерпретации текста «должно быть активировано не только знание, но и мнения, установки ценностные ориентации и эмоции, необходимые, например, для оценки содержания или коммуникативного намерения связного текста» (Т. А. ван Дейк, В. Кинч, *Стратегии понимания...*, с. 174).

³⁰ Цит. по: Е. А. Припорова, *Соотношение понимания и интерпретации в отечественной психологии*, <https://www.hse.ru/data/2012/02/06/125-9299126/Соотношение%20понимания%20и%20интерпретации%20в%20отечественной%20психологии.pdf> (12.11.2022).

³¹ Эротическое «О!» можно интерпретировать как звук, передающий различные чувства, состояния, эмоции человека, непосредственно (не)вовлеченного в интимный контекст/ситуацию, напр., восхищение эротическим бельем. Ценник на эротическом белье — неинтерпретируемый текст.

1. Для розановского текста-как-знака характерна формальная отграниченность, ибо его формальные границы совпадают с началом первого «листа» и окончанием последнего. Однако смысловых границ он лишен — к открывающему его и завершающему (и каждому иному) «листу» автор мог бы дописать любое количество фрагментов, причем без ущерба для основного текста. Это возможно ввиду бессюжетности, беспрограммности, необъединенности фрагментов общей идеей, «бесформенности», множества непересекающихся тем и перепрыгивание с одной на другую³², отсутствия общей композиции, четкой структуры и персонажей. То есть тексту *Листьев* присуща смысловая дополняемость.

2. Если говорить о референтности³³ и отсутствии вымысла, то оба критерия полемичны. По признанию Анатолия Аграновского, «авторский вымысел» (скорее субъективизированность, т.е. подача фактов, элементов действительности, информации через призму индивидуально-личностного восприятия) присутствует и в документальной прозе, ибо «кроме фактов, есть осмысление их, есть отбор, есть тенденция, есть точка зрения автора»³⁴. То есть текст Розанова отсылает к элементам референтной области (реальным лицам, предметам, явлениям, ситуациям и пр.), предшествующим ему и художественно не преобразованным. Однако они, будучи объектом «рефлексии и интерпретации до написания текста»³⁵, отображены, осмыслены и представлены с авторской позиции. Отсюда, отсутствие вымысла и яркая субъективизированность позволяют охарактеризовать текст *Листьев* как условно фактуальный³⁶.

3. Элементы референтной области, упомянутые в тексте, современным читателям-неспециалистам³⁷ мало или вообще не

³² А. Сияневский, «Опавшие листья» В.В. Розанова, «Syntaxis», Париж 1982, с. 128–129, 189, 191.

³³ Референтность текста, отсылка «к внешней для него действительности» (В.А. Лукин, *Лингво-семиотические свойства...*, с. 21), есть признак непосредственной связи его с объективной реальностью.

³⁴ Цит. по: Е.Н. Ковтун, *Художественный вымысел в литературе XX века*, Высшая школа, Москва 2008, с. 35.

³⁵ В.А. Лукин, *Лингво-семиотические свойства...*, с. 23.

³⁶ Определения *фикциональный* и *вымышленный* не применяются ввиду многозначности их трактовки (см. Ж. Женетт, *Работы по поэтике. Фигуры...*, с. 344–365).

³⁷ Понимание *Листьев* изначально противоречиво. Друг Розанова Петр Перцов (1998: 146) писал, что у современников Розанова они вызвали

К ВОПРОСУ О (НЕ)ХУДОЖЕСТВЕННОСТИ...

известны, что, вместе с языковыми особенностями, препятствует его пониманию даже на уровне «буквальности»³⁸:

Вся натура его — ползучая. Он ползет, как корни дерева в земле. (о Фл-м) (с. 319).

Как самые счастливые минуты в жизни мне припоминаются те, когда я видел (слушал) людей счастливыми. Стаха и Алек. Пет. П-ва, рассказ „друга” о первой любви ее и замужестве (кульминационный пункт моей жизни). Из этого я заключаю, что я был рожден *созерцателем*, а не *действителем* (с. 279).

Между эсерами есть недурненькие *jeunes premiers*, и тогда они очень хорошо устраиваются. (2 случая на глазах) (с. 320).

Нивелировать знаниевые пробелы на этом уровне реципиент может, обращаясь к 150 примечаниям. В них объясняется не только значение авторских сокращений, иноязычных высказываний, перифраз, но и приводятся сведения относительно упомянутых лиц, ситуаций, места разворачивания событий, обстоятельств, фактов и пр. Поэтому понимание текста условно (ибо со знаниевыми пробелами) инвариативное.

4. Текст *Листьев* полон (риторических) вопросов, напр., «Какая же любовь „с книгою”?» (с. 283), «Я *кончен*. Зачем же я *жил*?!!!» (с. 279), а также высказываний: а) афористических — «Любовь есть боль. Кто не болит (о другом), тот и не любит (другого)» (с. 301); б) недосказанных — «Вечером пришли секунданты на дуэль. Едва отделался» (с. 289), «Душа озябла...» (с. 304); в) туманных — «Может быть» (с. 249); г) множество кавычек, указывающих на употребление слов «не в прямом смысле, а с каким-то дополнительным оттенком»³⁹. Все это говорит об интерпретационных потенциях, позволяющих, с учетом условной фактуальности, определить текст как частично интерпретативный.

«монотонное осуждение почти по всему пространству тогдашней культуры — от декадентки Зинаиды Гиппиус до протоиерея Дроздова». Но после событий 1917 г. «Розанов получил совершенно новый для себя отклик в душах читателей. Его „Опавшие листья” ищут на книжном рынке»: оказалось, что писатель предвидел многие события, а его «мрачные пророчества стали сбываться». П. Перцов, *Воспоминания о В. В. Розанове*, «Новый мир» 1998, № 10, с. 146, <http://file.magzdb.org/ul/404/Новый%20Мир%201998%2010.pdf> (12.11.2022).

³⁸ Здесь и далее цитаты приводятся по Е. В. Барабанов (ред.), *В. В. Розанов*, т. 2... В скобках указываются номера страниц.

³⁹ А. Синявский, «*Опавшие листья*»..., с. 118.

Как видим, текст Розанова занимает специфическое положение: будучи нехудожественным, он содержит «налет» художественности. Данный вывод подтверждает установление (не)художественности *Листьев*, согласно критериям (не)художественной коммуникации⁴⁰. В соответствии с ними, тексту присущи черты: а) НХТ, т.е. установка на изображение реальной действительности и отсутствие эстетической функции, если ее понимать как воздействие на реципиента (вызывание эмоционального отклика) посредством созданных образов⁴¹; б) ХТ — отсутствие прямой связи с жизнедеятельностью человека в связи с предназначенностью *Листьев*, точнее, представлением автором себя; в) смешанные — стремление к эксплицитности, т.е. бесподтекстной передаче смыслов и выражению мысли (Розанов открыто высказывает свое мнение), при сохранении следов имплицитности, понимаемой как наличие «пропусков, недоговоренностей, неясностей, противоречий, нарушений каких-то норм»⁴², иногда в одном «листе»: «Рцы точно без рук и без ног. Только голова и живот» (с. 336).

Если попытаться охарактеризовать *Листья* с помощью критериев, применяемых для разделения литературы на высокую (однозначно художественную) и массовую (потенциально художественную)⁴³, то оказывается, что они занимают особое по-

⁴⁰ Н. С. Валгина, *Теория текста...*, с. 76.

⁴¹ А. В. Лагун, *Эмоциональный аспект восприятия произведений искусства*, <https://cyberleninka.ru/article/n/emotsionalnyy-aspekt-voSPIriyatiya-proizvedeniy-iskusstva> (12.11.2022).

⁴² К. А. Долинин, *Имплицитное содержание высказывания*, «Вопросы языкознания» 1983, № 6, с. 42. Категория имплицитности не однозначна и не всегда связывается с понятием подтекста. А. И. Барышева, *Имплицитность в тексте и аспекты ее анализа*, https://www.gramota.net/articles/issn_1997-2911_2015_8-1_03.pdf (12.11.2022).

⁴³ Критерии даны по (И. И. Саморуков, *К проблеме разграничения «массовой» и «высокой» литературы. Знаки канона в российской массовой литературе*, «Вестник СамГУ» 2006, № 1 (41), с. 101–109, <http://vestnik-samgu.ssau.ru/gum/2006web1/litr/0701.pdf> (12.11.2022). Массовой литературе присущи смысловая недополняемость, опосредованная связь с реальной действительностью. Однако вариативность понимания и интерпретативность заметно снижены, ибо массовая литература не только использует привычные схемы популярной литературы, а через нее — высокой, но и упрощает их на всех уровнях, в т.ч. языковом (А. Fulińska, *Dlaczego literatura popularna jest popularna?*, «Teksty Drugie» 2003, nr 4, с. 59). А это — прямой путь к буквальности в передаче смыслов и снижение,

ложение или им не отвечают. Так, *Листья* не входят в группу текстов высокой/массовой литературы, а, вместе с другими книгами (*Уединенное*, *Сахарна* и пр.), образуют свою собственную — эксклюзивную, ибо это «всецело „розановская” литература, — в своем типе, несомненно, единственная в нашей „словесности”»⁴⁴.

Адресованность *Листьев* не элитарная/массовая, а неопределенная и имплицитно амбивалентная. Дело в том, что отсутствие адресата и маркеров адресованности неявно указывают на предназначенность книги для всех; необычность жанра и содержания, обуславливающих сложность понимания, напротив. Известно, что адресованность текста задает сферу воздействия на реципиента: НХТ влияет на когнитивную сферу, ХТ — на нее же и эмотивную. Однако она отсутствует в книге Розанова, фиксирующей только «‘вздохи души’ ее автора»⁴⁵, которые (не) способны вызвать эмоциональный отклик у реципиента. То есть эмотивность *Листьев* потенциальная.

В связи с неповторимой формой представления действительности и авторской точки зрения на нее, словесность *Листьев* оправданно рассматривать как высоко индивидуализированную, выходящую за пределы категорий высокая–низовая. В жанровом же отношении текст до сих пор инновационен: ввиду своей уникальности он более века остается жанрово неидентифицируемым.

Описание *Листьев* с применением характеристик формульной и миметической литературы невозможно как из-за отсутствия сюжета, общей композиции, программы, идеи и пр., так и потому, что действительность представлена в авторском, не художественном, преломлении. Все это показывает, что книга Розанова, занимает особое, а не срединное место между высокой и массовой литературой.

В свете сказанного, розановский текст относится к нехудожественной литературе, как мемуары, эссе, дневники, автобиографии и пр., которым он не тождествен.

если не нивелирование, необходимости активизировать когнитивную базу в ходе понимания текста и интерпретировать его смысловое содержание, чему способствуют формульность, стереотипизация, использование шаблонов и пр.

⁴⁴ П. Перцов, «Опавшие листья» // В.В. Розанов: *Pro et contra*. Антология, Книга II..., с. 182.

⁴⁵ В.Т. Захарова, *Импрессионизм в русской прозе Серебряного века*, НГПУ, Нижний Новгород 2012, с. 250.

ОПАВШИЕ ЛИСТЬЯ В СВЕТЕ КРИТЕРИЕВ ТЕКСТУАЛЬНОСТИ

По Богранду и Дресслеру, текст должен быть коммуникативным, т.е. обладать признаками, выделенными ими, в противном случае он причисляется к не-текстам⁴⁶.

Итак, *Листьям* свойственна когезия только внутри «листов»; между собой они не связаны ни грамматически, ни синтаксически, ни лексически, ни ритмически, а графически даже отделены звездочками и линиями. Иногда когезии нет и внутри «листа»: «Неужели же сказать что — ничто не интересно?» (с. 329). Когерентностью *Листья* не обладают, ибо фрагменты не связаны друг с другом, хотя иногда один «лист» дополняет/объясняет другой часто в рамках причинно-следственных отношений: «Всегда в мире был наблюдателем, а не участником. * Отсюда такое томление» (с. 367).

Интенциональность *Листьев* — не в том, чтобы представить связный текст и донести какие-то сведения⁴⁷, а в представлении автором себя, своих мыслей и отношения к волнующим фактам действительности в момент их возникновения. То есть интенциональность в дресслеро-бограндовском смысле отсутствует, что также влияет на адекватность текста читателем. В *Листьях* изначально предполагается ее отсутствие у реципиентов, не настроенных на восприятие столь своеобразного произведения. Избирательность адекватности усиливается высокой степенью информативности текста, ведущей к сложности его понимания, о чем говорилось.

Критерий ситуативности, подразумевающий соответствие текста ситуации, в которой выступает⁴⁸ к розановскому тексту не приложим, ибо ситуация его восприятия целиком зависит от

⁴⁶ R. A. de Beaugrande, W. U. Dressler, *Wstęp do lingwistyki tekstu*, PWN, Warszawa 1990, с. 19. Признаки текстуальности/текстовые категории, выделенные другими специалистами (в т.ч. альтернативные), в какой-то степени созвучны/дополняют критерии Богранда и Дресслера, которые учеными не только не отменяются, но и активно применяются в лингвистике текста, хотя с условием признания градуальности их характера. В.Е. Чернявская, *Текст в когнитивно-дискурсивной парадигме: к вопросу о градуальном характере текстуальности*, <https://cyberleninka.ru/article/n/tekst-v-kognitivno-diskursivnoy-paradigme-k-voprosu-o-gradualnom-haraktere-tekstualnosti> (12.11.2022).

⁴⁷ R. A. de Beaugrande, W. U. Dressler, *Wstęp do lingwistyki...*, с. 25.

⁴⁸ Там же, с. 25.

К ВОПРОСУ О (НЕ)ХУДОЖЕСТВЕННОСТИ...

ожиданий и настроенности реципиента на книгу, что в каждом случае сугубо индивидуально, а потому и не предсказуемо.

Интертекстуальность в отношении к *Листьям* уступает редирективности, т.е. отсылке к всевозможным смысловым источникам⁴⁹, в том числе реалиям и фактам настоящей (для автора)/исторической действительности, реальным ситуациям, лицам, текстам и пр. Иначе говоря, розановский текст выходит за рамки интертекстуальности.

Итак, согласно традиционной модели, текстуальность *Листьев* в строгом смысле задана интертекстуальностью отдельных «листов» и лишь потенциально — интенциональностью, акцептабельностью, информативностью. Отсюда, положение розановского текста — в зоне столкновения признаков текстов и не-текстов, по Богранду и Дресслеру, или, при принятии градуального характера текстуальности, текстов и текстов оригинальных, не вписывающихся в ее традиционные рамки типа текстословов, текстопредложений и др.

СТИЛЕВЫЕ И ЯЗЫКОВЫЕ ОСОБЕННОСТИ ОПАВШИХ ЛИСТЬЕВ

О неоднородности текста говорят стилевые и языковые особенности, ибо в нем сочетаются элементы и приемы, характерные для стиля речи:

— художественного, напр., каламбур, остранение, тропы (олицетворение, метафора, сравнение), авторские афоризмы и пр.⁵⁰;

— (не)художественного типа языковой игры⁵¹, преобразований фразеологизмов «Тут наоборот — ‘не дорого и не сердито’» (с. 289);

⁴⁹ О. Макаровска, *Редирективность котоматричных текстов*, «*Žmogus Kalbos Erdvėje*» 2017, № 9, с. 179. Интертекстуальность основывается на том, что „wykorzystanie jednego tekstu jest uzależnione od znajomości innego lub innych tekstów poznanych wcześniej”. R. A. de Beaugrande, W. U. Dressler, *Wstęp do lingwistyki...*, с. 30.

⁵⁰ Е. П. Карташова, *Афористика новаторской прозы В. В. Розанова*, <https://cyberleninka.ru/article/n/aforistika-novatorskoj-prozy-v-v-rozanova> (12.11.2022); Е. И. Беглова, *Своеобразие использования лексических средств в произведении В. В. Розанова*, «Волжский филологический вестник» 2021, №1(24), с. 58–66; А. Синявский, «*Опавшие листья*»...

⁵¹ Е. П. Карташова, *Языковая игра как...*

— нехудожественного, т.е. замечания в скобках, множество вопросов, восклицаний, многоточий, кавычек⁵².

О нехудожественности стиля говорит слабо выраженная динамика явлений и низкая степень «живописности» представляемого. Причина первого — в преобладании глаголов, обозначающих не движение, а действие (петь, освободиться, сдать и пр.), состояние (умереть, бояться, перемениться), чувства (ужасаться, любить, ненавидеть).

Второго — в неупотреблении образных определений с глаголами, весьма редком их употреблении с существительными («пышная большая дама») и редком колоративов: красный, зеленый, розовый и синий встречаются по два раза, серый — четыре, белый — десять, черный — одиннадцать, почернеть и чернота — по одному разу; всего — тридцать пять (0,09%) при количестве слов в тексте — 37 024 (со служебными частями речи).

В целом тип языка *Листьев* можно охарактеризовать как литературно-разговорный, функционирующий в «записках, частных письмах, дневниковых записях»⁵³. Ему свойственно ограничение иностранных (17 фраз на латинском, 5 — французском, 2 — греческом и 1 — английском) и некоторых книжных слов, напр., всего по одному разу были употреблены одногнездовые творец, творить, по два — сотворенный, сотворить, хотя достаточно часто встречаются слова с суффиксом -ост- (на первых 22 страницах — 44 раза), свойственные научному стилю. Розанов использует общеупотребительную нейтральную лексику, но с вкраплениями бранной (дура, дурак, идиот, а также сволочь в собирательном значении, имея в виду людей низкого положения), уничижительной (писателишка, редакторишка, повестушка) и сниженной лексики (башка), бытовизмов (рубаша, тарелка, чай). При описании детей диминутивы (рубашонка, ножонка), обретая ласковость, лишаются сниженности и уничижительности.

Разговорность придают эллиптические конструкции («Бедные мы птички... от кустика до кустика и от дня до дня», с. 337), множество сокращений («Думая иногда о Фл., крещу его в спину с А.», с. 325), повышенная эмоциональность и повторы не редко

⁵² А. Голубкова, *Василий Розанов как первый...*; А. Синявский, «*Опавшие листья*»... .

⁵³ М. Н. Кожина (ред.), *Стилистический энциклопедический словарь русского языка*, Флинта-Наука», Москва 2011, с. 204–205.

в одном «листе» («Не хочу! Не хочу! Презираю, ненавижу, боюсь!!!», с. 304).

Конечно, эти элементы распространены в литературных произведениях⁵⁴, в т.ч. созданных писателями-современниками Розанова. Однако они, как и иные элементы и фигуры речи, характерные для языка художественных текстов, не служат воплощению системы художественных образов автора, т.е. не «выступают в эстетической функции»⁵⁵. Поэтому стилистические и языковые средства не являются однозначным показателем художественности стиля и языка *Листьев*, ибо не «выполняют определенные художественные задачи»⁵⁶.

Безусловно, идиолект и идиостиль Розанова требуют углубленного изучения, тем не менее разнообразие и сочетаемость их составляющих позволяют определить текст *Листьев* как микшированный — гармонично-неоднородный в стилистическом и языковом смысле, умело присоединяющий художественное к нехудожественному.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

В настоящее время наблюдается «процесс радикальной трансформации искусства», когда оно «становится ‘перформацией’, ‘событием’, ‘игрой’ или ‘инсценировкой’» (согласно Валерию Савчуку), а любой предмет, по воле автора, — произведением искусства, что ведет, среди прочего, к неотличимости ХТ и НХТ, как отмечает Александр Казин⁵⁷. Более того, разрыв с эстети-

⁵⁴ Например, сокращения в *Республике Шкид* Григория Белых и Алексея Пантелеева (1927), в стихах Владимира Маяковского — *Взятчики* (1926), *Прозаседавшиеся* (1922) и пр.

⁵⁵ Н. В. Никитина, *Эстетическая функция художественного стиля*, <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=11846757> (12.11.2022). Имеются в виду такие компоненты, как парцелляции («Понюхал. Умер. И — могила», с. 353); передача прямой чужой речи («И мамочка сказала: — Посмотри», с. 282); синтаксический параллелизм («И все хромает. И все помогает», с. 283); умолчание — «[...] через страстный роман ее... на стороне» (с. 405) и др.

⁵⁶ Г. Я. Солганик, *Стилистика текста*, Флинта, Наука, Москва 1997, с. 98.
⁵⁷ В. В. Савчук, *Режим актуальности*, <http://anthropology.ru/ru/text/savchuk-vv/filosof-kak-hudozhnik> (12.11.2022); А. Л. Казин, *Искусство, пост-искусство и не-искусство в современной культуре*, <https://rodnayaladoga.ru/index.php/voprosy-tvorchestva/189-iskusstvo-post-iskusstvo-i-ne-iskusstvo-v-sovremen-noj-kulture#1> (12.11.2022).

кой, «трактовка искусства как 'открытого понятия'», расширение границ художественного и пр. факторы привели к рефлексии «об искусстве через произведение, а не наоборот»⁵⁸. Этой оптике свойственна не только индуктивность (от произведения к искусству), но и некоторая парадоксальность. То есть «искусство может быть чем угодно и каким угодно», даже слиться с неискусством, но рефлексия о нем осуществляется именно через художественное произведение, реализующее художественную стратегию⁵⁹. Более того, в условиях расставания с эстетикой главной функцией художественной литературы остается эстетическая, но переинтерпретированная (см. выше) — приносить удовольствие и занимать досуг⁶⁰.

Понятие художественности текста тоже не исчезает и требует переопределения⁶¹, что в индуктивной оптике восприятия современного искусства обоснованно реализовать за пределами его размытого категориального и концептуального поля, т.е. на уровне произведений, текстов, через которые искусство и исследуется. Поэтому в статье была предпринята попытка уточнить основные критерии художественности вне поля искусства, но в ракурсе их приложимости к произведениям трех его областей.

Выверенные признаки (смысловая недополняемость, опосредованная связь с реальной действительностью, вариативность понимания, интерпретативность) позволили определить *Опавшие листья* как НХТ с «налетом» художественности.

Рассмотрение текста в свете других критериев, в т.ч. текстуальности, и анализ стилистического и языкового пластов подтвердили его уникальность, обусловленную отсутствием признаков текстуальности на уровне всего текста и наличием ее следов в отдельных «листьях», а также вплетением художественных элементов в нехудожественную текстовую основу. Полученные

⁵⁸ Т. А. Фетисова, *Современное искусство...*

⁵⁹ Там же.

⁶⁰ К. Фрумкин, *Три кризиса художественной литературы*, <https://magazines.gorky.media/neva/2009/4/tri-krizisa-hudozhestvennoj-literatury.html> (12.11.2022).

⁶¹ Сложно также принять критерии художественности современного искусства, сводимые, напр., в эстетике позитивизма к функции предмета, технологии (ибо искусство выходит за рамки традиционных форм) и денег, т.к. «искусство — это то, что продается в качестве искусства» (А.Л. Казин, *Искусство, пост-искусство...*). В их пределах участь искусства — «интеллектуально развлекать», лишь поверхностно воздействуя на душевную организацию человека (Т. А. Фетисова, *Современное искусство...*, с. 17).

результаты послужат отправной точкой для жанровой идентификации *Опавших листьев* и остальных произведений Розанова, написанных в подобном жанровом ключе.

В дальнейшем на базе именно выверенных критериев художественности предстоит разработать инструмент для осуществления достоверной (не)художественной идентификации остальных розановских и других оригинальных текстов, охватывающий как собственно текстовый и информационно-смысловой, так и прагматический уровни.

С позиций лингвистики текста и лингвистической жанрологии перспективным представляется выделение критериев текстуальности оригинальных нехудожественных литературных и художественных текстов, установление их жанровой принадлежности и специфики новых жанров. Важно также пересмотреть понятие эстетической функции, особенно по отношению к нехудожественным литературным текстам, и выявить основные (не)языковые средства ее воплощения. Возможно, рассмотрение проблем розановских и иных необычных текстов в пределах индуктивной оптики и с лингвистических позиций, позволит не только выявить их (не)принадлежность к произведениям искусства, отмежевать от текстов пост- и не-искусства, но и приблизиться к определению самого понятия современного искусства.

REFERENCES

- Barabanov, Yevgeniy (ed.). *V.V. Rozanov. T. 2. Uyedinennoye*. Moskva: Pravda, 1990 [Барабанов, Евгений (ред.) *В.В. Розанов. Т. 2. Уединенное*. Москва: Правда, 1990].
- Barthes, Roland. *Izbrannyye raboty. Semiotika. Poetika*. Transl. Zenkin, Sergei N. Moskva: Progress, 1989 [Ролан, Барт. *Избранные работы. Семиотика. Поэтика*. Transl. Зенкин, Сергей Н. Москва: Прогресс, 1989].
- Bartmiński, Jerzy, Niebrzegowska-Bartmińska, Stanisława. *Tekstologia*. Warszawa: PWN, 2009.
- Barysheva, Alena. *Implitsitnost'v tekste i aspekty yeye analiza*, 2015 [Барышева, Алена. *Имплитность в тексте и аспекты ее анализа*, 2015] <https://www.gramota.net/articles/issn_1997-2911_2015_8-1_03.pdf>.
- Beaugrande, Robert-Alain de, Dressler, Wolfgang Ulrich. *Wstęp do lingwistyki tekstu*. Transl. Szwedek, Aleksander. Warszawa: PWN, 1990.
- Beglova, Yelena. "Svoeobraziyei spol'zovaniya leksicheskikh sredstv v proizvedenii V.V. Rozanova." *Volzhskiy filologicheskii vestnik*, 2021, no. 1(24): 58–66 [Беглова, Елена. "Своеобразии использования лексических средств

- в произведении В.В. Розанова.” *Волжский филологический вестник*, 2021, no. 1(24): 58–66].
- Bogin, Georgiy. “Skhema tekhnik ponimaniya teksta.” *Interpretatsiya teksta*. Ma, Tat’yuana, and Zalesova, Natal’ya (eds.). Blagoveshchensk: AmGU, 2012: 4–17 [Богин, Георгий. “Схема техник понимания текста.” *Интерпретация текста*. Ма, Татьяна, and Залесова, Наталья. Благовещенск: АмГУ, 2012: 4–17].
- Bogin, Georgiy. “Skhema tekhnik ponimaniyatesta.” *Interpretatsiya teksta*. Ma, Tat’yuana, and Zalesova, Natal’ya. Blagoveshchensk: AmGU, 2012: 4–17 [Богин, Георгий. “Схема техник понимания текста.” *Интерпретация текста*. Ма, Татьяна, and Залесова, Наталья. Благовещенск: АмГУ, 2012: 4–17].
- Chernyavskaya, Valeriya. *Tekst vkognitivno-diskursivnoy paradigme: k voprosu o gradual’nom kharaktere tekstual’nosti*, 2007 [Чернявская, Валерия. *Текст в когнитивно-дискурсивной парадигме: к вопросу о градуальном характере текстualityности*, 2007] <<https://cyberleninka.ru/article/n/tekst-v-kognitivno-diskursivnoy-paradigme-k-voprosu-o-gradualnom-haraktere-tekstualnosti>>.
- Deyk, Teun A. van, Kinch, Val’ter. “Strategii ponimaniya svyaznogo teksta.” Transl. Smiryenskiy, Vadim. *Novoye v zarubezhnoy lingvistike. Vypusk XXIII*. Petrov, Vasiliy, and Gerasimov, Vladimir. Moskva: Progress, 1988 [Дейк, Теун А. ван, Кинч, Вальтер. “Стратегии понимания связного текста.” Transl. Смиренский, Вадим. *Новое в зарубежной лингвистике. Выпуск XXIII*. Петров, Василий, and Герасимов, Владимир. Москва: Прогресс, 1988: 153–211].
- Dolinin, Konstantin. “Implitsitnoye sodержaniye vyskazyvaniya.” *Voprosy yazyk-znaniya*, 1983, no. 6: 37–47 [Долинин, Константин. “Имплицитное содержание высказывания.” *Вопросы языкознания*, 1983, no. 6: 37–47].
- Fateyev, Valeriy. “Publitsist s dushoy metafizika imistika.” *V.V. Rozanov: Pro et contra. Antologiya. Kniga I*. Sankt-Peterburg: Izdatel’stvo Russkogo Khristianskogo gumanitarnogo instituta, 1995: 5–36 [Фатеев, Валерий. “Публицист с душой метафизика и мистика.” *В.В. Розанов: Pro et contra. Антология. Книга I*. Санкт-Петербург: Издательство Русского Христианского гуманитарного института, 1995: 5–36].
- Fetisova, Tat’yuana. *Sovremennoye iskusstvo i esteticheskiy diskurs*, 2009 [Фетисова, Татьяна. *Современное искусство и эстетический дискурс*, 2009] <<https://cyberleninka.ru/article/n/sovremennoye-iskusstvo-i-esteticheskiy-diskurs>>.
- Frumkin, Konstantin. *Tri krizisa khudozhestvennoy literatury*, 2009 [Фрумкин, Константин. *Три кризиса художественной литературы*, 2009] <<https://magazines.gorky.media/neva/2009/4/tri-krizisa-hudozhestvennoj-literatury.html>>.
- Fulińska, Agnieszka. “Dlaczego literatura popularna jest popularna?” *Teksty Drugie*, 2003, no. 4: 55–66.
- Głowiński, Michał, Kostkiewiczowa, Teresa, Okopień-Sławińska, Aleksandra, and Sławiński, Janusz. *Słownik terminów literackich*. Wrocław–Warszawa–Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich Wydawnictwo, 2005.
- Golubkova, Anna. *Vasilij Rozanov kak pervyurusskiy bloger*, 2016 [Голубкова, Анна. *Василий Розанов как первый русский блогер*, 2016] <<https://magazines.gorky.media/volga/2016/9/vasilij-rozanov-kak-pervyj-russkij-blogger.html>>.
- Kartashova, Yelena. *Aforistika novatorskoj prozy V.V. Rozanova*, 2016 [Карашова, Елена. *Афористика новаторской прозы В. В. Розанова*, 2016] <<https://cyberleninka.ru/article/n/aforistika-novatorskoj-prozy-v-v-rozanova>>.

- Kartashova, Yelena. "Yazykovaya igra kak stilisticheskaya dominanta ornamental'noy prozy Rozanova." *Naslediye Rozanova i sovremennost'*. Nikol'yukin, Aleksandr (Ed.). Moskva: ROSSPEN, 2009: 117–122 [Карташова, Елена. "Языковая игра как стилистическая доминанта орнаментальной прозы Розанова." *Наследие Розанова и современность*. Николюкин, Александр (Ed.). Москва: РОССПЭН, 2009: 117–122].
- Kazin, Aleksandr. *Iskusstvo, post-iskusstvo i ne-iskusstvo v sovremennoy kul'ture*, 2011 [Казин, Александр. *Искусство, пост-искусство и не-искусство в современной культуре*, 2011] <<https://rodnayaladoga.ru/index.php/voprosy-tvorchestva/189-iskusstvo-post-iskusstvo-i-ne-iskusstvo-v-sovremennoj-kulture#1>>.
- Khomyakova, Ol'ga. *Chto takoye khudozhestvennost'?*, 2008 [Хомякова, Ольга. *Что такое художественность?*, 2008] <<https://elib.bspu.by/bitstream/doc/19577/1/Что%20такое%20художественность.pdf>>.
- Kovtun, Yelena. *Khudozhestvennyy vumysel v literature XX veka*. Moskva: Vysshaya shkola, 2008 [Ковтун, Елена. *Художественный вымысел в литературе XX века*. Москва: Высшая школа, 2008].
- Labocha, Janina. "Lingwistyka tekstu w Polsce". *Lingwistyka tekstu w Polsce i Niemczech*. Bilut-Homplewicz, Zofia and Czachur, Waldemar and Smykała, Marta (eds.). Wrocław: Oficyna Wydawnicza ATUT, 2009: 45–56.
- Lagun, Aleksandra. *Emotsional'nyy aspektvospriyatiya proizvedeniy iskusstva*, 2015 [Лагун, Александра. *Эмоциональный аспект восприятия произведений искусства*, 2015] <<https://cyberleninka.ru/article/n/emotsionalnyy-aspekt-vospriyatiya-proizvedeniy-iskusstva>>.
- Lisakovskiy, Igor'. *Khudozhestvennaya kul'tura. Terminy. Ponyatiya. Znacheniya*. Moskva: RAGS, 2002 [Лисаковский, Игорь. *Художественная культура. Термины. Понятия. Значения*. Москва: РАГС, 2002].
- Literaturnaya entsiklopediya terminov i ponyatiy*. Nikol'yukin, Aleksandr (ed.). Moskva: NPK Intelvak, 2003 [Литературная энциклопедия терминов и понятий. Николюкин, Александр (ed.). Москва: НПКи Интелвак, 2003].
- Lukin, Vladimir. *Lingvo-semioticheskiye svoystva khudozhestvennogo teksta, yego komponenty i parametrytipologicheskogo opredeleniya*: avtoref. diss. d-ra fil. n., Orel, 2003 [Лукин, Владимир. *Лингво-семиотические свойства художественного текста, его компоненты и параметры типологического определения*: автореф. дисс. д-ра фил. н., Орел, 2003] <https://new-disser.ru/_avtoreferats/01002625508.pdf>.
- Makarovska Ol'ga, *Kontsepty russkoy narodnoy i natsional'noy pesni*. Poznań: UAM, 2004 [Макаровска, Ольга. *Концепты русской народной и национальной песни*. Poznań: UAM, 2004].
- Makarovska, Ol'ga. "Kontsept i khudozhestvennyy kontsept s pozitsiy kontseptologa." *Studia Rossica Posnaniensia*, 2013, no. XXXVIII: 159–170 [Макаровска, Ольга. "Концепт и художественный концепт с позиций концептолога." *Studia Rossica Posnaniensia*, 2013, no. XXXVIII: 159–170].
- Makarovska, Ol'ga. "Redirektivnost' kotomatrichnykh tekstov." *Žmogus Kalbos Erdvėje*, 2017, no. 9: 176–189 [Макаровска, Ольга. "Редирективность котоматричных текстов." *Žmogus Kalbos Erdvėje*, 2017, no. 9: 176–189].
- Makarowska, Olga. *Kul'turnyye, kul'turno-lichnostnyye ikommunikativno-stilevyye determinanty interpersonal'noy kommunikatsii mezhdū pol'skoy i ruskoj molodezh'yu*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM, 2014 [Makarowska,

- Olga. *Культурные, культурно-личностные и коммуникативно-стилевые детерминанты интерперсональной коммуникации между польской и русской молодежью*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM, 2014].
- Makhlina, Svetlana. *Slovar' po semiotikekul'tury*. Sankt-Peterburg: Iskusstvo — SPB, 2009 [Махлина, Светлана. *Словарь по семиотике культуры*. Санкт-Петербург: Искусство — СПб, 2009].
- Mamedova, Lyaman. *Printsip khudozhestvennosti v iskusstve*, 2020 [Мамедова, Ляман. *Принцип художественности в искусстве*, 2020] <<https://cyberleninka.ru/article/n/printsip-hudozhestvennosti-v-iskusstve>>.
- Nikitina, Natal'ya. *Esteticheskaya funktsiya khudozhestvennogo stilya*, 2008, [Никитина, Наталья. *Эстетическая функция художественного стиля*, 2008] <<https://www.elibrary.ru/item.asp?id=11846757>>.
- Pertsov, Petr. “Opavshiy list'ya.” *V.V. Rozanov: Pro et contra. Antologiya*. Kniga II. Sankt-Peterburg: Izdatel'stvo russkogo Khristianskogo gumanitarnogo instituta, 1995: 182–183 [Перцов, Петр. “Опавшие листья.” *В.В. Розанов: Pro et contra. Антология*. Книга II. Санкт-Петербург: Издательство Русского Христианского гуманитарного института, 1995: 182–183].
- Pertsov, Petr. “Vospominaniya o V.V.Rozanove.” *Novuyu mir*, 1998, no. 10: 146–160 [Перцов, Петр. “Воспоминания о В. В. Розанове.” *Новый мир*, 1998, no. 10: 146–160] <<http://file.magzdb.org/ul/404/Новый%20Мир%201998%2010.pdf>>.
- Polonskiy, Vadim. “Ispoved' odnogo sovremennika.” *V.V. Rozanov: Pro et contra. Antologiya*. Kniga II. Sankt-Peterburg: Izdatel'stvo russkogo Khristianskogo gumanitarnogo instituta, 1995: 267–284 [Полонский, Вадим. “Исповедь одного современника.” *В.В. Розанов: Pro et contra. Антология*. Книга II. Санкт-Петербург: Издательство Русского Христианского гуманитарного института, 1995: 267–284].
- Prigorova, Yelena. *Sootnosheniye ponimaniya i interpretatsii v otechestvennoy psikhologii*, 2011 [Припорова, Елена. *Соотношение понимания и интерпретации в отечественной психологии*, 2011] <<https://www.hse.ru/data/2012/02/06/1259299126/Соотношение%20понимания%20и%20интерпретации%20в%20отечественной%20психологии.pdf>>.
- Samorukov, Il'ya. “K probleme razgranicheniya ‘massovoy’ i ‘vysokoy’ literatury. Znaki kanona v rossiyskoy massovoy literature.” *Vestnik SamGU*, 2006, no. 1(41): 101–109 [Саморуков, Илья. “К проблеме разграничения ‘массовой’ и ‘высокой’ литературы. Знаки канона в российской массовой литературе.” *Вестник СамГУ*, 2006, no. 1(41): 101–109] <<http://vestniksamgu.ssau.ru/gum/2006web1/litr/0701.pdf>>.
- Savchuk, Valeriy. *Rezhim aktual'nosti*, Sankt-Peterburg: Izdatel'stvo SPbGU, 2004 [Савчук, Валерий. *Режим актуальности*, Санкт-Петербург: Издательство СПбГУ, 2004] <<http://anthropology.ru/ru/text/savchuk-vv/filosof-kak-hudozhnik>>.
- Sergin, Vladimir. *Priroda osoznaniya: neyronnyye mekhanizmy i smysl*, 2009 [Сергин, Владимир. *Природа осознания: нейронные механизмы и смысл*, 2009] <<https://cyberleninka.ru/article/n/priroda-osoznaniya-neyronnye-meh-anizmy-i-smysl>>.
- Sinyavskiy, Andrey. “Opavshiy list'ya” *V.V. Rozanova*. Parizh: Sintaksis, 1982 [Синявский, Андрей. “Опавшие листья” *В.В. Розанова*. Париж: “Синтаксис”, 1982].

К ВОПРОСУ О (НЕ)ХУДОЖЕСТВЕННОСТИ...

- Sinyavskiy, Andrey. "S nosovym platkom v Tsarstviye Nebesnoye." *V.V. Rozanov: Pro et contra. Antologiya*. Kniga II. Sankt-Peterburg: Izdatel'stvo russkogo Khristianskogo gumanitarnogo instituta, 1995: 444–478 [Синявский, Андрей. "С носовым платком в Царствие Небесное." *В.В. Розанов: Pro et contra. Антология*. Книга II. Санкт-Петербург: Издательство Русского Христианского гуманитарного института, 1995: 444–478].
- Solganik, Grigoriy. *Stilistika teksta*. Moskva: Flinta–Nauka, 1997 [Солганик, Григорий. *Стилистика текста*. Москва: Флинта–Наука, 1997].
- Stilisticheskiy entsiklopedicheskiy slovar' russkogo yazyka*. Kozhina, Margarita (ed.). Moskva: Flinta–Nauka, 2011 [*Стилистический энциклопедический словарь русского языка*. Кожина, Маргарита (ed.). Москва: Флинта–Наука, 2011].
- Struve, Petr. "Bol'shoy pisatel' s organicheskim porokom. Neskol'ko slov o V.V. Rozanove." *V.V. Rozanov: Pro et contra. Antologiya*. Kniga I. Sankt-Peterburg: Izdatel'stvo russkogo Khristianskogo gumanitarnogo instituta, 1995: 378–387 [Струве, Петр. "Большой писатель с органическим пороком. Несколько слов о В.В. Розанове." *В.В. Розанов: Pro et contra. Антология*. Книга I. Санкт-Петербург: Издательство Русского Христианского гуманитарного института, 1995: 378–387].
- Tatarkevich, Vladislav. *Istoriya shesti ponyatiy*. Transl. Dombrovskiy, Boris. Moskva: Dom intellektual'noy knigi, 2002 [Татаркевич, Владислав. *История шести понятий*. Transl. Домбровский, Борис. Москва: Дом интеллектуальной книги, 2002].
- Tyupa, Valeriy. *Analitika khudozhestvennogo. Vvedeniye v literaturovedcheskiy analiz*. Moskva: Labirint, RGGU, 2001 [Тюпа, Валерий. *Аналитика художественного. Введение в литературоведческий анализ*. Москва: Лабиринт, РГГУ, 2001].
- Valgina, Nina. *Teoriya teksta*. Moskva: Logos, 2003 [Валгина, Нина. *Теория текста*. Москва: Логос, 2003].
- Yeliseyev, Igor', and Polyakova, Larisa. *Slovar' literaturovedcheskikh terminov*. Rostov-na-Donu: Feniks, 2002 [Елисеев, Игорь, and Полякова, Лариса. *Словарь литературоведческих терминов*. Ростов-на-Дону: Феникс, 2002].
- Zakharova, Viktoriya. *Impressionizm v russkoiproze Serebryanogo veka*. Nizhniy Novgorod: NGPU, 2012 [Захарова, Виктория. *Импрессионизм в русской прозе Серебряного века*. Нижний Новгород: НГПУ, 2012].
- Zhenett, Zherar. *Raboty po poetike. Figury*. T. 1–2. Transl. Staf, Irina. Moskva: Izdatel'stvo im. Sabashnikovykh, 1998 [Женетт, Жерар. *Работы по поэтике. Фигуры*. Transl. Стаф, Ирина. Т. 1–2. Москва: Издательство им. Сабашниковых, 1998].

EWA KOMISARUK

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2572-3550>

Uniwersytet Wrocławski

O PAMIĘCI I POSTPROPAGANDZIE: *БЛОКАДА ЛЕНИНГРАДА. ДЕТСКАЯ КНИГА* GRIGORIJA PIERNAWSKIEGO

ON MEMORY AND POSTPROPAGANDA: *THE LENINGRAD BLOCKADE. CHILDREN'S BOOK* BY GRIGORY PIERNAVSKY

The article discusses the book *The Leningrad Blockade. Children's Book* (2019) by Grigory Piernavsky. It analyses the structure, content organization, bricolage form, and, most importantly, the way of talking about the siege of the city proposed by the author. The analysis shows that the content of the discussed publication fits closely into the official discourse of Russian historical policy, referring to the Great Patriotic War. Comments on the book were related to the functioning of collective memory, propaganda, and postpropaganda.

Keywords: the Leningrad blockade, literature for youth, collective memory, propaganda, postpropaganda

Przeznaczone dla dzieci i młodzieży utwory literackie o wielkiej wojnie ojczyźnianej, w tym także o blokadzie Leningradu, wpisują się w chroniony przez oficjalną politykę historyczną obszar rosyjskiej pamięci kulturowej, której ważnym elementem jest traktowanie tej wojny i zwycięstwa w niej jako „podstawowych symbolicznych zasobów dla toposu silnego państwa rosyjskiego”¹, jako źródła dumy i chwały. Z przeglądu literatury dziecięcej i młodzieżowej powstałej w powojennych dziesięcioleciach i podejmującej temat oblężenia Leningradu wynika, że w tzw. narracjach zwycięskich wykorzystywano chętnie rozpowszechniony w literaturze socrealistycznej schemat konstrukcyjny, który, jak pisze Tatiana Woronina, także w latach późniejszych

продолжал оставаться структурной основой рассказа о блокадном опыте: позитивный герой, противостоящий стихиям (голоду, холоду, обстрелам

¹ A. Nikžentaitis, *Kultura pamięci i polityka historyczna w dzisiejszej Rosji*, przeł. M. Kasner, „Acta Baltico-Slavica” 2018, nr 42, s. 56.

и т.д.), выполнял общественную задачу (был полезным семье и городу), успешно преодолевал испытание голодом и в конце концов выживал благодаря самодисциплине и помощи старшего наставника (родителей, учителей, директоров детских домов и т.д.)².

Poszczególne elementy tego schematu – pozytywny protagonista, jego gotowość do służby społecznej, konfrontacja z wrogimi siłami, przeświadczenie o konieczności poniesienia ofiar oraz szczęśliwe zakończenie – pojawiały się w narracjach o blokadzie także w dwóch ostatnich dziesięcioleciach XX wieku, kiedy to zauważalna stała się ponadto tendencja do heroizacji wszystkich, którym udało się obłączenie przeżyć³. Omawiając postać dziecięcego bohatera literatury o blokadzie, Woronina podkreśla, że jego obraz nie był tak jednostronny jak wizerunek ukazywanego zawsze w wyidealizowany sposób dorosłego protagonisty. Badaczka wyróżnia dwa podstawowe modele opisu dziecięcych postaci. Dominujący ukierunkowany był na przedstawienie młodych leningradczyków jako osób odpowiedzialnych, świadomych i odważnych, podejmujących ważne społecznie zadania i gotowych do walki z wrogiem. W modelu drugim chodziło o sportretowanie małych dzieci jako istot bezbronnych i wrażliwych, jako potrzebujących ochrony ofiar wojny⁴. Oba te warianty realizowane były w literaturze powojennych dziesięcioleci, a także w literaturze lat 80. W okresie *pieriestrojki* i *glasnosti* zaczęły pojawiać się teksty opowiadające o negatywnym wpływie blokady nie tylko na najmłodszych, ale także na nastoletnich bohaterów: pisano o dystrofii, rozpadzie więzi rodzinnych czy dezintegracji dziecięcej psychiki⁵. W kanonie literatury o blokadzie przeznaczony dla młodych czytelników⁶ przeważają

² Т. Воронина, *Помнить по-нашему. Социалистический историзм и блокада Ленинграда*, изд. Новое Литературное Обозрение, Москва 2018, s. 129.

³ Tamże.

⁴ Tamże, s. 120.

⁵ Woronina wskazuje w tym kontekście opowiadanie *Гном* Aleksandra Kriestinskogo oraz dziennik Jury Riabinkina opublikowany w *Книжке блокады (Блокадная книга)* Alesia Adamowicza i Daniila Granina.

⁶ Do kanonu publikacji podejmujących tematykę oblężenia Leningradu należą (często w Rosji wznawiane) takie pozycje jak opowieść *Три девочки. История одной квартиры* (1948) Jeleny Wieriejskiej, opowieść Jurija Giermana *Вот как это было* (1978), opowiadanie *Девочки с Васильевского острова* (1978) Jurija Jakowlewa, powieść Jurija Iwanowa *Мы шли под грохот канонады* (1978), opowiadanie *Кукла* (1989) Giennadija Czerkaszyna, a także *Жила, была. Историческое повествование о Тане Савичевой* (1991) Ilji Miksona. Dodać należy, że niektórzy autorzy utworów o blokadzie znali realia oblężenia z własnych doświadczeń. To, na przykład, Arif Saparow (*«Скворцы» перелетают Ладогу*,

jednak utwory wykorzystujące model pierwszy i realizujące założenia oraz schematy typowe dla poetyki socrealizmu. Ich autorzy opowiadają o heroizmie dorosłych i dzieci, o aktywności podejmowanej dla dobra kolektywu. Woronina, podobnie jak inni badacze (na przykład Irina Minierałowa), podkreśla, że dziecięcy protagonista w utworach o tematyce wojennej poddawany był idealizacji⁷, w jego zachowaniu nie ujawniały się typowe dla wieku dziecięcego cechy:

Ребенок-протагонист в литературных текстах соцреализма как бы лишился типичных ребяческих черт: он не играл и не капризничал, а целиком принадлежал миру взрослых. Даже проявленная им несознательность не была собственно детским поведением, герой целиком включался в ту систему координат, которая заранее определяла его действия, обнажая смысл пребывания в блокаде⁸.

Główny potencjał edukacyjny tego rodzaju literatury ukierunkowany był (i wciąż jest, gdyż starsze utwory są wznawiane także dziś) na wykształcenie gotowości do podejmowania różnych działań uznanych za ważne dla społeczności oraz na przygotowanie młodego człowieka do podporządkowania się uznanym za autorytet dorosłym.

W ostatnich latach do korpusu tekstów o oblężeniu Leningradu przeznaczonych dla młodzieży weszły utwory, wyrastające z poczucia niewystarczalności stosowanych dotychczas sposobów „uobecniania blokady” w literaturze. Wymienić należy tu przede wszystkim książki Julii Jakowlewej i Olgi Ławrientjewej⁹. Zarówno w utrzyma-

1960), Wiktor Dubrowin (*Мальчишки в сорок первом*, 1968), Елла Foniakowa (*Хлеб той зимы*, 1970), Nison Chodza (*Дорога жизни*, 1974), Wiera Karasiowa (*Маленькие ленинградцы*, 1975), Aleksandr Kriestinski (*Мальчишки из блокады*, 1983), Michaił Suchaczow (*Дети блокады*, 1989), Ludmiła Nikolska (*Должна остаться живой*, 2003).

⁷ T. Woronina, *Помнить по-нашему...*, s. 122. Zob. także: I. Minierałowa, *Детская литература*, Издательство «Юрайт», Москва 2016, s. 173: „Конечно, автор — причем это человек, не понаслышке знающий, что такое война, — прибегает к идеализации ребенка, понимая, что этот мальчишка (или девочка) погибли, проявив себя героями в страшный миг перед лицом смерти. Безусловно это были обычные шаловливые дети, только быстро повзрослевшие и принявшие на свои плечи ответственность за будущее родной земли. Так всегда бывает, когда приходит час беды”.

⁸ T. Woronina, *Помнить по-нашему...*, s. 123.

⁹ Zob. E. Komisaruk, *Пamięć, doświadczenie historii, literatura. Blokada Leningradu w najnowszych utworach dla młodego czytelnika* („Краденый город. 1941” Julii Jakowlewej i „Сурвило” Olgi Ławrientjewej), „Slavia Orientalis” 2023, nr 3, s. 513–527; B. Pawletko, *Trauma, pamięć, afekt: echa terroru w powieści graficznej „Сурвило” Olgi Ławrientjewej*, „Studia Rossica Posnaniensia” 2022,

nej w konwencji baśniowego horroru powieści *Краденый город. 1941* (2017) Jakowlewej, jak i w powieści graficznej (*graphic novel*) *Сурвило* (2019) Ławrientjewej podjęta została próba zakotwiczenia w pamięci zbiorowej faktów nierzadko pomijanych bądź funkcjonujących na obrzeżach „pamięci upowszechnianej” i „pamięci upowszechnionej”¹⁰. W tych tak różnych pod względem gatunkowym i formalnym książkach blokada ukazywana jest nie z perspektywy bohaterów pionierów czy komsomolców, lecz dzieci „wrogów ludu”, które w obłączonym mieście stykają się z powszechną inwigilacją i donosicielstwem, plagą kradzieży, kanibalizmem, fałszem sowieckiej propagandy wojennej, a po wojnie, w „świecie-po-blokadzie” zmagają się z długotrwałymi skutkami dramatycznych doświadczeń. Sposób prezentacji przeszłości przez obie autorki koresponduje w pewnym stopniu z koncepcją przeciw-historii (*contre-histoire*), która — jak dowodził Michel Foucault — w odróżnieniu od narracji historycznych ukierunkowanych na „utrzymywanie prawa i wiecznego blasku władzy”¹¹, skupia się „na opowiadaniu nieszczęść przodków, historii wygnań i niewoli”¹² oraz dziejów ich walki o przetrwanie. Jako dyskurs rewindykacyjny i insurekcyjny dąży przeciw-historia do „odszyfrowania, odgrzebania sekretu, odwrócenia podstępu, odzyskania przeinaczonej lub stłumionej wiedzy”¹³.

---

nr 2, s. 47–60. Pawletko podkreśla, że „Сурвило to przede wszystkim hołd złożony babci” przez autorkę powieści (tamże, s. 56).

¹⁰ Posługuję się tu określeniami Barbary Szackiej, która wskazała w pamięci zbiorowej dwa obszary: „pamięć upowszechnianą”, definiowaną jako „dotyczące przeszłości różnorakie przekazy: popularne książki historyczne, podręczniki szkolne i lekcje historii, [...] artykuły publicystyczne, filmy i widowiska telewizyjne, jak również opowieści wuja czy dziadka o tym, co i jak było dawniej” oraz „pamięć upowszechnioną”, obejmującą „to, co z tego wszystkiego pozostaje i powstaje w głowach ludzi, którzy otrzymywane z różnych stron i różnymi kanałami informacje odrzucają bądź przyjmują, przetwarzając je i dostosowując do wcześniej zdobytej wiedzy i rozmaitych zinternalizowanych elementów swojego światopoglądu”. Zob. B. Szacka, *Mitologizacja przeszłości w pamięci zbiorowej*, w: H. Gosk, A. Zieniewicz (red.), *Teraźniejszość i pamięć przeszłości. Rozumienie historii w literaturze polskiej XX i XXI wieku*, Dom Wydawniczy ELIPSA, Warszawa 2006, s. 48.

¹¹ M. Foucault, *Trzeba bronić społeczeństwa. Wykłady w Collège de France, 1976*, przeł. M. Kowalska, Wydawnictwo KR, Warszawa 1998, s. 77.

¹² Tamże, s. 76.

¹³ Tamże, s. 78. O wykorzystaniu tej koncepcji we współczesnych badaniach humanistycznych zob. E. Domańska, *Historie niekonwencjonalne: refleksja o przeszłości w nowej humanistyce*, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 2006, s. 221–245; M. Kwaśniewska, G. Niziołek, *Wstęp*, w: M. Kwaśniewska, G. Niziołek (red.), *Zła*

Wspólne dla obu utworów jest – zgodne z podstawowymi założeniami przeciw-historii – budowanie pamięci o blokadzie Leningradu jako pamięci ofiar, a nie pamięci zwycięzców. Dodać należy, że odwagę w podejmowaniu trudnych tematów widać zwłaszcza w powieści Jakowlewej, która „uobecniając blokadę”, dotyka niezwykle ważnych, aktualnych (także w obecnej sytuacji politycznej) zagadnień, odsłaniając to, co wypierane z pamięci wspólnoty. Wymienić można tu na przykład problem odpowiedzialności za niechlubną przeszłość, kwestię przemilczania niewygodnych faktów historycznych, zestawienie dwóch totalitaryzmów (hitlerowskich Niemiec i stalinowskiego Związku Sowieckiego), a także temat winy i kary, usytuowany przez autorkę w kontekście rosyjskiej historii (chodzi o problem niewinnych ofiar rewolucji 1917 roku i wojny domowej). „Leningradzka baśń” Jakowlewej ma cechy tekstu obrachunkowego, szukającego przyczyn katastrofy w historii rosyjskiej XX wieku, w przyjmowanych wobec wydarzeń dziejowych postawach.

Dwa lata po publikacji powieści *Краденый город* i w tym samym roku, w którym czytelnicy mogli zapoznać się z *Сурвило*, ukazała się jeszcze jedna, interesująca z kilku powodów, przeznaczona dla nastoletniego czytelnika książka o oblężeniu Leningradu: jest nią *Блокада Ленинграда. Детская книга* (2019)¹⁴ stworzona przez Grigorija Piernawskiego¹⁵ oraz kilku jego współpracowników¹⁶.

Dla przedstawianych w niniejszym artykule obserwacji i komentarzy o tej publikacji ważnymi, choć nie jedynymi punktami odniesienia będą kategorie pamięci zbiorowej¹⁷ oraz postpropagandy. Warto więc w tym miejscu poświęcić im nieco więcej uwagi.

---

pamięć. Przeciw-historia w polskim teatrze i dramacie, Wydawca: Instytut im. Jerzego Grotowskiego, Wrocław 2012, s. 9–17.

¹⁴ Г. Пернавский, *Блокада Ленинграда. Детская книга*, изд. Пятый Рим, Москва 2019. Wszystkie cytaty z tej książki pochodzą ze wskazanego wydania. W nawiasie podaję numer strony.

¹⁵ Grigorij Piernawski to redaktor naczelny moskiewskiego wydawnictwa „Пятый Рим”, w którym książka się ukazała, historyk wojskowości, publicysta, członek Związku Dziennikarzy Rosji, <https://www.livelib.ru/author/2141713-grigorij-pernavskij> (31.07.2023).

¹⁶ Twórcy książki to Grigorij Piernawski (jego nazwisko umieszczone jest na stronie tytułowej) i Maksim Makarienkow (współautor tekstu), Marija Ponomariowa i Dmitrij Aleksiejew (ilustratorzy) oraz Danił Kuzmiczow (grafik odpowiedzialny za mapy i schematy).

¹⁷ W literaturze naukowej stosowanych jest wiele terminów odnoszących się do tego zjawiska, np. pamięć społeczna, pamięć kulturowa, pamięć historyczna, pamięć komunikacyjna.

Jeśli chodzi o termin „pamięć zbiorowa”, to przyjmijmy za Barbarą Szacką, że jest to „zespół wyobrażeń o przeszłości danej grupy, a także wszystkie postacie i wydarzenia z tej przeszłości, które są w najróżniejszy sposób upamiętniane, to również rozmaite formy tego upamiętniania”¹⁸. Uzupełniając tę definicję warto dodać, że pamięć zbiorowa może „mieć postać eksternalizacji, czy to w postaci utworów literackich, treści prezentowanych w mediach, czy też dzieł architektonicznych oraz muzeów”¹⁹. Rola literatury jako medium dysponującego dużym potencjałem archiwizacyjnym, memuaryzacyjnym i pamięciotwórczym jest w procesie kształtowania pamięci zbiorowej bardzo ważna. Podkreślić przy tym należy, że literatura (podobnie jak inne teksty kultury) służy nie tylko uobecnianiu czy reprezentacji pewnych obrazów przeszłości, ale uczestniczy w procesie ich (re)konstruowania²⁰.

Zakładając, że „nie ma neutralnych ideologicznie opowieści o wojnie”²¹, warto w uwagach o książce Piernawskiego uwzględnić także kategorię postpropagandy. Jak udowadnia Urszula Jarecka w monografii *Propaganda wizualna słusznej wojny. Media wizualne XX wieku wobec konfliktów zbrojnych* wszelkie narracje o wojnie nasycone są propagującymi określony sposób myślenia treściami, które mogą być wykorzystywane w procesie kształtowania przydatnych władzy postaw, dla wzmocnienia forsowanych oficjalnie poglądów.

W czasach powojennych produkcja materiałów poświęconych wojnie jest postpropagandą. Nie ma już powodu, by zachęcać do udziału w wojnie, ale należy tę wojnę rozliczyć. W postpropagandzie pojawia się więc uwierzytelnienie polityki wewnętrznej, uzasadnienie konieczności zabijania w czasie działań zbrojnych, konieczność ofiar i ich uświęcenie, kształtowanie postaw społecznych wobec dziedzictwa wojennego: od aprobowanych i cenionych (przykładem jest szacunek dla kombatantów, odznaczanie ich przez społeczność i państwo, ustanowienie świąt itd.), po jednoznacznie potępiające — procesy oskarżonych o zdradę, wyroki śmierci dla zbrodniarzy itp.²²;

¹⁸ B. Szacka, *Pamięć społeczna*, w: W. Kwaśniewicz i in., (red.), *Encyklopedia socjologii*, t. 3, Oficyna Naukowa, Warszawa 2000, s. 52. Zob. także: B. Szacka, *Czas przeszły. Pamięć — mit*, Wydawnictwo Naukowe „Scholar”, Warszawa 2006.

¹⁹ T. Maruszewski, *Gdzie podziewa się nasza pamięć. Od pamięci autobiograficznej do pamięci zbiorowej*, wyd. Smak Słowa, Sopot 2019, s. 51.

²⁰ Zob. D. Gortych, *Od wierności świadectwa do mityczności fantazmatu. Druga wojna światowa w literaturze polskiej*, w: J. Kałużny, A. Korzeniewska, B. Korzeniewski (red.), *Druga wojna światowa w pamięci kulturowej w Polsce i Niemczech. 70 lat później (1945–2015)*, Wydawca: Muzeum II Wojny Światowej w Gdańsku, Gdańsk 2015, s. 47.

²¹ U. Jarecka, *Propaganda wizualna słusznej wojny. Media wizualne XX wieku wobec konfliktów zbrojnych*, Wydawnictwo IFiS PAN, Warszawa 2008, s. 8.

²² Tamże, s. 47.

Postpropaganda jest propagandą pamięci, kształtującą wyobrażenia potoczne o dziejach narodu, o konfliktach, w jakie przodkowie byli zaangażowani²³.

Postpropaganda bliska jest tzw. propagandzie następczej, która „jest formą propagandy wykorzystującą jako tworzywo wydarzenia minione, mające na tyle trwały sens i ponadokazjonalne znaczenie, że wymagają one formowania opinii także z pewnej perspektywy”²⁴. W czasie wojny propaganda (tzw. propaganda towarzysząca) wskazywała, o co należy walczyć, wzywała „do podjęcia wysiłku w celu ratowania ojczyzny (wszelkie akcje rekrutacyjne do wojska i motywujące ‘front domowy’)”²⁵, zachęcała do zaangażowania wszystkie grupy zawodowe i wiekowe (w tym także młodzież). Natomiast przekazy postpropagandowe „mają za zadanie ukazać szlachetność narodu, zweryfikować wybory, jakich dokonywano w czasie wojny, utwierdzić w słuszności uczestnictwa w działaniach zbrojnych”²⁶. Jak podkreśla Jarecka,

legitymizacja przeszłości ma ważne zadanie — utrwalenia odpowiedniego (a zatem w myśl interesów narodu, państwa, ugrupowania politycznego w danej sytuacji międzynarodowej i wewnętrznej) obrazu działań wojennych i konieczności pewnych decyzji i postaw²⁷.

Spójrzmy zatem, jaką pamięć o oblężeniu przekazuje młodym czytelnikom *Блокада Ленинграда. Детская книга*, jakie środki zostały w niej użyte, by zainteresować odbiorcę, czy/jak wykorzystuje się w niej rozpowszechnione konwencje reprezentacji blokady²⁸, a także w jaki sposób — układając się w postpropagandowy przekaz — korelują w tej publikacji „teraźniejszość i pamięć przeszłości”²⁹.

Na początku omówienia warto zaznaczyć, że wydanie książki było możliwe dzięki pieniądzom pozyskanym w internetowej zbiorce oraz finansowemu wsparciu sponsorów. Na stronie 78 tej

²³ Tamże, s. 48.

²⁴ H.M. Kula, *Propaganda współczesna. Istota — właściwości*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2005, s. 97.

²⁵ U. Jarecka, *Propaganda wizualna...*, s. 151.

²⁶ Tamże, s. 218.

²⁷ Tamże, s. 219.

²⁸ Zob. B. Pawletko, *Blokada Leningradu i jej reprezentacje w świetle innych doświadczeń granicznych*, Stowarzyszenie Inicjatyw Wydawniczych—„Śląsk”, Katowice 2016.

²⁹ Wykorzystuję tu fragment tytułu monografii zbiorowej *Teraźniejszość i pamięć przeszłości. Rozumienie historii w literaturze polskiej XX i XXI wieku*.

książki zamieszczona została lista głównych darczyńców³⁰. Jest wśród nich założona w 2008 roku fundacja „Pamięć Historyczna” („Историческая память”), która, jak wiele innych podmiotów powstałych w Rosji w pierwszym dziesięcioleciu XXI wieku — na przykład wydawnictwo „Europa” („Европа”), agencja informacyjna „REGNUM” („РЕГНУМ”), fundacja „Perspektywa Historyczna” („Фонд исторической перспективы”) — pomyślana została jako jeden z instrumentów oficjalnej polityki historycznej³¹. Biorąc pod uwagę ten fakt oraz analizując treść noty wydawcy (s. 80), a także treść utrzymanej w stylistyce patetyczno-patriotycznej notki umieszczonej przy nazwie jednego ze sponsorów³², można nabrać pewności, że zamierzeniem autorów będzie propagowanie rozpowszechnianej instytucjonalnie (w podręcznikach, podczas uroczystości rocznicowych, na wystawach muzealnych, w związkach *blokadników*) wizji blokady. Na podstawie treści obu notek można wyznaczyć kwestie uznane przez sponsora/wydawcę/autorów za kluczowe dla budowania pamięci zbiorowej o blokadzie oraz dla kształtowania tożsamości i postaw młodych czytelników³³. To przede wszystkim kult bohater-skich obrońców miasta, bezwarunkowa dumą z wielkości państwa, narodu i społeczności oraz gotowość do poświęcenia życia w walce za ojczyznę. Wybrzmiewa tu przekonanie o powinnościach współczesnego pokolenia wobec weteranów wojennych (o obowiązku pamięci i wdzięczności), a także o rosyjskich sukcesach militarnych i gospodarczych, przyczyniających się do rozkwitu Leningradu. Jak

³⁰ Na liście najważniejszych sponsorów są między innymi: OTT Media, firma konsultingowa Cushman & Wakefield, fundacja charytatywna „Основа”, GR Consulting SRL, fundacja „Историческая память”, firma prawnicza „Тенденции права”. Z informacji zamieszczonej na portalu fontanka.ru wynika, że na wydanie książki w krótkim czasie zebrano w internecie ponad milion rubli. Zob. *Вышла детская книга о блокаде Ленинграда. В Сети на неё собрали больше миллиона рублей*, <https://calendar.fontanka.ru/articles/8597> (31.07.2023).

³¹ Jak podkreśla Alvydas Nikžentaitis, mimo że instytucje te nie były formalnie elementami państwowych struktur, to otrzymywały ze strony państwa finansowanie oraz wsparcie logistyczne. Zob. A. Nikžentaitis, *Kultura pamięci...*, s. 48.

³² „Мы свято храним память о тех, кто отдал свою жизнь за ленинградскую Победу. Наши сердца наполнены безмерной благодарностью ветеранам за то, что спасли наш прекрасный город, подарили нам счастье жить и трудиться во имя его процветания и величия” (s. 78).

³³ Tomasz Maruszewski, pisząc o wynikach badań empirycznych nad pamięcią, podkreśla, że „im bardziej tragiczne były wydarzenia dla danej zbiorowości, w tym większym stopniu ulegały one transmisji międzypokoleniowej i tym silniej wpływały na poczucie tożsamości grupowej”. T. Maruszewski, *Gdzie podziewa się nasza pamięć...*, s. 60.

zauważa Jarecka, odwoływanie się do wzniosłych idei oraz motywów, stosowanie podniosłego tonu, uderzanie „w wysokie C” to popularna w propagandzie metoda perswazyjna, której efektem ma być wyzwianie i wzmacnianie przychylnych wojnie nastrojów³⁴. W dyskursie postpropagandowym metoda ta wykorzystywana bywa do afirmacji przeszłości określonej zbiorowości, do ukazywania wybranych wydarzeń jako źródła dumy. Dodać należy, że celem uwznioślenia dawnych historycznych sukcesów może być również apoteoza państwa oraz zwiększenie poparcia dla działań rządu³⁵. Za ważne uznać trzeba także kolejne spostrzeżenie Jareckiej, która podkreśla, że „postpropaganda II wojny światowej może się wiązać z prepropagandą innych konfliktów”³⁶. W kontekście inwazji Rosji na Ukrainę uwaga ta zmusza do stawiania pytań o wpływ tego rodzaju postpropagandowych przekazów na militaryzowanie wyobraźni młodych odbiorców oraz na kształtowanie pożądaných przez władzę postaw wobec trwającej wojny. Kwestie te podjęte będą jeszcze w dalszej części wywodu po omówieniu struktury książki oraz sposobu prezentacji przygotowanego przez autorów materiału.

Блокада Ленинграда. Детская книга scharakteryzowana została przez wydawcę jako „wydanie popularnonaukowe przeznaczone do wspólnej lektury w kręgu rodzinnym” („научно-популярное издание для семейного чтения”, s. 80), nierekomendowane dla dzieci poniżej dwunastego roku życia („издание не рекомендуется детям младше 12 лет”, s. 80). Książka ta przypomina nieco — dostosowane do możliwości percepcyjnych i poznawczych dzieci — ilustrowane kompendium prezentujące poprzez obraz i słowo faktograficzne treści³⁷. Wyszukany i wybrany przez autorów materiał uporządkowany został według dwóch kryteriów: temporalnego i tematycznego. Zgodnie z kryterium temporalnym, związanym ściśle z chronologią wydarzeń w Leningradzie i wokół niego, wyodrębniono siedem rozdziałów głównych, które opatrzone związłymi tytułami. Ze sposobu sformułowania tych tytułów wynika, że w książce dominuje obraz blokady jako walki z wrogiem, jako ciągu działań militar-

³⁴ U. Jarecka, *Propaganda...*, s. 99.

³⁵ Tamże, s. 50.

³⁶ Tamże, s. 83.

³⁷ Por. uwagi na temat typologii książek dla dzieci: K. Nowak-Kluczyński, K. Słupska, K. Kuszak, E. Zamojska, K. Kabacińska-Łuczak, *Literatura dla dzieci*, w: H. Krauze-Sikorska, M. Klichowski (red.), *Pedagogika dziecka*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza, Poznań 2020, s. 192.

nych, frontowych i przyfrontowych („Pierwsze wojenne lato”, „Wróg u bram”, „Leningrad walczy”, „Przerwanie blokady”, „Zwycięstwo”). Odwołania do doświadczenia cywilnego obecne są w tytułach dwóch zaledwie rozdziałów: trzeciego i czwartego („Straszna zima”, „Miasto żywych”). Drugi człon każdego z siedmiu tytułów wskazuje czas: konkretne miesiące i lata:

Первое военное лето. Июнь — сентябрь 1941 года; Враг у ворот. Сентябрь — декабрь 1941 года; Страшная зима. Декабрь 1941 — март 1942 года; Город живых. Март 1942 — июнь 1942 года; Ленинград сражается. Июнь 1942 — январь 1943 года; Блокада прорвана! Январь 1943 — январь 1944 года; Победа! Январь 1944 года.

Blokada Leningradu traktowana jest jako wydarzenie będące częścią wielkiej wojny ojczyźnianej, która w pojęciu większości Rosjan przyjmujących rozpowszechniany oficjalnie przekaz na ten temat rozpoczyna się 22 czerwca 1941 roku³⁸. Tak jest też w omawianej książce. Nie ma w tej publikacji, która poniekąd z założenia jako wydanie popularnonaukowe powinna przedstawiać nie tylko przebieg blokady, ale także jej przyczyny i skutki, żadnych informacji na temat genezy II wojny światowej, nie podlega racjonalizacji polityczny i militarny „wkład” ZSRR w wybuch tego konfliktu zbrojnego³⁹, nie wspomina się o dotkliwych klęskach ponoszonych przez sowieckie wojska w pierwszych miesiącach wojny, o błędnych decyzjach przywódców, które kosztowały życie wielu ludzi. Książka ta bardzo ogólnie przedstawia skutki oblężenia. Oprócz ogromu liczby ofiar wskazuje się przede wszystkim ich materialny wymiar. Pominięte zostały takie kwestie, jak trauma, zmiany osobowościowe, nieodwracalne często wyniszczenie ludzkiej psychiki. Głównymi wątkami narracji uczyni-

³⁸ Warto przypomnieć w tym miejscu los tych rosyjskich podręczników do historii, w których narracja o wielkiej wojnie ojczyźnianej rozpoczynała się w 1939, a nie w 1941 roku. W 1997 roku wycofano z obiegu podręcznik członka Rosyjskiej Akademii Nauk Aleksandra Kredera *Новейшая история зарубежных стран*, w którym winą za wybuch II wojny światowej obciążane były zarówno hitlerowskie Niemcy, jak i stalinowski Związek Sowiecki (poddawany nieustannej nagonce politycznej i medialnej autor tego podręcznika zmarł w 2000 roku). Z kolei w 2003 roku za niepożądany władze uznały podręcznik Igora Dołuckiego *Отечественная история XX века для старших классов*, który funkcjonował w systemie oświaty od 1993 roku. Zob. A. Nikžentaitis, *Kultura pamięci...*, s. 46–47.

³⁹ Chodzi o zawarty z Niemcami sojusz, potwierdzony przez „Pakt o nieagresji między Niemcami a ZSRR” wraz z tajnym „Protokołem dodatkowym do paktu o nieagresji między Rzeszą Niemiecką a ZSRR” z 23 sierpnia 1939 r. (tzw. pakt Ribbentrop–Mołotow).

li autorzy książki przebieg blokady, dzieje obrony miasta, działanie „frontu domowego”, operację przerwania blokady.

Spójrzmy teraz na zawartość poszczególnych rozdziałów. W ich układzie zastosowano kryterium tematyczne. Rysunki, zdjęcia, mapy, schematy, reprodukcje plakatów i teksty odautorskich komentarzy ułożone zostały tak, by przedstawić sytuację militarną wokół Leningradu, zaprezentować sylwetki obrońców miasta (żołnierzy Armii Czerwonej) oraz agresorów (Niemców oraz ich fińskich i hiszpańskich sojuszników), ukazać codzienną egzystencję ludności cywilnej i zobrazować wpływ działań wojennych na substancję urbanistyczną. Zwraca uwagę nie tylko duża różnorodność materiału ilustracyjnego, ale także „patchworkowość” w sposobie jego prezentacji: na niektórych stronach prezentowane są realistyczne rysunki opatrzone komentarzami, na innych czarno-białe fotografie, kolejne są ekspozycją propagandowych plakatów z czasów wojny, jeszcze inne ukazują mapy przedstawiające układ sił wojskowych wokół miasta. *Блокада Ленинграда. Детская книга* przypomina kalejdoskop, brikolaż. Różnorodne materiały, różne perspektywy tworzą jakby pewien otwarty system, otwarty zbiór informacji. Powstaje wrażenie, że do każdej części książki można by dodawać nowe elementy. Kolejność oglądania tych elementów w ramach poszczególnych rozdziałów może być dowolna, zależna od preferencji czytelnika. Konglomerat obrazów (plakatów, fotografii, rysunków, map), wielość i różnorodność fragmentów składających się na obraz blokady na pewno przyciąga i zatrzymuje uwagę oglądającego.

Przebieg lektury tak skonstruowanej książki kojarzyć może się z pobytem w muzeum i przemierzaniem trasy zwiedzania według wskazówek audioprzewodnika: z sali do sali, od eksponatu do eksponatu. Skojarzenie z muzeum, ze „zmuzeumifikowaniem”⁴⁰ (termin Izabeli Kowalczyk) wzmacnia także to, że twórcy książki wykorzystują pewien zbiór zmagazynowanych w pamięci zbiorowej i kojarzonych z blokadą Leningradu toposów, dyskursywnych i wizualnych znaków utrwalanych przez lata w świadomości społecznej poprzez ich obecność w różnych mediach (podręcznikach, filmach, prasie), a więc wszystko to co, składa się na „umuzealniony obraz” blokady. Tworzą go pojęcia, konkretne wydarzenia, fakty, zjawiska, obiekty materialne, a nawet realne osoby. Wszystkie są nośnikami wyobrażeń blo-

⁴⁰ I. Kowalczyk, *Odpominanie przeszłości*, w: P. Orłowska (red.), *Rejestry i terytoria. Memory. Registers and Territories*, Międzynarodowe Centrum Kultury, Kraków 2013, s. 51.

kady, elementami jej (re)konstrukcji, wpisującymi się w tradycyjne sposoby jej reprezentacji. Najważniejsze z nich (podaję w kolejności, w jakiej pojawiają się w książce) to komunikaty radiowe, alarmy lotnicze, bombardowania, ostrzał artyleryjski, zabezpieczone paskami papieru okna, schrony, zaciemnienie, głód, Ładoga, dźwięki oblężonego miasta, bomby zapalające, grupy samoobrony, pożary, deficyt wody, sanki, cmentarz, mogiły zbiorowe, kartki żywnościowe, chleb, kolejki, śmiertelność, głód, zimno, Droga Życia, ewakuacja, piecyk „burżujka”, sprzątanie miasta, straty w ludziach (front), warzywniki na miejskich trawnikach, jeńcy niemieccy, Droga zwycięstwa, przerwanie blokady, zwycięski salut. Ramą czy też klamrą dla tych elementów są podobne pod względem nasycenia emocjonalnego obrazy: pierwszy to rysunek miasta z czasów przedwojennych, przedstawiający radosnych leningradczyków na ulicach wspaniale prezentującego się sowieckiego miasta (tę sowieckość podkreślają hasła propagandowe i afisze umieszczone na tablicach i słupach ogłoszeniowych, s. 4–5), obraz drugi tworzą rozmieszczone na dwóch stronach reprodukcje sześciu propagandowych plakatów przedstawiające wizerunki młodych, silnych osób (wyróżniają się tu postaci robotnic z kielnią w ręce), które zapowiadają odbudowę miasta, nawołują do zaangażowania i aktywności:

Мы отстояли Ленинград, мы восстановим его!; Трудящиеся Ленинграда! Восстановим наш город. Приведем в порядок городское хозяйство; Товарищи! Все на восстановление Ленинграда!; „Молодые ленинградцы, отдадим все силы на восстановление родного города!; „Внес ли ты свою долю труд в восстановление Ленинграда? (s. 76–77).

W początkowych, a zwłaszcza w finalnych partiach książki bardzo wyraźna staje się tendencja do „przerabiania rzeczywistości”, do zamykania jej w propagandowych, optymistycznych hasłach i obrazach.

Przyjęta perspektywa oglądu blokady wpasowuje się w ramy rosyjskiej pamięci zbiorowej, w dyskurs obecny w przestrzeni publicznej, w którym przewidziano wiele miejsca dla słów o heroizmie ludności cywilnej oraz wysokim morale społeczeństwa sowieckiego. Człowiek (mieszkaniec oblężonego Leningradu) ukazywany jest jako członek pewnej zbiorowości, element kolektywu. *Блокада Ленинграда* nie przedstawia zdarzeń układających się w historię życia konkretnej jednostki, lecz ukazuje w działaniu wybrane grupy społeczne, określone w odautorskich komentarzach jako dorośli, dzieci, uczniowie, leningradczycy, poeci, dziennikarze, pisarze, żołnierze, cywile, grupy

samoobrony, kobiety, milicjanci. W tak skonstruowanym przez autorów społecznym wizerunku blokady nie ma miejsca na wzmiankę o najbardziej chyba znanym dziecku blokady — Tani Sawiczewej⁴¹. Dodać należy, że także wtedy, kiedy w książce pojawia się coś na kształt skoncentrowanej wokół jednego człowieka mikronarracji — mam tu na myśli zilustrowaną czterema rysunkami krótką „opowieść” o życiu i śmierci dorosłego leningradczyka (s. 32–33) — to człowiekiem tym jest osoba anonimowa, jedna z wielu, co podkreśla również perspektywa, z jakiej przedstawiane są w tej mikrohistorii kolejne wydarzenia: czytelnik obserwuje przełączanie planu jednostkowego na ogólny i ogólnego na jednostkowy, wpisywanie pojedynczego losu w los zbiorowości (jak w końcowych fragmentach tej „opowieści”):

Обессиленные люди таяли буквально на глазах. Многие ослабли настолько, что не могли выйти из дома или падали на улице замертво. Не смог пережить блокаду и наш герой. Он умер от голода (s. 33).

Odpowiadając na pytanie o to, jaki cel edukacyjny chcieli osiągnąć autorzy tak opowiedzianej historii o człowieku, który walczył na froncie, został ranny i musiał umrzeć z głodu, ponieważ po odbyciu szpitalnej rekonwalescencji uznany został za niezdolnego do pracy i walki, a więc społecznie nieprzydatnego („не имел постоянной работы и не мог принести осажденному городу пользу”, s. 30), można założyć, że celem tym było wzmocnienie kultu państwa i ukształtowanie postawy polegającej na bezwzględnym posłuszeństwie władzy, na gotowości do podporządkowania się jej w każdych okolicznościach⁴². Nie należy raczej oczekiwać, by młody czytelnik w dzisiejszej Rosji podważał sens takiej propagowanej przez postpropagandowy przekaz postawy, by dostrzegał, że jej bezwarunkowa i bezrefleksyjna akceptacja oznacza przyzwolenie na przedmiotowe traktowanie człowieka, na brak szacunku dla pojedynczego życia.

Obraz blokady jako zbiorowego doświadczenia obejmuje opis różnych aktywności, różnych działań podejmowanych przez „swoich” i „obcych”. Przejawiają się one w dwóch obszarach i przestrzeniach: pierwszy tworzą kolektywne czyny realizowane w mieście,

⁴¹ Zapiski Tani Sawiczewej o śmierci najbliższych stały się powszechnie znanym symbolem tragedii zimowych miesięcy 1941/1942 roku. Jej los upamiętniony został między innymi w gdańskim Muzeum II Wojny Światowej. *Tania Sawiczewa — ofiara oblężenia Leningradu* <<https://muzeum1939.pl/dzieciwojny-tania-sawiczewa-ofiara-oblezenia-leningradu/aktualnosci/5006.html>> (20.08.2023).

⁴² Por. T. Klimowicz, *Pożegnanie z Rosją*, Paśny Buriat, Kielce 2022, s. 107.

będące reakcją na militarne akcje Niemców oraz dywersję wrogów wewnętrznych (szpiegów, „sygnalistów”, sabotażystów, panikarzy). Obszar drugi to działania wojenne i walki toczące się wokół oblężonego miasta. W odautorskich komentarzach podkreśla się, że przerwanie blokady nastąpiło dzięki zbiorowemu wysiłkowi „swoich”, dzięki samodyscyplinie i poświęceniu określonych grup zawodowych i społecznych — wymieniam teraz w kolejności zaproponowanej przez autorów — żołnierzy, marynarzy, robotników, medyków, ratowników, władz miasta, uczonych, inżynierów, pracowników muzeów, artystów, dziennikarzy, pisarzy, gospodyń domowych oraz dzieci, którzy za swą „użyteczność” dla miasta i państwa nagrodzeni zostali medalem „Za obronę Leningradu” (s. 75).

W książce wyeksponowane zostały przede wszystkim te elementy z dziejów oblężenia, które wpisują się w kształt postpropagandowej narracji o blokadzie, mającej na celu utrwalenie mitów fundacyjnych oficjalnej polityki historycznej. Niewiele w niej miejsc wolnych od dydaktyzmu odautorskich komentarzy, skłaniających czytelnika do własnych przemyśleń. Za takie uznać można kilka fotografii, posiadających moc uruchomienia wyobraźni i skłaniających oglądającego do tworzenia na ich podstawie mniej lub bardziej rozbudowanych historii (s. 2, 14, 26, 34–35, 38, 48, 58, 70). Znaczenie tych zdjęć wynika nie tylko z ich siły dokumentowania rzeczywistości, lecz przede wszystkim z zawartego w nich potencjału wyzwania emocji, wywierania wrażenia na oglądającym⁴³. Patrzący zostaje niemal zmuszony do odkrywania na fotografii określonych szczegółów, do odczytywania nieoczywistych nieraz sensów (taką moc ma zwłaszcza fotografia przedstawiająca tablicę z ogłoszeniami napisanymi przez leningradczyków, s. 34–35).

Jeśli spojrzeć na omawianą książkę jak na szczególny filtr ducha epoki, wyraz związku terażniejszości i pamięci przeszłości, to zauważymy kilka tendencji.

Pierwsza związana jest z idealizacją okresu stalinowskiego. Autorzy reaktywowali w książce wykorzystywany już wcześniej w literaturze o blokadzie schemat, w którym obraz trudnej egzystencji w oblężeniu skontrastowany był z obrazem dostatniego, beztrudnego życia we wspaniałym mieście. W odautorskich (nieco infantylnych) komentarzach umieszczonych pod rysunkami na s. 4–5 podkreśla się, że w Le-

⁴³ Można to odnieść do koncepcji *punctum*, stworzonej przez Rolanda Barthes'a, autora m.in. książki *Światło obrazu: uwagi o fotografii* (*La chambre claire. Note sur la photographie*, 1980).

ningradzie, najważniejszym przemysłowym, naukowym i kulturalnym centrum kraju, żyło się prawie tak jak obecnie: „В то время еще не было интернета и мобильных телефонов, но жизнь обычных людей почти не отличалась от нашей современной жизни” (s. 4). Idealizacja przedwojennego świata koresponduje z — widoczną także w dzisiejszej Rosji — akceptacją rzeczywistości i porządku, ustanowionego przez autorytarną władzę⁴⁴. Jak podkreśla (omawiając inny problem) Anna Wolff-Powęska, „pokoleniu bez osobistych doświadczeń z wojną i komunistyczną władzą łatwo przekazać zmitologizowaną prawdę na temat przeszłości dla podbudowania pozytywnej tożsamości narodowej. Mit historyczny staje się łatwo mitem politycznym”⁴⁵.

Tendencja druga wiąże się z idealizowaniem armii, żołnierzy i komisarzy politycznych. Czerwonoarmiści to zawsze wyzwolicieli i zwycięzcy, komisarze polityczni zaś to osoby, które dbały

чтобы у солдат было хорошее, боевое настроение, знакомили их с новостями, объясняли положение на фронте, а если нужно было, своим примером поднимали их в атаку. [...] Они проводили политзанятия и даже читали газеты солдатам, не все из которых были грамотными. Ну а в бой шли первыми, увлекая за собой остальных красноармейцев (s. 9).

Wyparte z pamięci zbiorowej są wszelkie dylematy moralne i oceny niekorespondujące z obrazem Armii Czerwonej utrwalanym oficjalnie. Ukazywana jest ona jako armia walcząca w słusznej sprawie, posiadająca przewagę (moralną i bojową) nad Niemcami. Akcentowana jest jej siła oraz skuteczność prowadzonych przez nią operacji wojennych (nie wspomina się tu o klęskach), a także wysoka jakość szczegółowo opisywanego uzbrojenia (podkreślane są przy tym braki w wyposażeniu Niemców). Wszystko to tworzy fundament funkcjonującego od lat w Rosji mitu zwycięstwa⁴⁶ i łączy się płynnie z przejawami widocznego współcześnie procesu militaryzowania świadomości i wyobraźni Rosjan⁴⁷. Dodać należy, że widoczna w postpropagan-

⁴⁴ Por. J. Pluciennik, P. Sikora-Krizhevska, *Wokół wojny w Ukrainie. Retrotopia i postpamięć we współczesnej kulturze rosyjskiej*, „Teksty Drugie” 2023, nr 2, s. 349.

⁴⁵ A. Wolff-Powęska, *Pamięć wyzwolona, pamięć zniewolona. Kultura historyczna w procesie transformacji*, „Politeja” 2017, nr 2 (47), s. 15.

⁴⁶ J. Pluciennik, P. Sikora-Krizhevska, *Wokół wojny...*, s. 351.

⁴⁷ Jarosław Pluciennik i Paulina Sikora-Krizhevska za najprostsze przejawy „militaryzowanej świadomości Rosjan” słusznie uważają takie zjawiska, jak „naklejki na samochody z napisami ‘Na Berlin!’ i ‘Możemy powtórzyć!’ czy sprzedawane w sklepach dziecięce mundury wojskowe”. Tamże, s. 351.

dowym tekście fascynacja siłą militarną może wynikać także z podobieństwa obrazów i narracji dotyczących przeszłości z obrazami i narracją odnoszącymi się do wydarzeń bieżących⁴⁸ (takich choćby jak aneksja Krymu czy wojna w Ukrainie). „Wrażliwość publiczności odpowiednio wymodelowana łatwiej zgodzi się na takie działania jak wojna czy konflikt zbrojny [...]”⁴⁹.

Kolejna, trzecia, tendencja odnosi się do kształtowania wizerunku wroga. W prezentowanych w książce plakatach propagandowych z czasów wielkiej wojny ojczyźnianej zastosowana została technika polegająca na deprecjonowaniu i upokarzaniu wroga, na czynieniu go śmiesznym, żalonym, pozbawionym godności i szacunku⁵⁰. W tym celu postać Hitlera ukazywano w sposób monstrualnie karykaturalny, a żołnierzy niemieckich przedstawiano jako zdehumanizowane postaci, przyjmujące niekiedy kształt węża czy przypominającego ośmiornicę potwora (skoro nie jest on człowiekiem, lecz bestią, można go bez oporów zgnieść, zmiażdżyć, zakłuć bagnietem). W przekazie postpropagandowym (na przygotowanych przez autorów książki rysunkach i w towarzyszących im komentarzach) Niemiec to nie odhumanizowany wróg, lecz równorzędny przeciwnik, szczegółowo i dość obiektywnie opisany. Jak celnie zauważa Jarecka, „te przemiany wizerunku [wroga] nie pełnią funkcji propagandowej wobec dawnej wojny (front II wojny już nie jest czynny), ale mogą mieć związek z bieżącą polityką”⁵¹.

Czwarta tendencja to pomijanie milczeniem błędów i nieudolności władzy oraz dowódców wojskowych. Eksponowane są wyłącznie sukcesy, tak jak w przypadku działań dowódców Frontu Leningradzkiego Leonida Goworowa i Frontu Wołchowskiego Kirilla Mierieckowa (*Операция «Искра». Прорыв блокады*, s. 62–63)⁵². Wizerunek władzy (trochę dla czytelnika abstrakcyjnej, gdyż autorzy unikają wska-

⁴⁸ Por. U. Jarecka, *Propaganda...*, s. 49.

⁴⁹ Tamże, s. 249.

⁵⁰ Tamże, s. 220–221. Zrozumienie tych plakatów wymaga pewnych kompetencji, wiedzy na temat konwencji wojennej narracji propagandowej, znajomości kontekstu historycznego. Powierzchnowy odbiór będzie odbiorem uruchamiającym przede wszystkim emocje, niekoniecznie dobre.

⁵¹ Tamże, s. 227.

⁵² Mierieckow, jak wynika z innych źródeł, wykonywał polecenia Stalina i „rzucił swoich żołnierzy do kolejnych szturmów, nie licząc się zupełnie z ogromem przelewanej przez nich krwi”, wiedząc, że konfrontacja z plutonem egzekucyjnym „byłaby nieunikniona, gdyby tylko zdecydował się oszczędzać siły, jakie miał [...] do dyspozycji”. B. Moynahan, *Leningrad. Oblężenie i symfonia*, przeł. J. Korpanty, Wydawnictwo WAB — Grupa Wydawnicza Foksal, Warszawa 2016, s. 318, 344.

zywania nazwisk, stanowisk, zakresu obowiązków, uprawnień i odpowiedzialności) pozostaje w narracji postpropagandowej nieskazitelny. Tak wykreowany obraz może być wykorzystany przez władzę do utrwalania pożądaných w obecnej sytuacji międzynarodowej i wewnętrznej postaw, utwierdzać w słuszności podejmowanych przez nią decyzji.

Ostatnia tendencja, którą chcę tu wskazać, polega na utwierdzaniu czytelników książki w przekonaniu o konieczności bycia użytecznym dla państwa, o obowiązku, gotowości poświęcenia życia dla ojczyzny. Tendencja ta przejawia się wyraźnie w wielu miejscach narracji (niektóre omówione zostały wyżej), widoczna jest także w definicji pojęcia *izdwiency*, bazującej na kategoryzowaniu ludzi według kryterium „użyteczności”: „Иждивенцы — это старики, дети, инвалиды, домохозяйки — все, кто не имел постоянной работы и не мог принести осажденному городу пользу” (s. 30).

Na zakończenie tych kilku uwag chcę podkreślić jeszcze jedno: otóż w książce Piernawskiego nie tylko nie podnosi się kwestii zasadności obrony miasta, która pochłonęła setki tysięcy/miliony istnień ludzkich (w tekście pojawia się informacja, że „погибло от 650 000 до полутора миллиона человек. Точная цифра не будет известна никогда”, s. 73), ale nawet nie wspomina się o możliwości podjęcia jakiegokolwiek dyskusji na ten temat. To symptomatyczne dla tej postpropagandowej publikacji, dla stworzonego w niej obrazu blokady, który powstał w wyniku wyboru określonej perspektywy, określonego kadrowania, powiększania, pomniejszania, pomijania, stając się nośnikiem postulowanych oficjalnie jej wyobrażeń.

Mam nadzieję, że poczynione tu przeze mnie uwagi zainspirują badaczy rosyjskich utworów przeznaczonych dla dzieci i młodzieży do kontynuowania tematu, co pozwoli na osadzenie książek Jakowlewskiej, Ławrientjewej i Piernawskiego w szerszym kontekście historycznoliterackim i przyczyni się do rozpoznania kierunków ewolucji tego rodzaju literatury.

REFERENCES

- Domańska, Ewa. *Historie niekonwencjonalne: refleksja o przeszłości w nowej humanistyce*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2006.
- Foucault, Michel. *Trzeba bronić społeczeństwa. Wykłady w Collège de France, 1976*. Transl. Kowalska, Małgorzata. Warszawa: Wydawnictwo KR, 1998.
- Gortych, Dominika. “Od wierności świadectwa do mityczności fantazmatu. Druga wojna światowa w literaturze polskiej.” *Druga wojna światowa w pamięci kul-*

O PAMIĘCI I POSTPROPAGANDZIE...

- turowej w Polsce i Niemczech. 70 lat później (1945–2015). Kałużny, Jerzy, and Korzeniewska, Amelia, and Korzeniewski, Bartosz (Eds.). Gdańsk: Muzeum II Wojny Światowej w Gdańsku, 2015: 45–80.
- Jarecka, Urszula. *Propaganda wizualna słusznej wojny. Media wizualne XX wieku wobec konfliktów zbrojnych*. Warszawa: Wydawnictwo IFiS PAN, 2008.
- Klimowicz, Tadeusz. *Pożegnanie z Rosją*. Kielce: Paśny Buriat, 2022.
- Komisaruk, Ewa. “Pamięć, doświadczanie historii, literatura. Blokada Leningradu w najnowszych utworach dla młodego czytelnika (*Краденый город. 1941* Julii Jakowlewej i *Сурвило* Olgi Ławrientjewej).” *Slavia Orientalis*, 2023, no 3: 513–527.
- Kowalczyk, Izabela. “Odpominanie przeszłości.” *Pamięć. Rejestry i terytoria. Memory. Registers and Territories*. Orłowska, Paulina (Ed.). Kraków: Międzynarodowe Centrum Kultury, 2013: 48–57.
- Kula, Henryk Mieczysław. *Propaganda współczesna. Istota – właściwości*. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2005.
- Kwaśniewska, Monika and Niziołek, Grzegorz. “Wstęp.” *Zła pamięć. Przeciw-historia w polskim teatrze i dramacie*. Kwaśniewska, Monika and Niziołek, Grzegorz (Eds.). Wrocław: Instytut im. Jerzego Grotowskiego, 2012: 9–17.
- Maruszewski, Tomasz. *Gdzie podziwiała się nasza pamięć. Od pamięci autobiograficznej do pamięci zbiorowej*. Sopot: Smak Słowa, 2019.
- Mineralova, Irina. *Detskaya literatura*. Moskwa: Izdatel'stvo «Yurayt», 2016 [Минералова, Ирина. *Детская литература*. Москва: Издательство «Юрайт», 2016].
- Moynahan, Brian. *Leningrad. Oblężenie i symfonia*. Transl. Korpanty, Jerzy. Warszawa: Wydawnictwo WAB - Grupa Wydawnicza Foksal, 2016.
- Nikžentaitis, Alvydas. “Kultura pamięci i polityka historyczna w dzisiejszej Rosji.” Transl. Kasner, Małgorzata. *Acta Baltico-Slavica*, no. 42, 2018: 39–65.
- Nowak-Kluczyński, Konrad, and Słupska, Kamila, and Kuszak, Kinga, and Zamojska, Eva, and Kabacińska-Łuczak, Katarzyna Maria. “Literatura dla dzieci.” *Pedagogika dziecka*. Krauze-Sikorska, Hanna, and Klichowski, Michał (Eds.). Poznań: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza, 2020: 179–214.
- Pawletko, Beata. *Blokada Leningradu i jej reprezentacje w świetle innych doświadczeń granicznych*. Katowice: Stowarzyszenie Inicjatyw Wydawniczych „Śląsk”, 2016.
- Pawletko, Beata. “Trauma, pamięć, afekt: echa terroru w powieści graficznej *Сурвило* Olgi Ławrientjewej.” *Studia Rossica Posnaniensia* 2022, no 2: 47–60.
- Pernavskiy, Grigoriy. *Blokada Leningrada. Detskaya kniga*. Moskwa: Pyatyy Rim, 2019 [Пернавский, Григорий. *Блокада Ленинграда. Детская книга*. Москва: Пятый Рим, 2019].
- Pluciennik, Jarosław, and Sikora-Krizhevskaya, Paulina. “Wokół wojny w Ukrainie. Retrotopia i postpamięć we współczesnej kulturze rosyjskiej.” *Teksty Drugie*, 2023, no 2: 348–360.
- Szacka, Barbara. *Czas przeszły. Pamięć – mit*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe „Scholar”, 2006.
- Szacka, Barbara. “Mitologizacja przeszłości w pamięci zbiorowej.” *Teraźniejszość i pamięć przeszłości. Rozumienie historii w literaturze polskiej XX i XXI wieku*. Gosk, Hanna, and Zieniewicz, Andrzej (Eds.). Warszawa: Dom Wydawniczy ELIPSA, 2006: 46–53.

- Szacka, Barbara. "Pamięć społeczna." *Encyklopedia socjologii*. Vol. 3. Kojder, Andrzej et al. (Eds.). Warszawa: Oficyna Naukowa, 2000: 52–55.
- Wolff-Powęska, Anna. "Pamięć wyzwolona, pamięć zniewolona. Kultura historyczna w procesie transformacji." *Politeja*, 2017, no 2 (47): 7–22.
- Voronina, Tat'yana. *Pomnit' po-nashemu. Sotsrealisticheskiiy istorizm i blokada Leningrada*, Moskva: Novoye Literaturnoye Obozreniye, 2018 [Воронина, Татьяна. *Помнить по-нашему. Соцреалистический историзм и блокада Ленинграда*, Москва: Новое Литературное Обозрение, 2018].
- Vyshla detskaya kniga o blokade Leningrada. V Seti na neyu sobrali bol'she miliona rubley* [Вышла детская книга о блокаде Ленинграда. В Сети на неё собрали больше миллиона рублей] <<https://calendar.fontanka.ru/articles/8597>> (31.07.2023).

ŁUKASZ BACHORA

ORCID <https://orcid.org/0000-0002-0676-6459>

Uniwersytet Gdański

KULTURA NA DRODZE DO SAMOZNISZCZENIA — WIKTORA PIELEWINA PROGNOZA DLA ROSJI

CULTURE ON THE ROAD TO SELF-DESTRUCTION — VICTOR PELEVIN'S PROGNOSIS FOR RUSSIA

The article is an attempt to apply the tools of analytical psychology in the study of contemporary Russian literature. Continuing his research of Victor Pelevin's early prose, presented in the "Russian Studies Review" (2021, no. 1), the author proposes a comprehensive reading of four novels published between 2006 and 2013: *Empire V, T., S.N.U.F.F.* and *Batman Apollo*. From the works of the Russian postmodernist emerges a coherent and even prophetic (as it may seem in retrospect) picture of the gradual decline of Russian culture as a consequence of the interrupted individuation process. This key category in the concept created by Carl Gustav Jung is applied to specific characters and groups presented in Pelevin's novels, but also to a specific social reality. Such perspective is justified by the attitude of the writer, who describes the process of creating literary worlds as a way of externalizing mental reality, both in its individual and — what is especially important — the collective aspect. Thus, the contents of his works can be treated as a manifestation of the Russian collective unconscious and interpreted in terms of Jung's analytical psychology.

Keywords: Victor Pelevin, Carl Gustav Jung, individuation, archetypes, Russian culture

Wiktor Pielewin znany jest z niechęci do udzielania wywiadów i wyraźnej tendencji, by w przestrzeni publicznej istnieć jedynie za sprawą swoich utworów. Zwłaszcza w ostatnich latach próżno szukać wypowiedzi pisarza w mediach — ostatni obszerny wywiad pochodzi z roku 2010¹. Nie powinno wobec tego dziwić, że kwestia wojny w Ukrainie również nie stała się przedmiotem publicznego komentarza ze strony Pielewina. O tym, że nie jest mu ona obojętna, świadczyć może fakt, że w 2017 roku pisarz odmówił ubiegania się o nagrodę literacką „Большая книга”, tłumacząc to tym, że wśród nominowa-

¹ Zob. *Интервью с писателем Виктором Пелевиным*, 24.06.2010, <https://pelevinlive.ru/46> (16.12.2022).

nych autorów znaleźli się pisarze popierający agresję Rosji przeciw Ukrainie. „Приличные люди должны держаться подальше от всего, что связано с поддержкой этой варварской войны против родственного братского народа”², ogłosił poprzez swojego przedstawiciela, tym samym jednoznacznie stając po stronie przeciwników rosyjskiej inwazji, która *de facto* rozpoczęła się w 2014 roku wraz z aneksją Krymu i wzniesieniem separatystycznej wojny w Donbasie.

Intencją niniejszego artykułu nie jest jednak spekulowanie, co pisarz myśli na temat bieżących wydarzeń w Ukrainie. Idąc tropem jego własnej postawy, która odwraca uwagę odbiorcy od autora i kieruje ją w stronę dzieła, właśnie w twórczości Pielewina postaram się odnaleźć wskazówki, pozwalające lepiej zrozumieć głębokie wewnętrzne mechanizmy leżące u źródeł rozpętanego przez Władimira Putina konfliktu. Konfliktu rozpętanego przez jednostkę, lecz popieranego przez masy, co jednoznacznie wskazuje na jego kulturowe i psychologiczne (w rozumieniu psychiki zbiorowej) korzenie, w odsłonięciu których twórczość pisarza, uważanego za „wnikliwego obserwatora otaczającego go świata”³, może okazać się niezwykle pomocna. Wymaga to jednak zastosowania szczególnej metodologii. Spróbuję poniżej pokazać, że jeżeli spojrzeć na twórczość Pielewina przez pryzmat psychologii analitycznej Carla Gustava Junga, okaże się, że w utworach rosyjskiego pisarza ujawniają się nie tylko niezwykle trafne prognozy, które antycypowały bieżące wydarzenia, ale również ich kulturowe i psychologiczne uwarunkowania.

Przydatność ujęcia jungowskiego w badaniach prozy Pielewina postulowałem już w artykule *Czarajew w krainie archetypów (psychologia Junga we wczesnych powieściach Pielewina)*⁴, gdzie skupiałem się na wczesnych powieściach pisarza. Tym razem chciałbym poświęcić uwagę późniejszym utworom: *Empire V* (2006), *T* (2009), *S.N.U.F.F.* (2011) oraz *Batman Apollo* (*Бэтман Аполло*, 2013)⁵.

² Виктор Пелевин отказался от престижной литературной премии из-за агрессии России в Украине, „gazeta.ua”, 04.06.2017, https://gazeta.ua/ru/articles/life/_victor-pelevin-otkazalsya-ot-prestizhnoj-literaturnoj-premii-iz-za-agressii-rossii-v-ukraine/776344 (16.12.2022).

³ E. Pańkowska, *Powieści Wiktora Pielewina. Kontekst postmodernistyczny. Interpretacje*, Prymat, Białystok 2016, s. 16.

⁴ Ł. Bachora, *Czarajew w krainie archetypów (psychologia Junga we wczesnych powieściach Pielewina)*, „Przegląd Rusycystyczny” 2021, nr 1 (173), s. 106–115.

⁵ Co się tyczy powieści wampirycznych *Empire V* i *Batman Apollo*, to w niniejszym artykule interesuje mnie przede wszystkim świat przedstawiony współdzielony niejako przez oba utwory. Mniej uwagi poświęcam natomiast poszczególnym

Poprzedzają one protesty na Majdanie w Kijowie z przełomu 2013 i 2014 roku i tym samym początek wojny rosyjsko-ukraińskiej, która w 2022 roku zamieniła się z zamrożonego konfliktu w otwartą konfrontację. Gwoli klarowności wyводу nieodzowne będzie przypomnieć i zarazem rozwinąć niektóre kluczowe tezy tamtego artykułu. Dzisiejsza imperialistyczna Rosja pozostaje przecież w ścisłym związku z Rosją czasów transformacji, której wizję przedstawiał Pielewin w takich utworach jak *Życie owadów* (*Жизнь насекомых*, 1993), *Mały palec Buddy* (*Чанаев у Пычтова*, 1996) czy *Generation „P”* (*Generation „II”*, 1999). Bieżące tragiczne wydarzenia stanowią jedynie kolejny etap historycznego kontinuum, które w przyjętej perspektywie badawczej znajduje symboliczny wyraz w literackim uniwersum kreowanym przez Pielewina w jego twórczości.

Warto w tym miejscu podkreślić, że podejście, które przenosi fikcyjne wydarzenia i losy bohaterów na szerszą płaszczyznę zbiorową, pozwalając wyciągać z nich ogólne wnioski, wspiera poniekąd sam Pielewin. W jednym z najbardziej obszernych wywiadów, udzielonym na początku kariery Sally Laird, prozaik przedstawił właśnie taką wizję swojej twórczości:

Pewien pisarz z Armenii powiedział mi kiedyś, że są zasadniczo dwa rodzaje pisarzy: ci, którzy piszą o sobie, i ci, którzy piszą o innych ludziach. Ja należę do tej pierwszej kategorii; wiem, że używam zawartości swojej psychiki i że jeśli tak robię, muszę być szczery. To właśnie był problem całej literatury socrealizmu — nie była szczerą. W mojej twórczości nie ma bohaterów jako takich. Wiem, że mogę pisać tylko o pewnych aspektach samego siebie. W każdym człowieku zawiera się wszechświat. To nie metafora, naprawdę tak jest — a zarazem człowiek sam zawiera się w tym wszechświecie. Jestem przekonany, że mogę powiedzieć wszystko o tobie, pisząc o samym sobie, a i ty mogłabyś powiedzieć wszystko o mnie, przyglądając się po prostu pewnym aspektom siebie⁶.

---

bohaterom i ewolucji figury wampira zachodzącej niewątpliwie w obu powieściach. Dogłębna analiza tego zagadnienia przeprowadzona w duchu psychologii Junga to bowiem temat na tyle obszerny, że zasługuje na osobny artykuł.

⁶ „You know, a writer from Armenia once said to me that there are basically two kinds of writers: those who write about themselves and those who write about other people. I belong to those who write about themselves. I know that I’m using the contents of my own psyche, and that if you do that you have to be honest. That was what was wrong with the entire literature of socialist realism—just that it wasn’t honest. I don’t have characters as such in my work. I know that I can write only about different aspects of myself. Every person contains a universe. That’s not a metaphor, it really is like that—and at the same time he’s contained within this universe too. I’m quite sure I could tell everything about you, just writing about myself, and you could tell everything about me just by looking at some aspect of yourself”. S. Laird, *Voices of Russian Literature: Interviews with Ten*

Przy innej okazji Pielewin podkreślał również, że „jak każdy pisarz na tej planecie, może pisać tylko o swoim umyśle”⁷. Fraza ta nabiera jednak zupełnie nowego znaczenia, jeżeli wziąć pod uwagę inne słowa prozaika: „Россия для меня — это тип ума, который во мне сформировался. Поэтому уехать из России я могу только на время сна без сновидений”⁸. Pisząc więc przede wszystkim o sobie, Pielewin siłą rzeczy pisze również o Rosji — co pozostaje w zgodzie z fundamentalnym założeniem psychologii analitycznej, głoszącym, że „jednostka jest ściśle powiązana z historią, kulturą, rzeczywistością społeczno-historyczną oraz dynamiką jej zmian”⁹.

We wspomnianym artykule stawiam tezę, że „psychologicznym jądrem tematycznym prozy Pielewina jest obraz indywiduacji zakończonej niepowodzeniem”¹⁰. Indywiduacja to centralna koncepcja myśli Junga, która zakłada istnienie w psyche człowieka instancji wyższej niż to, co uważamy za „ja”, bądź „ego” i z czym zwykle jako jednostka się utożsamiamy. Tą instancją jest Jaźń, „archetypowy obraz, który prowadzi do konfrontacji ze świadomością i nieświadomością — połączenia obu psychicznych części systemu przez wspólny punkt centralny”¹¹. W modelu Junga „ja” to zaledwie „kompleks wyobrażeń, który [...] stanowi centrum pola świadomości i który znamienuje duży stopień ciągłości i tożsamości z samym sobą”. „Ja” nie jest jednak „tożsame z całością [...] *psyche*, lecz jest jedynie kompleksem — jednym z wielu”¹²; zaś świadomość, w środku której znajduje się „ja”, „jak mała wysepka unosi się na niezmiernie szerokiej przestrzeni oceanu, a właściwie rozciągniętym na cały świat bezmiarze nieświadomości”¹³. W takim ujęciu głównym problemem staje się fakt, że człowiek, utożsamiając się z niewielkim fragmentem całej

---

Contemporary Writers, Oxford University Press, Oxford 1999, s. 186 [jeśli nie wskazuję tłumacza tekstów obcojęzycznych, przekład — Ł. B.].

⁷ „As every other writer on this planet, I can only write about my mind”. L. Kropywiansky, *Victor Pelevin*, „BOMB Magazine”, 01.2002, <https://bombmagazine.org/articles/victor-pelevin/> (12.12.2022).

⁸ Л. Данилкин, *Ответы. Виктор Пелевин, писатель*, „Афиша”, 02.09.2003, <https://pelevinlive.ru/34> (12.12.2022).

⁹ I. Błocian, *Problem mitu w ujęciu Carla Gustava Junga*, w: H. Machoń (red.), *Przewodnik po myśli Carla Gustava Junga*, PWN, Warszawa 2017, s. 94.

¹⁰ Ł. Bachora, *Czapajew...*, s. 107.

¹¹ J. Jacobi, *Psychologia C. G. Junga*, przeł. G. Glodek, G. Glodek, Zysk, Poznań 2014, s. 144.

¹² C. G. Jung, *Typy psychologiczne*, przeł. R. Reszke, KR, Warszawa 2015, s. 481.

¹³ J. Jacobi, *Psychologia...*, s. 19.

psyche i jemu to przypisując wolę i niezależność, tkwi w nieświadomości co do swojej prawdziwej natury.

Jak pisze Tomasz Olchanowski,

w potocznym rozumieniu świadomość jest przede wszystkim świadomością ego. By wszystko, co spostrzegamy i odczuwamy, stało się świadome, musi przejść przez ego. Ale nasze ego jest przecież zmaćone przez treści nieświadome i kompleksy, przez zmysły i ciało, przez iluzję odrębności¹⁴.

W myśli jungowskiej to właśnie proces indywiduacji stanowi drogę wyjścia z owego stanu „zmaćenia” — podążanie nią wymaga jednak „zwrócenia się wstecz” (*reflectio*) do nieświadomych dotąd cech własnej natury lub tych, które nimi się stały, [a] następnie do ich uświadomienia¹⁵. Dopiero zyskawszy kompletny obraz własnej konstytucji psychicznej, może człowiek osiągnąć pełnię swojego rozwoju duchowego, którą symbolizuje Jaźń; stworzyć nową świadomość, „która nie jest już uwikłana w małostkowy, indywidualnie odczuwający świat ego, lecz uczestniczy w znacznie rozleglejszym świecie — w świecie obiektów”¹⁶.

Ta szersza świadomość nie jest już więcej egoistycznym splotem osobistych pragnień, obaw i nadziei, który musi być kompensowany lub korygowany przez nieświadome indywidualne tendencje, lecz jest funkcją stosunku łączącego ją ze światem obiektów, umieszczając indywiduum w koniecznej, obowiązkowej i nie dającej się rozdzielić wspólności¹⁷.

W samym sercu idei indywiduacji kryje się zatem szczególnego rodzaju paradoks — stając się jednostką, człowiek staje się też częścią wspólnoty. Dzieje się tak dlatego, że Jaźń w myśli Junga „jest rodzajem kompensacji konfliktu zachodzącego pomiędzy wnętrzem a zewnątrz” i w konsekwencji „dopełnia nie tylko pojedynczą jednostkę, lecz całą grupę, w której każdy z osobna buduje wspólny obraz”¹⁸. Wydaje się wobec tego, że można z powodzeniem przenieść ideę indywiduacji na płaszczyznę zbiorową i zdefiniować ją jako przemia-

¹⁴ T. Olchanowski, *Wola i opętanie. Enancjodromia a rzeczywistość*, Eneteia, Warszawa 2010, s. 113.

¹⁵ J. Jacobi, *Psychologia...*, s. 147.

¹⁶ C. G. Jung, *Die Beziehungen zwischen dem Ich und dem Unbewussten*, w: tegoż, *Gesammelte Werke 7*, Dusseldorf 2001, § 275, cyt. za J. Jacobi, *Psychologia...*, s. 172.

¹⁷ Tamże.

¹⁸ Tamże, § 404, cyt. za J. Jacobi, *Psychologia...*, s. 174.

nę z kolektywu we wspólnotę jednostek, posługując się w tym celu również dorobkiem rosyjskiego filozofa Nikołaja Bierdiajewa — nie tylko rówieśnika Junga, lecz i bardzo docieklivego badacza ludzkiej natury. Zdaniem Bierdiajewa

od czasów pierwotnych dominowała świadomość kolektywna, grupowa. Ludzie myśleli i wydawali sądy zgodnie z przynależnością do „kolektywu” plemienia, narodu, państwa, rodziny, warstwy, wyznania [...]. Myślenie osobiste i osobiste sądy zawsze były czymś rzadkim, raczej wyjątkowym. Obudzenie się osoby jest późnym zjawiskiem¹⁹.

To, co Bierdiajew nazywa „obudzeniem się osoby”, Jung nazywał „indywiduacją”²⁰, której „pierwszą konsekwencją jest świadoma i nieunikniona izolacja jednostki od niewyróżniającego się i nieświadomego stada”²¹. Stada, a więc „kolektywu’ plemienia, narodu, państwa”. Warto zauważyć, że w badaniach kulturoznawczych często pojawia się wątek kultur kolektywistycznych i indywidualistycznych — kolektywizm i indywidualizm to na przykład jeden z podstawowych „wymiarów kulturowych” jak sądzą Geert i Gert Jan Hofstede²². W kulturach kolektywistycznych, do których zalicza się zazwyczaj kultury wschodnie, w tym kulturę rosyjską, człowiek określa siebie przede wszystkim jako część pewnej zbiorowości, dopiero w drugiej kolejności jako jednostkę. Z kolei w kulturach indywidualistycznych, zwykle kojarzonych z Zachodem, to jednostka i jej samorealizacja stanowią wartość nadrzędną. Gdyby odnieść to do jungowskiej koncepcji indywiduacji, można by zaryzykować stwierdzenie, że kultury indywidualistyczne to takie, które w większym stopniu umożliwiają „obudzenie się” osoby i tym samym powstanie „autentycznej wspólnoty” świadomie tworzonej przez niezależne jednostki. Stąd bierze się rozpowszechnienie

¹⁹ N. Bierdiajew, *Królestwo Ducha i królestwo cezara*, przeł. H. Paprocki, Antyk, Kęty 2003, s. 61.

²⁰ Próby krytycznego porównania myśli Junga i Bierdiajewa podjął się brytyjski filozof i psycholog analityczny Georg Nicolaus. Zwrócił on uwagę na to, że „всякий раз, когда Бердяев говорит о личности, он имеет в виду измерение человеческого существования, которое приблизительно соответствует тому, что Юнг называл процессом индивидуации”. Zob. Г. Николаус, *Учение о личности у Юнга И Бердяева*, Московская Ассоциация Аналитической Психологии, https://www.maap.pro/biblioteka/stati/nikolaus_uchenie_o_lichnosti_u_junga_i_beryaeva.html (26.10.2023).

²¹ C.G. Jung, *Vom Werden der Persönlichkeit*, w: tegoż, *Gesammelte Werke 17*, § 291, cyt. za J. Jacobi, *Psychologia...*, s. 144.

²² Zob. G. Hofstede, G.J. Hofstede, *Kultury i organizacje: zaprogramowanie umysłu*, przeł. M. Durska, PWE, Warszawa 2007.

demokracji jako podstawowego systemu rządów w społeczeństwach indywidualistycznych, gdyż nacisk na osobistą wolność i rozwój jednostki z konieczności oznacza możliwość jej aktywnej partycypacji w życiu publicznym. Tymczasem, jak twierdzi Bierdiajew, „kolektywizm nie może nie być autorytarnym [...]. Kolektywizm zawsze oznacza, że nie ma autentycznej wspólnoty, że dla zorganizowania społeczeństwa należy stworzyć fikcyjną rzeczywistość kolektywu, który wydaje dyrektywy i nakazy”²³.

Właśnie taki obraz „fikcyjnej rzeczywistości kolektywu” wylania się z utworów Pielewina, które w przyjętym ujęciu badawczym w symboliczny sposób ujawniają dynamikę procesów kulturowych w Rosji. Szczególny moment dziejowy, który stanowił tło dla najważniejszych dzieł Pielewina, odgrywa tutaj kluczową rolę. W przemianach społeczno-politycznych na przełomie XX i XXI wieku nietrudno bowiem dostrzec analogię do procesu indywidualizacji, jeżeli odnotować, że miała wówczas miejsce próba przejścia „od kolektywizmu do indywidualizmu, od ‘nieświadomości’ (cenzura, propaganda) bycia rządzonym przez dyktaturę do ‘świadomości’ stanowienia o własnym losie w demokracji”²⁴. Obrazy, wskazujące na indywidualizacyjny charakter transformacji społecznej w Rosji, pojawiają się we wczesnych powieściach Pielewina: *Omon Ra* (*Омон Ра*, 1991), która zdaniem samego autora opowiada o wyprawie w głąb „wewnętrznego kosmosu radzieckiego człowieka”²⁵; w *Życiu owadów*, gdzie liczni bohaterowie, ludzie-owady, dążą do swego rodzaju „duchowego przepoczwarczenia”; a także w *Małym palcu Buddy* — indywidualizacja ujawnia się tu bądź to pod postacią alchemicznego małżeństwa Wschodu z Zachodem (alchemia zaś, zdaniem Junga, to „najbliższy analogon procesu indywidualizacji”)²⁶, bądź też jako poszukiwanie „wewnętrznej Mongolii”. Warto przy tym zaznaczyć, że rosyjski pisarz od początku zdawał się przewidywać rezultat tego procesu. Nie napawa optymizmem finał *Omon Ra*, w którym główny bohater powraca do wrogiej rzeczywistości radzieckiej, gdzie otaczają go symbole komunistycznego imperium. W *Życiu owadów* już sam wybór ludzi-owadów na bohaterów, a więc motywu, który był „dosyć popularny w literaturze końca XX wieku i wykorzy-

²³ N. Bierdiajew, *Królestwo...*, s. 62.

²⁴ Ł. Bachora, *Czapajew...*, s. 109.

²⁵ Zob. Viktor Olegovich Pelevin interview, Video, [http://pelevinlive.ru/05\(09.12.2022\)](http://pelevinlive.ru/05(09.12.2022)).

²⁶ Zob. J. Prokopiuk, *C.G. Jung, czyli gnoza XX wieku*, w: C.G. Jung, *Archetypy i symbole*, przeł. J. Prokopiuk, Czytelnik, Warszawa 1993, s. 37.

stywany do wskazywania prymitywnych aspektów życia tego okresu²⁷, pokazuje skalę problemu. „W moim kraju mamy przede wszystkim mrówki”, tłumaczy Pielewin w wywiadzie. „Myślę, że bierze się to stąd, że całe społeczeństwo zostało zaprojektowane jako gigantyczne mrowisko”²⁸. Nie dziwi zatem, że próby wzniesienia się bohaterów *Życia owadów* na wyższy poziom egzystencji z zasady kończą się fiaskiem. Podobnie w *Małym palcu Buddy* alchemiczne małżeństwo kończy się tragicznie dla strony rosyjskiej, a w finale utworu powieściowa rzeczywistość zostaje symbolicznie unicestwiona z użyciem glinianego karabinu maszynowego, w którym znajduje się tytułowa „relikwia”. We wczesnych powieściach Pielewina nie dochodzi zatem do zjednoczenia przeciwieństw i złagodzenia konfliktów: między światem zewnętrznym i wewnętrznym, między świadomością i nieświadomością.

Proces indywiduacji zostaje na ogół przerwany na etapie konfrontacji z Cieniem, o czym traktuje powieść *Generation „P”*, jeżeli odczytać ją w kluczu jungowskim. Gdyby spróbować przenieść ideę Cienia, rozumianego jako „treści naszej psychiki, które [...] zostały odrzucone, wyparte i niedopuszczone”²⁹, na płaszczyznę zbiorową, we współczesnej Rosji można by go w znacznej mierze utożsamić ze spuścizną Związku Radzieckiego. Witold Jurasz, który w latach 2005–2009 pracował jako sekretarz w ambasadzie polskiej w Moskwie, twierdzi, że jeśli istnieje „słowo, które najlepiej opisuje podejście Rosjan do zbrodni już nawet nie tylko okresu ZSRR, ale — precyzyjniej — czasów stalinowskich, to jest to słowo ‘amnezja’”³⁰. Zdaniem dyplomaty „Rosjanie w absolutnej większości nie widzieli i nadal nie widzą jakiegokolwiek związku pomiędzy nie tylko rozliczeniem, ale chociażby uczciwym opisaniem przeszłości, a teraźniejszością i przyszłością”³¹. Tymczasem w myśli Junga krytyczna postawa wobec Cienia jest koniecznym warunkiem duchowej przemiany i uwolnienia się od przeszłości, gdyż nieprzepracowane, wyparte treści wciąż oddziałują na człowieka, a w szerszym, społecznym wymiarze — także na zbiorowość.

²⁷ K. Stawiarz, *Powieść „Życie owadów” Wiktora Pielewina jako studium mentalnościowych przemian w Rosji postradzieckiej*, „Slavia Orientalis” 2020, nr 1, s. 80.

²⁸ „In this country we mostly have ants, I think, because the whole society was designed as a giant antheap”. S. Laird, *Voices...*, s. 188.

²⁹ J. Jacobi, *Psychologia...*, s. 151.

³⁰ W. Jurasz, *Demony Rosji*, Czerwone i Czarne, Warszawa 2022, s. 118.

³¹ Tamże.

W *Generation „P”* ów zbiorowy Cień przyjmuje postać „Instytutu Pszczelarskiego”, który mieści się w okraszonym godłem ZSRR budynku, a w jego podziemiach (symbolizujących nieświadomość) rezyduje właściwa rosyjska wierchuszka; zaś demokratyczna Rosja jest tylko zmyślną mistyfikacją, produkowaną w Instytucie na potrzeby opinii publicznej³². Warto również odnotować, że poprzez odwołanie się do pszczoł, a więc owadów społecznych żyjących w ściśle zhierarchizowanym kolektywie, Pielewin ponownie wykorzystuje metaforę znaną już z *Życia owadów*. Jak słusznie zauważa Karolina Stawiarz, w tamtej powieści „alegorycznie ukazane jest społeczeństwo, które chciałoby zmienić swoje życie, jednak samo przed sobą ukrywa prawdę o własnej kondycji moralnej, starając się oszukać przede wszystkim samych siebie, ale też wszystkich wokół, przez co popada w nieunikniony, zamknięty krąg losu, powtarzając błędy swoich przodków”³³. Szansa na zerwanie z „pierwotną świadomością kolektywną” zostaje zaprzepaszczone: dochodzi do regresji i stworzenia kolejnej „fikcyjnej rzeczywistości kolektywu”, co znajduje szczególnie wyraz w *Generation „P”* – proroczym utworze, wydanym na kilka miesięcy przed objęciem władzy w Rosji przez Władimira Putina. Finał utworu, w którym głęboko pod ziemią główny bohater zostaje wywyższony przez bóstwo, boginię Isztar, należy interpretować jako obraz tak zwanej „inflacji psychicznej” – sytuacji, kiedy jednostka „doświadcza nie tyle kontaktu z archetypem, co zatracenia się w archetypie”³⁴. Jeżeli przenieść to znów na płaszczyznę zbiorową, można zaryzykować stwierdzenie, że odtąd Rosja wyobrażona w twórczości Pielewina, będąca wszakże projekcją Rosji realnej, znajduje się we władzy Cienia.

Taką hipotezę zdają się potwierdzać wydane w kolejnych latach powieści wampiryczne. Zdaniem Mateusza Jaworskiego, w powieściach *Empire V* i *Batman Apollo* Pielewin kreuje nową historiozofię – w jej centrum „znajduje się hierarchiczna struktura organizacyjna, we wła-

³² Jung, mówiąc o psyche, posługiwał się między innymi analogią do rośliny, żyjącej „ze swego kłącza. Właściwe życie rośliny jest niewidoczne, tkwi bowiem w kłączu. To, co można ujrzeć nad powierzchnią gruntu, wytrzymuje zaledwie jedno lato, później więdnie – efemeryczna zjawia” (zob. C. G. Jung, *Wspomnienia, sny, myśli*, przeł. R. Reszke, L. Kolankiewicz, Wrota, KR, Warszawa 1993, s. 16). Podobnie efemeryczna wydaje się Rosja czasów transformacji w powieści Pielewina. Jedynie to, co tkwi pod powierzchnią (w nieświadomości), jest trwałe.

³³ K. Stawiarz, *Powieść...*, s. 86.

³⁴ T. Olchanowski, *Jungowska diagnoza kultury współczesnej*, w: H. Machoń (red.), *Przewodnik po myśli...*, s. 229.

daniu której pozostaje zarówno oficjalna przestrzeń informacyjna, jak i najbardziej skryte, a nawet nieuświadomione żądze i pragnienia ludzkie³⁵. Wampiry „przedstawione są jako zarządcy świata, którzy w znacznym stopniu kreują otaczającą ich rzeczywistość, posiadając pełnię władzy nad ludźmi”³⁶. Ową władzę podkreślają imiona wampirów: „Вампиры носят имена богов, таков древний обычай”³⁷, tłumaczy Ramie, głównemu bohaterowi powieści, jeden z jego mentorów. Zdaniem Junga, utożsamienie z bóstwem odgrywa istotną rolę w symbolicznych przedstawieniach procesu indywidualizacji, gdyż „perspektywa deifikacji przyczynia się do wzmocnienia indywidualium wobec zbyt wielkiej słabości i niepewności w życiu osobistym”³⁸. Archetypowa siła, którą wyzwala w ten sposób jednostka, pozwala odnieść tryumf nad zagrażającymi jej ciemnymi mocami. Należy jednak przypuszczać, że w powieściach wampirycznych „wzrost indywidualnego znaczenia i mocy”, który jest „koniecznym skutkiem deifikacji”³⁹, ma służyć przede wszystkim utrzymaniu się przy władzy przez wampiry; zaś „hierarchiczną strukturę”, na szczycie której się znajdują, można rozumieć jako symboliczne przedstawienie organizacji psyche, podporządkowanej archetypowi Cienia.

Zdaniem Zenona Dudka, jeśli Cień

nie zostanie [...] rozpoznany — skądkolwiek by do nas przyszedł — w sytuacjach granicznych, okresach przełomu i dużych wyzwaniach przejmując nad nami kontrolę, zaskakuje jak demon, odbiera nie tylko siły, ale również rozum. Człowiek zniewolony własnym Cieniem sam staje się demonem, smokiem, wiedźmą czy czarownicą⁴⁰,

albo właśnie — wampirem. Jak zauważa Maria Janion, „wampir jest jakby naszym sobowtórem, jest sobowtórem, jest cieniem każdego w takim sensie, że uosabia ‘złą’ — lecz organiczną, wewnętrzną — część duszy, to ‘zło’, które drzemie w każdym z nas. Wampir staje

³⁵ M. Jaworski, *Historiozofia alternatywna w prozie Wiktora Pielewina. Na przykładzie powieści „Empire V” i „Batman Apollo”, „Studia Rossica Posnaniensia”, vol. XLI: 2016, s. 99.*

³⁶ Tamże, s. 98.

³⁷ В. Пелевин, *Empire V*, Москва 2006, с. XXX.

³⁸ C.G. Jung, *Symbole przemiany: analiza preludium do schizofrenii*, przeł. R. Reszke, Warszawa 2012, s. 119.

³⁹ Tamże.

⁴⁰ Z. W. Dudek, *Psychologia mitów greckich*, Warszawa 2014, s. 204, cyt. za A. Miernik, *Domeny wyobraźni: Andersen i Jung*, Universitas, Kraków 2015, s. 39.

się symboliczną figurą transgresji w zło⁴¹. Co istotne, wampiry Pielewina istnieją poza świadomością ludzi, wykazujących „pełną ignorancję w odniesieniu do władzy, która [...] zdaje się motorem, siłą napędową dziejów świata”⁴². Zarazem jednak za sprawą owej ignorancji ludzie czynią władzę wampirów możliwą, gdyż to właśnie nierozpoznanie Cienia stanowi przyczynę popadnięcia w zależność od owej archetypowej siły.

Również obecność w powieści Chaldeczyków — tajnej organizacji, która składa się wprawdzie z ludzi władzy, w praktyce jednak sprawuje rządy jedynie w imieniu wampirów — wskazuje na wiodącą rolę Cienia w powieściowym uniwersum Pielewina. „Это наш управляющий персонал”⁴³, tłumaczy Mitra, dając do zrozumienia, że znana przeciętnemu człowiekowi ze świata polityki „wierchuszka” jest w tym układzie niczym więcej jak personelem kierowniczym, który kieruje ludźmi poprzez struktury władzy — w rzeczywistości podlega jednak władzy wampirów. Także powrót bogini Isztar, którą jako inkarnacja „Wielkiej Myszy” znajduje się znów na szczycie piramidy władzy, podkreśla fakt, że przedstawione w powieściach wampirycznych społeczeństwo rosyjskie znajduje się pod przemożnym wpływem Cienia — rozumianego już nie tylko jako spuścizna Związku Radzieckiego, ale także — bardziej ogólnie — jako „wpisana nam od urodzenia strukturalną skłonność do rzeczy przyziemnych i ciemnych”⁴⁴. Jak twierdził Jung,

w swej fazie jasnej czy w fazie życia w świecie naziemnym Isztar odbiera cześć jako Wielka Matka zapewniająca płodności ziemi [...]. Ale gdy zstępowała do świata podziemnego, gotowa była zniszczyć wszystko, co stworzyła w poprzedniej fazie — jawiła się jako bogini nocnych koszmarów, groźna Matka, bogini burz i wojen⁴⁵.

Obecność w utworach Pielewina podziemnej Isztar (zarówno w *Generation „P”*, jak i powieściach wampirycznych, rezyduje bogini głęboko pod ziemią) w roli „szarej eminencji” wskazuje zatem na przesunięcie zbiorowej psyche w stronę niższej strony naszej natury.

⁴¹ M. Janion, *Wobec zła*, Chotomów 1989, s. 45, cyt. za A. Miernik, *Domeny wyobraźni: Andersen i Jung...*, s. 39.

⁴² M. Jaworski, *Historiozofia...*, s. 98.

⁴³ Zob. В. Пелевин, *Empire „V”*, Эксмо, Москва 2006, с. 204.

⁴⁴ J. Jacobi, *Psychologia...*, s. 151.

⁴⁵ C.G. Jung, *Analiza marzeń sennych*, przeł. R. Reszke, KR, Warszawa 2015, s. 450.

O zatraceniu w archetypie Cienia świadczą też liczne tropy obecne w powieści *T* (2009). Utwór często podawany jako przykład „autotematycznej orientacji Pielewina”, „typowo postmodernistyczne dzieło o sobie samym”⁴⁶, odczytywany w kluczu jungowskim wydaje się znów traktować o konfrontacji z Cieniem i procesie indywiduacji w aspekcie indywidualnym i zbiorowym. Jak zauważa Anna Kuchta, Pielewin przedstawia

bohatera w drodze, który odbywa pełną niesamowitych zdarzeń podróż — zarówno w sensie fizycznego przemierzania przestrzeni, jak i w znaczeniu duchowym. Hrabia z mozołem przemierza [...] obfitującą w fantastyczne przygody trasę, próbując jednocześnie rozwikłać odwieczne zagadki rzeczywistości i przełamać bariery własnej niepamięci⁴⁷.

Fabula rozwija się więc zgodnie ze scenariuszem „wyprawy bohatera”, opisanym przez Josepha Campbella w *Bohaterze o tysiącu twarzy* i stanowiącym „mitologiczny ekwiwalent psychologicznego procesu indywiduacji”⁴⁸. „Według Junga postać bohatera [mitycznego — Ł.B.] unaocznia proces kształtowania się psychicznego, świadomego, autonomicznego ‘ja’”⁴⁹, co w powieści Pielewina znajduje wyraz w ewolucji grafa T., który zaczyna swoją wędrówkę w stanie głębokiej nieświadomości co do istoty własnej natury i przeszłości; po drodze spotyka jednak archetypowe figury, które odsłaniają przed nim kolejne fragmenty układanki. Szczególną rolę odgrywa wśród nich Ariel:

Перед лампой никого не было. Но Т. заметил на стене напротив еле заметный контур человеческого тела — тень, которую отбросил бы стоящий у лампы человек, будь он почти прозрачным. Вскочив, Т. вытянул руку, чтобы коснуться прозрачного человека — но его рука схватила воздух.

— Не трудитесь, — сказал голос. — Вы сможете схватить меня руками только в том случае, если я захочу этого сам, а я не хочу. Дело в том, что я создаю не только вас, но и все вами видимое. Я выбрал стать тенью на стене, но точно так же я могу стать чем угодно. Как создатель, я всемогущ.

— Как ваше имя?

— Ариэль⁵⁰.

⁴⁶ A. Kuchta, *Czy to autor pisze słowa, czy słowa „piszą” autora? Rzecz o autotematyzmie Wiktora Pielewina*, „Maska” 2014, nr 23, s. 43, <http://www.maska.psc.uj.edu.pl/documents/40768330/1a9de652-d12a-4a7e-a762-coaoc743f75b> (13.12.2022).

⁴⁷ Tamże, s. 44.

⁴⁸ Ł. Bachora, *Czapajew...*, s. 106.

⁴⁹ I. Włocian, *Problem mitu...*, s. 96.

⁵⁰ В. Пелевин, *T*, Эксмо, Москва 2009, s. 18–19.

Imię i charakter niewidzialnego stwórcy odsyłają nas do gnostycyzmu i Ariela-Jaldabaotha⁵¹, upadłego anioła, utożsamianego niekiedy z diabłem, bądź Demiurgiem. Jak pisze Jung,

ponieważ diabeł został stworzony przez Boga jako anioł, [...] przeto również on wyłonił się z bóstwa i stał się 'panem tego świata'. Jest również znamienne, że gnostycy uważali go już to za niedoskonałego Demiurga, już to za saturnicznego archonta, Jaldabaotha. Obrazowe przedstawienia tego archonta odpowiadają [...] przedstawieniom diabelskiego demona. Reprezentuje on moc ciemności⁵².

Mamy zatem do czynienia z kolejną manifestacją Cienia, który w sytuacji opętania przez archetyp, stwarza rzeczywistość psychiczną człowieka. Sam Ariel tłumaczy zresztą hrabiemu, jak skonstruowana jest świadomość, przedstawiając ją jako rezultat oddziaływania licznych „starożytnych sił”, które można utożsamić z jungowskimi archetypami:

Каждый человек в любую секунду жизни создается временным балансом могуществ. Когда эти древние силы выходят на сцену и играют свои роли, человеку кажется, что его буруевают страсти, посещают озарения, мучают фобии, разбивает лень и так далее. Это как корабль, на котором борются друг с другом призрачные матросы. Те же самые матросы плывут и на всех остальных кораблях в мире, поэтому все корабли-призраки так похожи друг на друга. Разница только в том, как развивается драка за штурвал⁵³.

Wizja roztaczana przez Ariela jest zadziwiająco zbieżna z modelem psychiki proponowanym przez Junga, a rozwijanym później na przykład przez Jamesa Hillmana, twórcę tak zwanej „psychologii archetypowej”. Jak zauważa Hillman, w myśli Junga archetypowe figury, takie jak Cień, Jaźń, Ego czy Anima, to „mali ludzie”, którzy są jednak „ważniejsi, jeśli chodzi o kierowanie naszym losem, niż nasze zwykłe

⁵¹ Gwoli ścisłości, sam Pielewin otwarcie czyni aluzję jedynie do Ariela z *Burzy* Szekspira. O związkach tej postaci z gnostycyzmem pisze jednak np. Michael Mitchell (zob. M. Mitchell, *Ariel Magic: Shakespeare's The Tempest*, w: tegoż, *Hidden Mutualities. Faustian Themes from Gnostic Origins to the Postcolonial*, Rodopi, New York 2006, s. 79–102), przypisując Arielowi w dramacie Szekspira podobną rolę, jaką odgrywał Mefistofeles w *Doktorze Faustusie* Marlowe'a. Z kolei o tożsamości Ariela i Jaldabaotha pisał Gershom Scholem, z inskrypcji na ofickim amulecie wnosząc, że są to dwa różne imiona dla tego samego archonta (zob. G. Scholem, *Jewish Gnosticism, Merkabah Mysticism, and Talmudic Tradition*, The Jewish Theological Seminary of America, New York 1960, s. 72).

⁵² C.G. Jung, *Próba psychologicznej interpretacji dogmatu o Trójcy św.*, w: tegoż, *Archetypy...*, s. 213.

⁵³ В. Пелевин, *T...*, s. 90–91.

‘Ja’⁵⁴. Archetypy w takim ujęciu to „osoby, którym ostatecznie zawdzięczamy naszą osobowość”⁵⁵; człowiek „jest polem wewnętrznych osobowych relacji, rodzajem zinterioryzowanej wspólnoty, organizmu społecznego. [...] nasze życie jest nie tyle wypadkową działania zewnętrznych ciśnień i sił, ile odgrywania przez nas mitycznych scenariuszy”⁵⁶. W powieści odzwierciedla to fakt, że zarówno sam graf T., jak i otaczająca go rzeczywistość, są kreowane przez niewidzialnych autorów. Powieść *T* można zatem odczytać nie tylko jako „autoanalizę twórczości postmodernistycznej”⁵⁷, lecz również jako obraz psyche zgodny z modelem jungowskim. Zarazem jest to opowieść o indywidualności, gdyż w rezultacie obcowania z archetypowymi figurami w hrabim T. kształtuje się „nowo nabyta, bolesna świadomość własnego położenia”⁵⁸. Jak zauważa Kuchta,

moment osiągnięcia samowiedzy i zrozumienia prawdziwej natury istnienia stanowi również symboliczną przemianę i koniec etapu bierności T. [...] Hrabia poznał wszakże samego stwórcę i ‘rozczarował się’ owym spotkaniem, nie zamierza więc dłużej słuchać poleceń, przeciwnie — gotów jest walczyć z narzuconą mu rolą i kreować własny wszechświat⁵⁹.

Mogłoby się wobec tego wydawać, że bohater wychodzi z konfrontacji z Cieniem zwycięsko i podąża dalej drogą jungowskiej indywidualności. Dążenie owo reprezentuje w powieści poszukiwanie Pustelni Optyńskiej, którą można rozumieć jako symbol Jaźni, duchowej pełni człowieka. Interpretację taką sugeruje poniekąd sam Pielewin, kiedy podkreślając w wywiadzie swoją fascynację Tołstojem, do którego nawiązuje postać grafa T., zwraca uwagę na mistyczny finał życia prozaika: „Льва Толстого я люблю с детства. Меня всегда завораживала странная красота смерти Толстого, этот его уход из дома в вечность. Понятно, что на самом деле он дошел до своей Оптиной пустыни”⁶⁰, twierdzi pisarz, mimo że, jak wiadomo, klasyk literatury zmarł w drodze, nie osiągnąwszy celu swojej podróży. Nie-

⁵⁴ J. Hillman, *Re-wizja psychologii*, przeł. J. Korpanty, MT Biznes, Warszawa 2016, s. 77.

⁵⁵ Tamże.

⁵⁶ Tamże.

⁵⁷ A. Kuchta, *Czy to autor...*, s. 48.

⁵⁸ Tamże, s. 45.

⁵⁹ Tamże.

⁶⁰ Н. Кочеткова, *Писатель Виктор Пелевин: „12 стульев” были для меня книгой о героических и обреченных людях*, „Известия”, 30.10.2009, <https://pelevinlive.ru/45> (27.05.2022).

wątpliwie autor *T* ma tutaj jednak na myśli wędrówkę symboliczną, transformację duchową Tołstoja — choć jego optymizm co do jej końcowego rezultatu nie wydaje się w pełni uzasadniony, jeżeli spojrzeć na sprawę przez pryzmat psychologii Junga.

W życiorysie i twórczości Lwa Tołstoja znajduje swoje odzwierciedlenie jeden z najważniejszych problemów rosyjskiej literatury, bądź też, patrząc szerzej — kultury rosyjskiej w ogóle. Chodzi o konflikt między naturą a cywilizacją, który w świetle myśli Junga można także rozumieć jako konflikt między nieświadomością, a świadomością. Zdaniem Nikołaja Bierdiajewa, Lew Tołstoj już w najwcześniejszych utworach mówił o „prawdzie życia prostego ludu i fałszu cywilizacji — fałszu, na którym opiera się życie naszego [rosyjskiego — Ł.B.] społeczeństwa”⁶¹. „Prawda kryje się wedle niego w tym, co naturalne i nieświadome, fałsz — w tym, co ucywilizowane i świadome”⁶². Także i Pielewin podważał sens współczesnej cywilizacji, w latach poprzedzających napisanie *T* i wycofanie się z życia publicznego, coraz częściej podkreślając wyższość natury. W 2005 roku, zapytany o fascynację kulturą Dalekiego Wschodu, odpowiada: „Это не столько любовь к культуре, сколько любовь к природе. Восточная культура хороша именно тем, что образует рамку к природе, а не билборд, который ее заслоняет”⁶³. Zarówno u Tołstoja, jak i w wypowiedziach Pielewina, przyroda wiąże się z wolnością, z prawdą, z dobrem, natomiast życie w cywilizacji oznacza zniewolenie człowieka i zanurzenie w grzech. Mówi Pielewin: „zło wydaje się znajdować wszędzie wokół. Wszyscy jesteśmy nim skażeni”⁶⁴; Bierdiajew zaś zauważa, że już w czasach Tołstoja rosyjskich intelektualistów cechowała „nihilistyczna demaskacja”, będącą w rzeczywistości „niezgodą na świat pogrążony w złu”⁶⁵.

⁶¹ N. Bierdiajew, *Rosyjska idea*, przeł. J. C., S. W., Stowarzyszenie Kulturalne Fronda, Warszawa 1999, s. 146.

⁶² Tamże, s. 147.

⁶³ Н. Кочегкова, Виктор Пелевин: „Главный писатель России — полковничья должность, а я лейтенант запаса”, „Известия” 03.11.2005, <https://pelevin-live.ru/40> (dostęp: 28.05.2022).

⁶⁴ “‘I feel disgusted by everything about my country,’ he says. ‘In the Soviet times you could escape from the evil of the state by withdrawing into the private spaces of your own head; but now the evil seems to be diffused everywhere. We are all tainted by it’”. J. Cowley, *Gogol a Go-Go*, „The New York Times Magazine”, 23.01.2003, <https://www.nytimes.com/2000/01/23/magazine/gogol-a-go-go.html> (02.02.2023).

⁶⁵ N. Bierdiajew, *Rosyjska idea...*, s. 144.

Jeżeli ująć powyższe spostrzeżenia w kategoriach psychologii analitycznej, okaże się, że obracamy się znów w kręgu obrazów archetypowych Cienia i procesu indywiduacji. Jednym z podstawowych założeń myśli Junga jest bowiem, że „nasz rozwój psychiczny odbywa się poprzez konfrontację z nieświadomością”⁶⁶, przy czym prawda zawsze leży gdzieś pośrodku — w *coincidentia oppositorum*, a więc zniesieniu przeciwieństw między świadomością i nieświadomością dzięki indywiduacji. Patrząc z tej perspektywy, nie wydaje się, żeby duchowa podróż i transformacja, czy to Tołstoja, czy też grafa T., zakończyła się powodzeniem. Jak zauważa Michał Bohun, ważnym źródłem poglądów klasyka rosyjskiej literatury „jest russoistyczny z ducha naturalizm, wyrażający się w przekonaniu, że wszystko, co naturalne, jest dobre, a nieskażona cywilizacją natura (zarówno przyroda, jak i natura ludzka) to Boski dobrostan”⁶⁷. Zarazem jednak kryje się w myśli Tołstoja

sprzeczność, która rozdziera jego światopogląd, choć być może nie do końca zdawał on sobie z tego sprawę. Odnowa religijna i russoistyczne marzenie o powrocie do życia nieskażonego przez cywilizację nie mogą się ziścić, albowiem Tołstoj „swój rozum, którym sądzi prawosławie, przejął całkowicie z nienawistnej mu cywilizacji, z europejskiego racjonalizmu, od Spinozy, Woltera, Kanta i innych”⁶⁸

W rezultacie dążenia do podporządkowania wiary i życia rozumowi, „cielesności duchowi, [zabiegania] o dominację tego, co duchowo-racjonalne nad tym, co życiowe i spontaniczne”⁶⁹, Tołstoj popada ze skrajności w skrajność i „okazuje się bardziej cerkiewny niż Cerkiew, bardziej prawosławny niż prawosławie”⁷⁰. Podobnie niejednoznaczne i wewnętrznie sprzeczne wydają się jego poglądy na jednostkę i zbiorowość: z jednej strony uważał, że „jedynym skutecznym sposobem urzeczywistnienia wspólnoty opartej na Chrystusowym prawie miłości jest indywidualne samodoskonalenie, przemiana osobowa”⁷¹; z drugiej jednak byt osobowy był „dla niego bytem pozornym i ograniczonym. Byt prawdziwy to [zdaniem Tołstoja — Ł. B.] byt bezosobowy, dobre, szczęśliwe życie okupione jest wyrzeczeniem się osobowości”⁷².

⁶⁶ T. Olchanowski, *Wola i opętanie...*, s. 64.

⁶⁷ M. Bohun, „Prawda was wyzwoli”. *O herezji Lwa Tołstoja*, „The Polish Journal of the Arts and Culture” 2013, nr 6, s. 55, http://www.pjac.uj.edu.pl/documents/30601109/46898773/3_bohun_45_70.pdf (02.11.2023).

⁶⁸ Tamże, s. 48.

⁶⁹ Tamże, s. 56.

⁷⁰ Tamże.

⁷¹ Tamże, s. 49.

⁷² Н.А. Бердяев, *Философия творчества, культуры и искусства*, t. 2, Moskwa 1994, s. 460, cyt. za M. Bohun, „Prawda was wyzwoli”..., s. 57.

Wszystkie te sprzeczności stanowią jakby lustrzane odbicie życiorysu klasyka, z którego, jak zauważa Daniel Lancoure-Laferriere, wyłania się obraz „Tolstoja paradoksalnego”⁷³. We wstępie do psychoanalitycznego studium biografii pisarza Lancoure-Laferriere wylicza kolejne paradoksy — zaczynając od wyrzeczenia się seksualności przez „stałego bywalca domów publicznych w młodości oraz ojca trzynastorga dzieci ze swoją żoną, a także co najmniej dwojga z chłopkami przed ślubem”⁷⁴.

Urodzony w zamożnej rodzinie szlacheckiej rosyjskiej, Tolstoj rzekł się później majątku i większość czasu spędzał na wykonywaniu zajęć właściwych dla skromnego chłopca. Autor dwóch cieszących się powszechnym uznaniem powieści, te i wiele innych wielkich dzieł sztuki literackiej odrzucił później jako niemoralne. Jednak nawet po wyrzeczeniu się majątku i odrzuceniu literatury nadal utrzymywał się z majątku i pisał dzieła literackie⁷⁵.

Listę uzupełnia paradoksalny stosunek klasyka z Jasnej Polany do społeczeństwa:

Jeśli z jednej strony Tolstoj odczuwał silną potrzebę przynależności, wręcz „połączenia się” z wielkim ludzkim (zwłaszcza rosyjskim) kolektywem, to z drugiej strony był w równym stopniu samotnikiem, „obcym” wewnątrz tego kolektywu⁷⁶.

Wszystkie te konflikty: między cielesnością i rozumem, materią i duchem, jednostką i zbiorowością — które naznaczyły życie Tolstoja piętnem cierpienia i znalazły odzwierciedlenie w jego poglądach, są również charakterystyczne dla procesu indywiduacji. Jak pisze Jacobi, indywiduacja „jest stanem zaburzenia psychicznej równowagi”, który poprzez rozwój osobowości w ostatecznym rozrachunku prowadzi

⁷³ D. Lancoure-Laferriere, *Tolstoy on the Couch. Misogyny, Masochism and the Absent Mother*, MacMillan Press, London 1998, s. 1.

⁷⁴ „Frequent of brothels in his youth, father of 13 children by his wife, and at least two children by peasant women before he was married”. Tamże.

⁷⁵ „Born into a wealthy family of Russian nobility, Tolstoy later renounced his property and spent much of his time performing activities appropriate for a lowly peasant, such as ploughing fields, bootmaking, chopping wood, dressing in peasant garb, and so on. Author of two universally acclaimed novels, he later rejected these and various other great works of literary art as immoral. Yet even after he renounced his property and rejected literature, he continued to live off his property and write literary works”. Tamże, s. 2.

⁷⁶ „If, on the one hand, Tolstoy felt a strong urge to belong, to even ‘merge with’ the large human (especially Russian) collective, on the other hand he was equally a loner, a ‘stranger’ within that collective”. Tamże, s. 3.

jednak „do utworzenia *nowej* równowagi, harmonii i stabilności”⁷⁷. Kiedy „podwójne oblicze głębi duszy zostało uznane, a pycha naszego ducha odrzucona i przewyciężona”⁷⁸, człowiek osiąga równowagę we „wspólnym punkcie centralnym” psyche: w Jaźni, która „jest rodzajem kompensacji konfliktu zachodzącego pomiędzy wnętrzem a zewnątrz”⁷⁹ i pozwala jednostce odnaleźć miejsce w zbiorowości; bowiem „tylko osobowość posiada tworzącą społeczność moc, która stanowi o byciu integralnym elementem grupy ludzi”⁸⁰. Patrząc z tej perspektywy, przerwana śmiercią podróż Tołstoja do Pustelni Optyńskiej, którą Bohun nazywa „ostatnią, najsłynniejszą ucieczką”⁸¹, należałoby potraktować nie tyle jako zwieńczenie transformacji duchowej pisarza, ile dowód na to, że targające nim konflikty pozostały nierozwiązane.

Co ciekawe, także o Pielewinie można powiedzieć, że jest „człowiekiem paradoksalnym”. Analizując wywiady z pisarzem i wypowiedzi na jego temat, nietrudno dojść do wniosku, że cechuje go podobna do Tołstoja „bipolarność”. Być może najlepiej ujął to w słowa Jason Cowley, dziennikarz „New York Times”, tak podsumowując swoją znajomość z pisarzem:

Spędziwszy z nim trochę czasu w Moskwie i Londynie, jestem skłonny uwierzyć, że jest coś autentycznego w jego ucieczce od modnego społeczeństwa; w poszukiwaniu ciszy pośród zgiełku współczesnego życia. Jednocześnie, Pielewin wydaje się czerpać perwersyjną przyjemność z aury intrygi, która go otacza. Buddyjski asceta, który oddaje się najgorszym ekscesom społeczeństwa konsumpcjonistycznego (cygara Cohiba, imprezy do białego rana); pół-pustelnik, który z ochotą rzuca się w wir współczesnego życia i staje się jego kronikarzem; autor, który pogardza rosyjskim światkiem literackim, ale nie gardzi zainteresowaniem zachodnich dziennikarzy⁸².

⁷⁷ J. Jacobi, *Psychologia...*, s. 169–170.

⁷⁸ Tamże, s. 169.

⁷⁹ C.G. Jung, *Die Beziehungen...*, § 404, cyt. za J. Jacobi, *Psychologia...*, s. 174.

⁸⁰ J. Jacobi, *Psychologia...*, s. 144.

⁸¹ Zob. M. Bohun, „*Prawda was wyzwoli*”..., s. 52.

⁸² „How serious, then, is Victor Pelevin? Having spent time with him in Moscow and London, I would venture that there is something genuine in his retreat from fashionable society, in his search for silence amid the clumsy clamor of contemporary life. At the same time, he seems to derive a perverse pleasure from the aura of intrigue that surrounds him. A Buddhist ascetic who enjoys some of the worst excesses of consumer society (Cohiba cigars, late-night partying); a semi-recluse who eagerly engages with and chronicles contemporary life; an author who despises the Russian literati yet welcomes the attention of foreign journalists. Even his dark glasses simultaneously deflect and command attention”. J. Cowley, *Gogol a Go-Go...*

Warto odnotować, że ów portret Pielewina powstał w roku dwutysięcznym, kiedy będąc u szczytu popularności po wydaniu powieści *Generation „P”*, pisarz regularnie wypowiadał się dla mediów i brał udział w spotkaniach z czytelnikami⁸³. Z biegiem czasu stopniowo wycofywał się jednak z życia publicznego, ostatniego wywiadu udzielając w 2010 roku. Rysuje się w tym miejscu paralela do losów grafa T. (a pośrednio także jego pierwowzoru, Lwa Tołstoją). Dopuszczając się licznych ekscesów: „плотский грех, пьянство, бредовые видения”⁸⁴, o które obwiniał Ariela-Demiurga, w finale powieści graf T. z kłosem żyta w ustach rusza wiejską furmanką przez sielski krajobraz, snując rozważania na temat Boga, przyrody i natury świadomości. Następnie bohater znika z pola widzenia czytelnika – podobnie jak czyni to sam pisarz, pozostawiając po sobie „mit Pielewina”, negację obiektywnej rzeczywistości, a także lekceważący stosunek do cywilizacji. W dalszej perspektywie Pielewin pisze też kolejne powieści, w których motyw eskapizmu ponownie odgrywa istotną rolę⁸⁵.

Tomasz Olchanowski twierdzi, że „izolowanie się bywa mechanizmem obronnym, za jego pomocą podmiot broni się przed inwazją wypartych, prymitywnych, zakazanych uczuć i afektów”⁸⁶. Te niepożądane, wynurzające się z nieświadomości treści mają ścisły związek z przyrodą, jak bowiem zauważa Jung, „nieświadomość jest resztką

⁸³ Blisko połowa z czterdziestu sześciu wywiadów z Pielewinem, zebranych w portalu pelevinlive.ru, przypada na lata 1999–2001.

⁸⁴ В. Пелевин, *T...*, s. 84.

⁸⁵ W utworach pisarza eskapizm często współwystępuje z solipsyzmem, który, jak zauważa Jaworski, jest „отправной точкой, или, может быть, идейным фоном для всех других существенных мотивов прозы Пелевина” (М. Яворски, *Реконфигурация в романной поэтике Виктора Пелевина. Соллицизм — язык — история* [niepublikowana rozprawa doktorska], Poznań 2017, s. 66). Na przykład w wydanej dwa lata po *T* powieści *S.N.U.F.F.* oba motywy łączą się za sprawą sekty „Сжигателей Пленки”, której członkowie poszukują drogi wyjścia z obiektywnej rzeczywistości, uważając ją za iluzję. Jak należy przypuszczać, to właśnie owa sekta umożliwia parze bohaterów, Grymowi i Kai, ucieczkę z Bizancjum. Z kolei w powieści *Смотритель* (2015) car Paweł I, zamiast paść ofiarą zamachu, ucieka z Petersburga do alternatywnej, wyobrażonej rzeczywistości o wymownej nazwie „Идиллиум”. Warto przy tej okazji przytoczyć zdanie Dmitrija Bykowa, który w komentarzu na temat powieści zauważa, że w twórczości Pielewina, będącej dotąd wiernym zwierciadłem rzeczywistości, nastąpił zwrot, wynikający z „обрzyдzenia” tą rzeczywistością. Zob. *Дмитрий Быков хоронит новый роман Виктора Пелевина*, TVRAIN, 9.09.2015, https://tvrain.tv/teleshov/mongaj_t_vechernee_shou/bykov_pelevin_smotritel-394107/ (07.11.2023).

⁸⁶ T. Olchanowski, *Wola i opętanie...*, s. 82.

nieokielzanej natury pierwotnej w nas — tak samo, jak jest w nas ona głębą macierzystą niestworzonej przyszłości⁸⁷. A jednak, żeby wykorzystać twórczo jej potencjał, musi ona zostać rozpoznana i zintegrowana. Tymczasem, wkraczając na drogę indywidualacji, „przerazeni kruchością egzystencji, potęgą negatywnych skłonności zazwyczaj dokonujemy kroku wstecz, poszukując jakiegoś oparcia, które jest mniejszą lub większą ucieczką od siebie”⁸⁸. Jedną z możliwych dróg ucieczki stanowi myślenie utopijne, w kulturze rosyjskiej często związane z powrotem do przyrody — przy czym jej obraz zawsze ma wyidealizowany charakter. Jak zauważa Bierdiajew, „utopie są cechą natury człowieka, człowiek wręcz nie może się obejść bez utopii. Człowiek, zraniony przez zło otaczającego świata, ma potrzebę wywołania w sobie obrazu doskonałego i harmonijnego ustroju społecznego”⁸⁹. Jednak „zło otaczającego świata”, w świetle psychologii Junga, jest tym samym „złem” czy też prymitywizmem, który tkwi w każdym w nas. Dlatego w praktyce „utopie zawsze były realizowane w skażonej postaci”⁹⁰, niezawodnie zmieniając się w antyutopie.

Wszystkie powyższe wątki splatają się ostatecznie w powieści *S.N.U.F.F.* (2011) i tam też znajdują tragiczny finał. Jeżeli wziąć pod uwagę, że ukazała się ona dwa lata przed wydarzeniami na kijowskim Majdanie i początkiem konfliktu rosyjsko-ukraińskiego, należy ją niewątpliwie uznać za kolejny tekst proroczy. Pisarz przedstawia w niej dystopijną wizję Rosji podzielonej na dwa państwa: „uwstecznioną cywilizacyjnie Urkainę (Orkland) i wysoko rozwinięte Bizantium (Big Biz, ‘Бизантиум’), które w postaci ogromnego sztucznego satelity zawieszono nad terytorium stolicy Urkainy”⁹¹. Oba państwa znajdują się w stanie permanentnego konfliktu, który raz na rok osiąga apogeum w postaci krwawej bitwy na Kurhanie Przodków, kiedy to na oczach mieszkańców Big Biza (wydarzenie jest bowiem na żywo transmitowane, a w dużej mierze wręcz wyreżyserowane) Urkaina ponosi kolejną sromotną klęskę.

Jak zauważa Anna Zaczkowska, „wojna między Bizancjum i Orklandem jest przede wszystkim wojną propagandową”, zaś „stwierdzenie, że *S.N.U.F.F.* opowiada o współczesnym konflikcie Ukrainy

⁸⁷ C.G. Jung, *Typy psychologiczne...*, s. 571.

⁸⁸ T. Olchanowski, *Wola i opętanie...*, s. 134.

⁸⁹ N. Bierdiajew, *Królestwo...*, s. 88.

⁹⁰ Tamże.

⁹¹ E. Pańkowska, *S.N.U.F.F.: człowiek w pułapce symulaków (postmodernistyczna koncepcja Wiktora Pielewina)*, „Acta Neophilologica”, XXI (2), 2019, s. 206–207.

i Rosji, jakkolwiek banalne, wydaje się oczywiste⁹². Zaczkowska zaznacza przy tym jednak, że przesłanie powieści jest uniwersalne, gdyż „każda kultura może z ludzi innej kultury stworzyć swoich własnych Orków⁹³ i dodaje: „odczytywanie tej konkretnej powieści jedynie jako bezpośredniego nawiązania do rosyjsko-ukraińskiego konfliktu nie ma zatem sensu⁹⁴. Również powieściowy Big Biz jej zdaniem nie musi koniecznie odnosić się do Rosji: „Całkowicie stechnicyzowane społeczeństwo Bizancjum, w którym mieszkają ludzie brzydzy, otyli i starzy, jest karykaturą narodów dostatniej Europy Zachodniej i USA⁹⁵. I choć nie sposób odmówić Zaczkowskiej racji, warto pójść znów tropem wypowiedzi samego pisarza, który z jednej strony uważa swoje utwory za manifestację umysłu zawierającego w sobie cały wszechświat — z drugiej ma jednak świadomość, że jego umysł ukształtował fakt bycia Rosjaninem⁹⁶. Pozostaje to, zresztą, w zgodzie z tezami psychologii analitycznej zakładającej istnienie różnych warstw psyche: od najbardziej uniwersalnych, przez właściwe dla danej społeczności, aż po psyche zupełnie indywidualną⁹⁷. Patrząc z tej perspektywy, trudno nie odnieść wrażenia, że powieść *S.N.U.F.F.* antycypowała przede wszystkim pewną sytuację kulturową i psychologiczną, w której znalazła się współczesna Rosja — oraz jej tragiczne konsekwencje dla rzeczywistej Ukrainy.

Już pod koniec lat dziewięćdziesiątych, w wywiadzie dla niemieckiego „Die Zeit”, Pielewin utrzymywał, że „в Россию отвратительнейшим, грубейшим и откровеннейшим образом вошло то, что на Западе всегда укрывалось и отторгалось, потому что там еще имеются определенная культура и моральные ценности⁹⁸. Według pisarza, „Россия — это злая и несправедливая пародия на

⁹² A. Zaczkowska, *Stwórzmy sobie obcego. Potem go zabijemy. Refleksje na marginesie lektury antyutopii Wiktora Pielewina*, „Opcje 1.1”, 7.06.2015, <https://web.archive.org/web/20170409064444/http://opcje.net.pl/anna-zaczkowska-stworzmy-sobie-obcego-potem-go-zabijemy-refleksje-na-marginesie-lektury-antyutopii-wiktora-pielewina/> (05.01.2023).

⁹³ Tamże.

⁹⁴ Tamże.

⁹⁵ Tamże.

⁹⁶ Zob. przypisy 5, 6 i 7.

⁹⁷ Zob. J. Jacobi, *Psychologia...*, s. 53–54.

⁹⁸ B. Lehmann, *Россия — это лишь злая пародия. Беседа с писателем Виктором Пелевиным о терроре в Москве, виртуальной политике и российских мифах*, „Die Zeit”, 04.11.1999, oryginał https://www.zeit.de/1999/45/Russland_ist_nur_eine_boese_Parodie, przekład z niemieckiego za <https://pelevinlive.ru/14> (11.01.2023).

Запад⁹⁹. Być może stąd bierze się możliwość potraktowania powieściowego Bizancjum jako „karykatury narodów dostatniej Europy Zachodniej i USA”, gdyż, jak sugerują słowa Pielewina, Rosja zdaje się przejmować z Zachodu przede wszystkim to, co w nim najgorsze. Big Biz stanowiłby wobec tego końcowy etap ewolucji (a może involucji) narodu, pogrążającego się coraz bardziej w prymitywizmie, któremu nowoczesna technika nadaje jedynie nowe, odświeżone oblicze — w gruncie rzeczy maskę, za którą kryją się stare nawyki i złe skłonności. Jak zauważa Andrzej Polak, „Mimo wysoko rozwiniętej cywilizacji technicznej, mieszkańcy Big Biza są dość prymitywni i w niewielkim stopniu zainteresowani kulturą¹⁰⁰. Z kolei Jurasz, pisząc o putinowskiej Rosji, konstatuje, „że zdecydowana większość ludzi tak naprawdę jeśli już korzysta z kultury, to zazwyczaj nie z tej wysokiej¹⁰¹. Naturalnie, twierdzenie to jest w równym stopniu prawdziwe dla krajów zachodnich, a jednak Jurasz zauważa też pewną istotną różnicę. Otóż z jego obserwacji wynika, że kultura w Rosji jest przede wszystkim sterowana odgórnie, brakuje w niej natomiast inicjatyw oddolnych:

Mój podziw dla moskiewskiej oferty kulturalnej nieco zblakł w chwili, kiedy będąc w Nowym Jorku, wziąłem do ręki weekendowe wydanie „The New York Times” [...]. Przy tym porównaniu Moskwa wypadła zdecydowanie na niekorzyść. Tak naprawdę bowiem oferta kulturalna nie zależy od tego, co powstaje na zamówienie państwa, czy też od tego, co ma być wizytówką, a od tego, co się dzieje oddolnie¹⁰².

Zdaniem Jurasza, a także spotykanych przezeń rosyjskich inteligentów, w putinowskiej Rosji dominuje „Kulturkampf” — kultura podporządkowana interesom państwa, nakierowana na tworzenie wizerunku i propagandę, niebędąca natomiast przejawem żywej, spontanicznej działalności kulturalnej. Przy czym w czasie, który spędził jako dyplomata w Moskwie, władze rosyjskie „mimo że inwestowały w kulturę wysoką, to tak naprawdę największy akcent kładły na to, co było kierowane do mas¹⁰³. Popkultura, choć

używana była jako narzędzie w polityce zagranicznej, to trzeba podkreślić, że jej absolutnie głównym zadaniem było służyć reżimowi wewnątrz kraju. Po-

⁹⁹Tamże.

¹⁰⁰A. Polak, *S.N.U.F.F. — utopia zrealizowana (o pewnym aspekcie powieści Wiktora Pielewina)*, „Przegląd Rusycystyczny” 2013, nr 4 (144), s. 115.

¹⁰¹W. Jurasz, *Demony...*, s. 86.

¹⁰²Tamże, s. 85.

¹⁰³Tamże, s. 86.

psa przesycona była motywami zabawy, seksu, teledyski zaś pokazywały bogatą i szczęśliwą, bawiącą się Rosję. W tle pojawiały się jednak bardziej złowrogie motywy¹⁰⁴.

Jako żywo przypomina to sytuację Big Biza w powieści *S.N.U.F.F.* Jak zauważa Ewa Pańkowska, także tam władze kontrolują „środki masowego przekazu, a jak wiadomo, sprzężenie polityki z mediami stanowi niezwykle niebezpieczne zjawisko. Dysponowanie środkami masowego przekazu pozwala bowiem kształtować odpowiadające grupie rządzącej przekonania społeczne, pozwala prezentować „rzeczywistość”, która znacząco różni się od tej realnej, autentycznej¹⁰⁵. Na ten aspekt świata przedstawionego zwraca również uwagę Katarzyna Duda, zauważając, że perspektywa manipulacji medialnej zawiera się już w samej nazwie utworu:

S.N.U.F.F. to z języka angielskiego Special Newsreel/Universal Feature Film (w wolnym tłumaczeniu: specjalne wydanie kroniki filmowej/universalny film długometrażowy). Połączenie kroniki dokumentalnej (z reguły opartej na faktach) z filmem fabularnym świadczy o manipulowaniu ludźmi przy pomocy mediów. Istotnie, przekaz medialny staje się tu bowiem najważniejszy¹⁰⁶

Mamy więc ponownie do czynienia z „fikcyjną rzeczywistością kolektywu”, zdaniem Bierdiajewa będącą nieuchronną konsekwencją kolektywizmu, który „nie może nie być autorytarnym”¹⁰⁷. W przypadku, gdy rzeczywistość zaczyna w stopniu nadmiernym rozmijać się z fikcyjnym, wykreowanym obrazem, władza sięga po radykalne środki i tworzy, bądź wskrzesza, wizję „innego”, „obcego”; bowiem „rządzącym nieustannie potrzebny jest wróg, ‘imperium zła’, które uzasadniałoby ich władzę. W *S.N.U.F.F.*ie wrogiem są orki”¹⁰⁸, mieszkańcy Urkainy. Jak zauważa Polak, „gdy niezadowolenie społeczne zaczyna niebezpiecznie narastać, dla odwrócenia uwagi nakazuje się bombardowanie i filmowanie odpowiedniego celu”¹⁰⁹. Podobnie medialna i propagandowa wydaje się obecna wojna Rosji z Ukrainą, którą Borys Akunin nazwał „małą zwycięską wojną”:

¹⁰⁴ Tamże, s. 87.

¹⁰⁵ E. Pańkowska, *S.N.U.F.F.*..., s. 207.

¹⁰⁶ K. Duda, *Algorytm cyberwojny w kulturze masowej zglobalizowanego świata współczesnej antyutopii rosyjskiej (S.N.U.F.F. Wiktora Pielewina)*, „Kultura Słowian. Rocznik Komisji Kultury Słowian PAU”, Tom XV, 2019, s. 233.

¹⁰⁷ Zob. przypis 22.

¹⁰⁸ A. Polak, *S.N.U.F.F.*..., s. 119.

¹⁰⁹ Tamże, s. 114–115.

Когда у страны начинаются серьёзные проблемы с экономикой, с уровнем жизни, начинает падать уровень поддержки и так далее, у правителя возникает искушение [...] провести маленькую победоносную войну, которая заведомо быстро будет выиграна, и тогда всё наладится. Враги заткнутся, население будет хлопать в ладоши и говорить: Да, мы живём бедно, вокруг много несправедливости, но зато у нас великая страна, которая всех побеждает¹¹⁰.

Co istotne, tak jak w powieści „z perspektywy Big Biza konflikty te są starciem dobrej ‘demokracji’ z okrutnym systemem totalitarnym, dyktaturą”¹¹¹, tak i w przypadku konfliktu zbrojnego rozgrywającego się w Ukrainie od 2014 roku, w kreowanej przez agresora narracji dochodzi do odwrócenia ról: agresja jest w niej nazywana wojną obronną, wycelowaną w faszystowski reżim, który rządzi rzekomo Ukrainą za przyzwoleniem Zachodu. Jak zauważa Jurasz,

jeśli jest coś, co uderza w rozmowach z Rosjanami, to ich głębokie przekonanie, że ich kraj jest nieomalże jedynym państwem na świecie, które w zasadzie zawsze czyni dobro, działa altruistycznie i nigdy na nikogo nie napada, a równocześnie jest obiektem knowań, spisków oraz niczym nieuzasadnionej wrogości¹¹².

Podobnie jak władze rosyjskie w nieliterackiej rzeczywistości, rządzący powieściowym Big Bizem wykorzystują środki masowego przekazu,

by wykreować ‘wroga’, by stworzyć ‘zło’, które uzasadnia konieczność istnienia silnej władzy. Uosobieniem owego ‘zła’, uosobieniem wszystkich wad ludzkości w powieściowym świecie są prymitywni ‘podludzie’, ‘dzikusy’ — Urkowie (Orkowie), odwieczni wrogowie ‘prawdziwych’ ludzi — mieszkańców Bizantium¹¹³.

Łatwość, z jaką przychodzi „prawdziwym” ludziom przyjęcie odwróconej, fałszywej perspektywy, wywołana jest dobrze znanym psychologicznym mechanizmem projekcji. Zdaniem Junga, jeżeli „świadomie nie uznamy ciemności jako części nas samych, to wszystko, co nie jest świadome, zostanie wyprojektowane na inne obiekty i zawsze pojawi się konkluzja: ‘to ktoś jest winny, nie ja’”¹¹⁴. Wszystkie cechy, które mieszkańcy Big Biza przypisują „innemu”, „obcemu”

¹¹⁰Акунин — что происходит с Россией (wywiad z Borysem Akuninem), вДудь, <https://www.youtube.com/watch?v=70RmForPj9o> (13.01.2023).

¹¹¹A. Polak, *S.N.U.F.F...*, s. 117.

¹¹²W. Jurasz, *Demony...*, s. 180.

¹¹³E. Pańkowska, *S.N.U.F.F...*, s. 208–209.

¹¹⁴J. Jacobi, *Psychologia...*, s. 153.

są w istocie ich własne. W rzeczywistości są to bowiem „ludzie dość prymitywni, w niewielkim stopniu zainteresowani kulturą, żądni pieniędzy i władzy, znudzeni i czerpiący przyjemność z oglądania scen przemocy [...], oddający się dewiacjom seksualnym, funkcjonujący poza systemem wartości, uczuć i norm moralnych”¹¹⁵. Także ich państwo nie jest żadną „dobrą demokracją”, a dyktaturą, w której „zwykli” obywatele nie mogą nawet sami decydować o wyborze panoramy 3D zainstalowanej w oknie ich domu, nie mogą też z niej zrezygnować, ponieważ jest ona z góry wyznaczona i przypisana do ich lokum”¹¹⁶. Samo społeczeństwo zaś składa się głównie z „tchórzliwych konformistów, którzy swoim credo życiowym uczynili słowa: ‘nie patrzę i nie widzę’ („don’t look – don’t see”) wszechogarniającej hipokryzji i manipulacji”¹¹⁷.

Jest to zatem wizja społeczeństwa, znajdującego się w stanie głębokiej nieświadomości własnej natury, którą projektuje na obiekty zewnętrzne. Przede wszystkim wyłania się jednak z powieści Pielewina obraz inflacji psychicznej – i to jak nigdy dotąd w jego utworach wyrazisty. Już same nazwy „cywilizowanego” kraju: Bizancjum, Big Biz – sugerują stan pewnego wywyższenia, poprzez odwołanie się do cesarstwa wschodniorzymskiego, a tym samym, pośrednio, idei Moskwy jako Trzeciego Rzymu¹¹⁸. Co istotne, Big Biz unosi się niczym balon nad Urkainą, zamieszkaną przez swego rodzaju „podludzi”. Obraz ten wydaje się odwoływać wprost do zjawiska inflacji opisanego przez Junga. Polega ono na tym, że jednostka „doświadcza nie tyle kontaktu z archetypem, co zatracenia się w archetypie. [...] uważa się za lepszą od innych, a prześladowanie czy uwagi krytyczne [...] uznaje za dowody na jej powołanie, w które głęboko wierzy – na jego straży stoi nadprzyrodzona siła”¹¹⁹. Przy czym, jeżeli zestawić ów obraz z przypadkami inflacji we wcześniejszych utworach Pielewina, daje się zauważyć pewien trend: otóż początkowo dotyczy ona przede wszystkim indywidualnych bohaterów, takich jak Wawilen Tatarski, Stiepan Arkadiewicz Michajłow, czy Aleksandr

¹¹⁵E. Pańkowska, *S.N.U.F.F...*, s. 211.

¹¹⁶Tamże, s. 207.

¹¹⁷Tamże, s. 210.

¹¹⁸„Car rosyjski, powiada mnich Filoteusz, ‘jest jedynym na całej ziemi carem chrześcijańskim’. ‘Wcieleniem powszechnej i apostołskiej cerkwi jest cerkiew Przenajświętszej Bogurodzicy w bogonośnym grodzie Moskwie, który zajął miejsce Rzymu i Konstantynopola i jedyny w całym wszechświecie jaśniej od słońca świeci’”. N. Bierdiajew, *Rosyjska idea...*, s. 13.

¹¹⁹T. Olchanowski, *Jungowska diagnoza...*, s. 229.

Szary¹²⁰. W powieściach wampirycznych inflacja staje się udziałem klasy rządzącej, natomiast w *S.N.U.F.F.* wiele wskazuje na to, że cała społeczność znajduje się w stanie inflacji. Została, mianowicie, wywyższona (albo opętana) przez boga Manitu, którego można znów uznać za manifestację archetypu Cienia, jako że „w powieściowym świecie słowo ‘Manitu’ oznacza jednocześnie: święte imię Boga (Manitu-Antychrysta), monitor komputera i pieniądze (money), które rządzą wszystkim i pozostają synonimem władzy”¹²¹. Tymczasem „prawdziwego Boga zamordowano, utopiono w Lecie (rzece zapomnienia, symbolizowanej w *S.N.U.F.F.ie* przez Błoto Pamięci)”¹²². Także zabici w wyniku działań wojennych mieszkańcy Urkainy są w sensie symbolicznym składani w ofierze Manitu — tytułowe snuffy, czyli krwawe filmy z pola bitwy, są bowiem częścią kultu tego bóstwa. Destrukcyjny potencjał inflacji objawia się w finale utworu, kiedy to władca Urkainy doprowadza do zniszczenia maszyny unoszącej „balon” Bizancjum i tym samym do upadku lewitującego imperium — dokładnie tak, jak przewiduje to psychologia analityczna: „W końcu ten narcystyczny balon pęka i następuje bolesne zdezerzenie z rzeczywistością”¹²³.

Gdyby uznać to za swego rodzaju diagnozę kultury rosyjskiej, to staje się jasne, że jest to kultura niejako zaprogramowana na samo-zniszczenie. U jej sedna tkwi bowiem właśnie szczególnego rodzaju „inflacyjność”, która wyraża się w takich zjawiskach jak prawosławie, a więc jedyna słuszna wiara, w idei Moskwy jako Trzeciego Rzymu (lub, w wydaniu radzieckim, Rosji jako „ojczyzny światowego proletariatu”), czy nawet bez wyraźnego podłoża ideologicznego, jako przekonanie o wyższości Rosji nad „zgniłym Zachodem” — pomimo braku jakichkolwiek przesłanek świadczących o owej wyższości¹²⁴. Również stosunek do Ukrainy, którą w tworzonej przez rosyjską propagandę narracji oskarża się o bycie faszystowską dyktaturą, podczas gdy to właśnie Rosja wykazuje wszelkie cechy takiego reżimu, wskazuje na inflację połączoną z projektowaniem własnej ciemności na „innego”.

¹²⁰Zob. Ł. Bachora, *Czapajew...*, s. 110–111.

¹²¹E. Pańkowska, *S.N.U.F.F....*, s. 209.

¹²²A. Polak, *S.N.U.F.F....*, s. 116.

¹²³T. Olchanowski, *Jungowska diagnoza...*, s. 229.

¹²⁴Witold Jurasz, w rozważaniach na temat moralności w Rosji, dochodzi do następującego wniosku: „ktokolwiek twierdzi, że Rosja jest w jakimkolwiek stopniu bardziej moralna od Zachodu, [...] jest po prostu skończonym idiotą”; „współczesna Rosja jest na wszelkich poziomach i we wszelkich aspektach amoralna”. Zob. W. Jurasz, *Demony...*, s. 115–155.

Nie wydaje się wobec tego przesadne stwierdzenie, że powieściowy Big Biz stanowi metaforę współczesnego społeczeństwa rosyjskiego, ukrytą pod sztafażem fantastyki naukowej.

Zastosowanie myśli Junga jako swego rodzaju „szkła powiększającego” pozwala zatem dostrzec w twórczości Pielewina precyzyjny obraz mechanizmów, które rządziły zbiorową psychę Rosjan w ciągu ostatnich trzydziestu lat. Liczne symboliczne przedstawienia procesu indywidualizacji we wczesnych utworach stanowiły analogię do przebiegającej w rzeczywistości transformacji społecznej — a także zapowiedź jej niepowodzenia, które obecnie należy uznać już za fakt dokonany. Z kolei nagromadzenie w prozie Pielewina obrazów z kręgu archetypu Cienia antycypowało regresję i powrót do dawnych imperialnych nawyków, który rozpoczął się wraz z objęciem władzy przez Władimira Putina. Zwieńczeniem owej regresji jest opętanie przez archetyp i inflacja psychiczna — wyjątkowo wyraziście przedstawiona w powieści *S.N.U.F.F.*, gdzie prowadzi ona do wybuchów przemocy i w końcowym rozrachunku do upadku całej społeczności. Analogia do agresji rosyjskiej na Ukrainę w 2022 roku nasuwa się sama przez się; „mała zwycięska wojna” Putina zamieniła się już w brutalny konflikt, zdolny — jak wojna z Japonią w 1904 roku czy inwazja na Afganistan w latach osiemdziesiątych — wstrząsnąć posadami rosyjskiego „imperium”. W gruncie rzeczy nie ma bowiem w zaistniałej sytuacji nic nowego.

Wydaje się, że istotną rolę odgrywa tutaj wspomniana „amnezja historyczna”, którą w świetle myśli jungowskiej można uznać za konsekwencję zaniechania konfrontacji z Cieniem. Zdaniem Jacobi, to właśnie ten etap indywidualizacji wiąże się z „największym z możliwych oporów ze strony analizowanego, który często nie będzie mógł znieść, a przede wszystkim zaakceptować ciemności jako należącej do niego”¹²⁵. W rezultacie dochodzi do wycofania się „w bezpieczną strefę własnego samooszukiwania się lub ponownego zagłębienia w swoją nerwicę”¹²⁶. Podobnie więc jak jednostka przerywa proces leczenia i samorozwoju na etapie konfrontacji z Cieniem, tak społeczeństwo rosyjskie swoją własną transformację przerwało na etapie rozliczenia z przeszłością, czego opłakane skutki obserwujemy obecnie. Dopiero bowiem świadomość ciemnej strony własnej natury, której ślady można odnaleźć we własnej historii, sprawia, że człowiek „nie będzie mógł już więcej powiedzieć, że to *inni* zrobili, byli w błędzie i to prze-

¹²⁵ J. Jacobi, *Psychologia...*, s. 153.

¹²⁶ Tamże.

ciwko *nim* trzeba walczyć¹²⁷. Bez tej świadomości człowiek, a w szerszej perspektywie — także cała społeczność, skazana jest na popełnianie tych samych błędów. I właśnie taki obraz wyłania się z utworów Pielewina: Rosji odtwarzającej ciągle te same wzorce, które odradzają się nawet nie tyle w nowej postaci, co w nowym przebraniu. Jak bowiem zauważył pisarz już na początku lat dwutysięcznych, w Rosji dochodzi tylko do „nieznaczących, kosmetycznych zmian”¹²⁸.

Niestety, dwadzieścia lat później rzeczywistość wydaje się tę diagnozę potwierdzać.

REFERENCES

- “Акунин — что происходит с Россией.” [„Акунин — что происходит с Россией”] <<https://www.youtube.com/watch?v=7ORmForPj9o>>.
- Bachora, Łukasz. “Czapajew w krainie archetypów (psychologia Junga we wczesnych powieściach Pielewina).” *Przegląd Rusycystyczny*, 2021, no. 1 (173): 100–115.
- Bierdiajew, Mikołaj. *Królestwo Ducha i królestwo cezara*. Transl. Paprocki, Henryk. Kęty: Antyk, 2003.
- Bierdiajew, Mikołaj. *Rosyjska idea*. Transl. J. C., S. W. Warszawa: Stowarzyszenie Kulturalne Fronda, 1999.
- Błocian, Ilona. “Problem mitu w ujęciu Carla Gustava Junga.” *Przewodnik po myśli Carla Gustava Junga*. Machoń, Henryk (ed.). Warszawa: PWN, 2017: 87–102.
- Cowley, Jason. “Gogol a Go-Go.” *The New York Times Magazine*. 23.01.2000. <<https://www.nytimes.com/2000/01/23/magazine/gogol-a-go-go.html>>.
- Danilkin, Lev. “Otvety. Viktor Pelevin, pisatel’.” *Afisha*. 02.09.2003 [Данилкин, Лев. “Ответы. Виктор Пелевин, писатель.” *Афиша*. 02.09.2003] <<https://pelevinlive.ru/34>>.
- Duda, Katarzyna. “Algorytm cyberwojny w kulturze masowej zglobalizowanego świata współczesnej antyutopii rosyjskiej (*S.N.U.F.F.* Wiktora Pielewina).” *Kultura Słowian. Rocznik Komisji Kultury Słowian PAU*. 2019, t. XV: 221–239.
- Dudek, Zenon. *Podstawy psychologii Junga. Od psychologii głębi do psychologii integralnej*. Warszawa: Eneteia, 2002.
- Dudek, Zenon. *Psychologia mitów greckich*. Warszawa: Eneteia, 2014.
- Hillman, James. *Re-wizja psychologii*. Transl. Korpanty, Jerzy. Warszawa: Laurum, 2016.
- Hofstede, Geert, Hofstede Gert Jan. *Kultury i organizacje: zaprogramowanie umysłu*. Transl. Durska, Małgorzata. Warszawa: PWE, 2007.
- “Interv’yu s pisatelem Viktorom Pelevinym” [„Интервью с писателем Виктором Пелевиным”] <<https://pelevinlive.ru/46>>.

¹²⁷Tamże, s. 154.

¹²⁸ „Незначительные косметические изменения”. Cinzia Fiori, *Io, Putin e il sesso: Pelevin mette a nudo la Russia*, „Corriere Della Serra”, 07.10.2003, cyt. za przekładem z włoskiego na rosyjski: Я, Путин и секс: Пелевин обнажает Россию, <http://pelevin.nov.ru/stati/o-fiori/1.html> (12.06.2022).

- Jacobi, Jolande. *Psychologia C.G. Junga*. Transl. Glodek, Grażyna and Gregor. Poznań: Zysk, 2014.
- Janion, Maria. *Wobec zła*. Chotomów: Verba, 1989.
- Jaworski, Mateusz. "Historiozofia alternatywna w prozie Wiktora Pielewina. Na przykładzie powieści 'Empire V' i 'Batman Apollo'." *Studia Rossica Posnaniensia*, 2016, vol. XLI: 95–104.
- Jaworski, Mateusz. *Rekonfiguratsiya w rommanoy poetike Viktora Pelevina. Solipsizm — yazyk — istoriya*. PhD Dissertation, Poznań 2017 [М. Яворски, *Реконфигурация в романной поэтике Виктора Пелевина. Солипсизм — язык — история*, Кандидатская диссертация, Познань 2017].
- Jung, Carl Gustav. *Praktyka psychoterapii*. Transl. Reszke, Robert. Warszawa: KR, 2016.
- Jung, Carl Gustav. "Próba psychologicznej interpretacji dogmatu o trójcy św." Jung, Carl Gustav. *Archetypy i symbole*. Transl. Prokopiuk, Jerzy. Warszawa: Czytelnik, 1993: 169–247.
- Jung, Carl Gustav. *Typy psychologiczne*. Transl. Reszke, Robert. Warszawa: KR, 2015.
- Jurasz, Witold. *Demony Rosji*. Warszawa: Czerwone i Czarne, 2022.
- Kochetkova, Natal'ya. "Pisatel' Viktor Pelevin: '12 stul'yev' byli dlya menya knigoy o geroicheskikh i obrechennykh lyudyakh'." *Izvestiya*. 30.10.2009 [Кочеткова, Наталья. "Писатель Виктор Пелевин: '12 стульев' были для меня книгой о героических и обреченных людях'." *Известия*. 30.10.2009. <<https://pelevinlive.ru/45>>].
- Kochetkova, Natal'ya. "Viktor Pelevin: 'Glavnyy pisatel' Rossii — polkovnich'ya dolzhnost', a ya leytenant zapasa'." *Izvestiya*. 03.11.2005 [Кочеткова, Наталья. "Виктор Пелевин: 'Главный писатель России — полковничья должность, а я лейтенант запаса'." *Известия*. 03.11.2005 <<https://pelevinlive.ru/40>>].
- Kropywiansky, Leo, "Victor Pelevin." *BOMB Magazine*. 01.2002 <<https://bomb-magazine.org/articles/victor-pelevin/>>.
- Kuchta, Anna. "Czy to autor pisze słowa, czy słowa 'piszą' autora? Rzecz o autotematyzmie Wiktora Pielewina." *Maska*, 2014, no. 23: 41–50 <<http://www.maska.psc.uj.edu.pl/documents/40768330/1a9de652-d12a-4a7e-a762-caoac743f75b>>.
- Laird, Sally. *Voices of Russian Literature: Interviews with Ten Contemporary Writers*. Oxford: Oxford University Press, 1999.
- Lehmann, Barbara. "Rossiya — eto lish' zlaya parodiya. Beseda s pisatelem Viktorom Pelevinym o terrore v Moskve, virtual'noy politike i rossiyskikh mifakh" [Lehman, Barbara. "Россия — это лишь злая пародия. Беседа с писателем Виктором Пелевиным о терроре в Москве, виртуальной политике и российских мифах"] <<https://pelevinlive.ru/14>>.
- Lancoure-Laferrriere, Daniel. *Tolstoy on the Couch. Misogyny, Masochism and the Absent Mother*. London: MacMillan Press, 1998.
- Miernik, Agnieszka. *Domeny wyobraźni: Andersen i Jung*. Kraków: Universitas, 2015.
- Mitchell, Michael. "Ariel Magic: Shakespeare's The Tempest." Mitchell, Michael. *Hidden Mutualities. Faustian Themes from Gnostic Origins to the Postcolonial*. Rodopi: New York, 2006: 79–102.
- Olchanowski, Tomasz. *Wola i opętanie. Enancjodromia a rzeczywistość*. Warszawa: Eneteia, 2010.

- Olchanowski, Tomasz. "Jungowska diagnoza kultury współczesnej." *Przewodnik po myśli Carla Gustava Junga*. Machoń, Henryk (ed.). Warszawa: PWN, 2017: 224–240.
- Pańkowska, Ewa. *Powieści Wiktora Pielewina. Kontekst postmodernistyczny. Interpretacje*. Białystok: Prymat, 2016.
- Pańkowska, Ewa. "S.N.U.F.F.: człowiek w pułapce symulaków (postmodernistyczna koncepcja Wiktora Pielewina)." *Acta Neophilologica*, 2019, XXI (2): 201–215.
- Pelevin, Viktor. *Empire „V”*. Moskwa: Eksmo, 2006 [Пелевин, Виктор. *Empire „V”*. Москва: Эксмо, 2006].
- Pelevin, Viktor. *T*. Moskwa: Eksmo, 2009 [Пелевин, Виктор. *T*. Москва: Эксмо, 2009].
- Polak, Andrzej. "S.N.U.F.F. — utopia zrealizowana (o pewnym aspekcie powieści Wiktora Pielewina)." *Przegląd Rusycystyczny*, 2013, no. 4 (144): 107–122.
- Prokopiuk, Jerzy. "C.G. Jung, czyli gnoza XX wieku." Jung, Carl Gustav. *Archetypy i symbole*. Transl. Prokopiuk, Jerzy. Warszawa: Czytelnik, 1993: 5–57.
- Scholem, Gershom. *Jewish Gnosticism, Merkabah Mysticism, and Talmudic Tradition*. New York: The Jewish Theological Seminary of America, 1960.
- Stawiarz, Karolina. "Powieść 'Życie owadów' Wiktora Pielewina jako studium mentalnościowych przemian w Rosji postradzieckiej." *Slavia Orientalis*, 2020, no. 1: 77–93.
- "Viktor Olegovich Pelevin interview, Video" <<http://pelevinlive.ru/05>>.
- "Viktor Pelevin otkazalsya ot prestizhnoy literaturnoy premii iz-za agressii Rossii v Ukraine." *gazeta.ua*. 04.06.2017 ["Виктор Пелевин отказался от престижной литературной премии из-за агрессии России в Украине." *gazeta.ua*. 04.06.2017] <https://gazeta.ua/ru/articles/life/_viktor-pelevin-otkazal-sya-ot-prestizhnoj-literaturnoj-premii-iz-za-agressii-rossii-v-ukraine/776344>.
- Zaczkowska, Anna. "Stwórzmy sobie obcego. Potem go zabijemy. Refleksje na marginesie lektury antyutopii Wiktora Pielewina." *Opcje 1.1*. 7.06.2015 <<https://web.archive.org/web/20170409064444/http://opcje.net.pl/anna-zaczkowska-stworzmy-sobie-obcego-potem-go-zabijemy-refleksje-na-marginesie-lektury-antyutopii-wiktora-pielewina/>>.

IRINA ERMASZOVA

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6568-7726>

Uniwersytet Adama Mickiewicza w Poznaniu

КЛИНИЧЕСКИЙ СЛУЧАЙ НОВОГО РАСКОЛЬНИКОВА В РОМАНЕ *ТЕКСТ* ДМИТРИЯ ГЛУХОВСКОГО

THE CLINICAL CASE OF THE NEW RASKOLNIKOV IN THE NOVEL *TEXT* BY DMITRY GLUKHOVSKY

This article is devoted to the novel *TEXT* by Dmitry Glukhovsky and is especially focused on its reading in an interdisciplinary manner. It is a kind of attempt to compare evaluative readings and judgments, which mainly affect the novel's intertextuality (a parallel with *Raskolnikov*), the modern realities of Russia, and the problems of technical evolution. This analysis considers the artistic embodiment of the PSTR in modern prose, in the *Text*, and contributes to the relationship between literature and medical humanities.

Keywords: post-traumatic stress disorder, new prose, reception, interdisciplinary approach

Так получилось, что книга Дмитрия Глуховского *Текст* хорошо рифмуется с известным произведением Федора Достоевского *Преступление и наказание*. Да и не только. Главный герой романа, Илья Горюнов, вообще, пополняет галерею «темной стороны» русской литературы. Перечислять героев-преступников можно бесконечно: Герасим, Катерина Измайлова, Юлий Карандышев, Тарас Бульба... Безусловно, что каждое из этих «великих литературных преступлений» имеет свой оттенок, если учитывать такие критерии, как жестокость, психические отклонения, эстетика зла, уголовная статья, идеологическая подоплека¹. Но все же чаще всего критики проводят параллель с историей Родиона Раскольникова. Наличие антидетективной истории убийства, где про убийцу все известно в начале кни-

¹ *Моцарт и Сальери, Бесы, Крейцерова соната, Евгений Онегин, Герой нашего времени, Маскарад, Тарас Бульба, Вечер накануне Ивана Купала, Преступление и наказание, Очарованный странник* и т.д.

ги; дальнейшее расследование героя в «тексте», его внутреннее метание с элементами мщения, раскаяния, покаяния, а потом в конце книги и его наказание — все приводит, конечно же, к сравнению с текстом Достоевского². А одной из главных реперных точек сравнения внутренней и зарубежной рецепции является, пожалуй, место действия — российская действительность, в которой собственно и находится генератор всяческих неприятностей:

Fiasko wszelkich prób zmiany losu i powrotu do normalności jest w warunkach rosyjskiej codzienności nieuniknione. Determinuje ją fatalistyczne przeświadczenie o charakterze Rosji: „Niby wszystko zrobił prawidłowo, a i tak pójdzie do piekła. Życie na ziemi jest tak zorganizowane, żeby wszyscy ludzie koniecznie trafiali do piekła. Szczególnie w Rosji”³.

Wyrażając taki osąd, Gluchowski odwołuje się do powtarzającej się w opiniach na temat Rosji refleksji Piotra Czaadajewa, twierdzącego, że jego ojczyzna jest krajem bez perspektyw, oderwanym od korzeni i pozbawionym nadziei, w którym żyje się „wyłącznie terażniejszością w jej najwęższym zasięgu, bez przeszłości i przyszłości, wśród martwego zastoju”. Pobrzmiwają w tym fragmencie powieści również echa europejskiego dyskursu politycznego, w którym Rosja od dawna uznawana jest za „tłumiciela wolności”, „ciemną i złą siłę”, „politycznego Arymana”⁴.

Прочтение в сравнительном ключе очень соблазнительно⁵. Однако, следует помнить, что у современного Достоевского другие

² «Кажется, про социальные обстоятельства, которые заставляют человека совершать преступление, мы уже когда-то читали — у Достоевского, например. У Глуховского, как в *Метро 2033* можно найти параллели к Стругацким, так и в *Тексте* расставлены ‘приветы’ *Преступлению и наказанию*. Помимо сходства сюжетов — убийство и рефлексия убийцы — здесь тоже фигурирует коллизия ‘тварь я дрожащая или право имею?’». Е. В. Васильева, *Дмитрий Глуховский. Текст*, «Звезда» 2017, № 10, <https://magazines.gorky.media/zvezda/2017/10/dmitrij-gluhovskij-tekst.html> (20.06.2023), а также: D. Węclawek, *Dmitrij Gluchowski: Najwięcej krzywdy Rosja nom wyrządzili Rosjanie*, <http://weekend.gazeta.pl/weekend/> (20.06.2023).

³ K. Arciszewska-Tomczak, *Obraz rosyjskiej codzienności w powieści «Tekst» Dmitrija Gluchowskiego*, „Przegląd Rusycystyczny” 2020, № 2(170), s. 107.

⁴ Термины Николая Данилевского. Цитируется по: G. Przebinda, *Piekło z widokiem na niebo. Spotkania z Rosją 1999–2004*, Wydawnictwo Znak, Kraków 2004, s. 14.

⁵ «Подобно тому, как герои американских сериалов бессознательно используют наработки русской литературы, герой, не имея ни капли сострадания к своему обидчику, внезапно убеждается, что даже в самом черством человеке, своем обидчике, возможно отыскать душу. Этот достоевский перелом кардинально меняет и самого героя драмы: теперь он вмешивается в судьбу других, с тем чтобы по мере сил внести в их жизнь хоть немного

реалия, другой герой, другая раскадровка, другой мотив убийства. В связи с чем возникает следующий вопрос: закручивается ли временная петля истории несмотря на внешнюю трансформацию и появляется ли все тот же вопрос «тварь ли я дрожащая...» или новое «преступление и наказание» отвечает иным запросам, кодирует отличные смыслы? Стоит ли попадаться на удочку сравнения с кажущимся романом-двойником или отойти от очевидного, а даже перейти к рассуждениям, свободным от литературных, политических и других скреп? Каково психологическое состояние современного Раскольникова и можно ли было все-таки избежать фатума?

I

История закручивается в Москве, в подмосковной Лобне в 2016 году. По телевизору нагнетают, пугают войной с Украиной, рассказывают про проделки коллективного Запада. Главный герой мало что в этом понимает, так как последние семь лет провел в местах лишения свободы. Замечает, однако, что жизнь в столице крайне изменилась. Москва расцвела и внешне превратилась в город-праздник, выигрышно смотрится на контрасте с окраинами и регионами. Так рисуется на страницах романа одна реальность, но за ее скобками находятся две другие немаловажные, а возможно и ключевые: память прошлого и цифро-

---

любви и надежды. Роман-отмщение превратился в роман-сострадание — и покаяние». А. Архангельский, *Телефон сегодня — отпечаток души*, «Огонек» 17.07.2017, <https://www.kommersant.ru/doc/3351099> (20.06.2023); «Вот сброшенный Раскольниковым топор, вот пролетающая мимо фразочка Ахматовой, тут уносится вдаль чёрный бумер, а там и вовсе нацбол Санька тащит на собственном горбу отцов гроб». О. Демидов, *Катастрофа в русской словесности*, https://www.rara-rara.ru/menu-texts/katastrofa_v_kosmose_russkoj_slovesnosti (20.06.2023); «Горюнов, как и Раскольников, идёт на убийство. Мотивы разные, но оба писателя заводят своих героев в безвыходное положение. Один жил в нищете и создал фашистскую теорию, другой — не тверёз, да и обстоятельства так складываются, что иначе нельзя. Позже в *Тексте* появляются знакомые мотивы наказания за содеянное, убийства нерождённых детей, спасения девушки от невозможного хама и т.д. Да и сам антидетективный принцип (преступление совершено в самом начале, убийца известен) позаимствован у Достоевского». О. Демидов, *Катастрофа в русской словесности*, https://www.rara-rara.ru/menu-texts/katastrofa_v_kosmose_russkoj_slovesnosti (20.06.2023).

вая. Воспоминания тюремного опыта, не отпускающие сознание героя, и чужой дигитальный «текст» (соцсети, видео, фотографии), затягивающий Горюнова все глубже и глубже в бездну своих проблем.

Илья Горюнов, иначе — современный Раскольников, это недоучившийся студент филологического факультета, в прошлом легкий, счастливый, беззаботный парень, воспитанный одной матерью, в прекрасных с ней отношениях. Однажды, вступившись в клубе за подругу, он стал жертвой незаконного задержания сотрудником наркоконтроля, Петром Хазиним. Оказавшись в тюрьме в жестких условиях на долгих семь лет, герой неоднократно подумывал о самоубийстве. Прервать жизнь не давали только мысли о матери, неустанно причитавшей о последствиях греха, невозможности встречи в загробном мире. Собственно, встречи не суждено было случиться и в мирской жизни. Накануне возвращения Ильи мать умирает от инфаркта, о чем герой узнает неожиданно на пороге своего дома. Потеря близкого человека, с которым Илья связывал надежды и смысл возвращения, стало огромным потрясением и большим горем, к которому присоединился еще ряд грустных событий, отрицательно повлиявших на его и так сломленное психическое состояние. Подруга уже давно с другим, особой благодарности не испытывает, что абсолютно обесценивает, как кажется Горюнову, его рыцарский поступок и семь лет несвободы. Единственный близкий друг уже совсем не близкий, живет в другой системе координат, другими вещами, «вперед». Матери больше нет, денег на похороны нет. В остатке — пустая квартира, холодные щи, которые мать наготовила к приезду сына, новая непонятная реальность, одиночество и огромная обида. Вместо перехода из тюремного кошмара к нормальности получился не переход, а продолжение кошмара. Отсутствие человеческой и финансовой поддержки, а также фрустрация, тупиковость ситуации и алкоголь приводят Илью к случайному мщению: к убийству Хазина кухонным ножом. Изначально Илья хотел только увидеть обидчика, поговорить, спросить «за что?», прервать психический кошмар, но попавшись на уловку Петра (предъявляет удостоверение), машинально наносит обидчику удар ножом в горло. Далее, бросает живого Петра в канализационный люк и присваивает оружие, телефон и всю цифровую жизнь обидчика. На несколько дней до финальной трагической развязки герой погружается в личные, семей-

ные и профессиональные перипетии сотрудника наркоконтроля. Именно этой сюжетной линии и посвящена большая часть романа, по сути, главной, рассказывающей историю о том, как можно завладеть чужим телефоном, завладеть и чужой жизнью; историю про цифровую эволюцию в современном мире и его последствия.

Краткое приближение трагической истории Горюнова уже показывает, что проводить какие-либо параллели с романом Достоевского практически не имеет оснований. Точки сближения остаются кажущимися и только являются некой игрой писателя как с классикой, так и читателем. Даже если убийства в двух романах это, действительно, точки невозврата и объективные факты, которые далее необходимы для художественных и идейных целей, то в деталях/характеристике (мотив, психологическое состояние убийцы, характер организации, цели) кардинально разнятся. Так, например, если взять характеристику мотива убийства, который может быть социальным, идеологическим, политическим, личностным, управляемым (совершение убийства, повинувшись чужой воле), то мотив убийства Родионом старухи имеет социальную и идеологическую подоплеку («Тварь ли я дрожащая или право имею...»), а действия Ильи характеризуют личностный подход («За что ты меня, мразь? Ракрывается поднять? За облом оттоптаться? От скуки? Для чего?»⁶). Отличаются убийства и по психологическому состоянию. Если взять следующую классификацию: хладнокровный расчет; волнение, сомнение; состояние аффекта; помешательство, безумие, то «новый» Раскольников действует в состоянии аффекта и алкогольного безумия, когда как «старый» вынашивает четкий план, в который, правда, не входило убийство сестры процентщицы и только увеличило тяжесть преступления. Так что же объединяет эти два преступления? Объединяет, пожалуй, то, что в обоих романах убийство — это некий художественный «трамплин», от которого далее путь героев динамически идет «вверх» или «вниз». В романе Достоевского он необходим, чтобы герой пришел к осознанию ложности своей теории, к некому выздоровлению, совершил путь «вверх», в романе Глуховского — чтобы окончательно «убить» героя, ввязывая его в следующее преступление: кражу жизни Другого через телефон. Илья

⁶ Д. Глуховский, *Текст*, АСТ, Москва, с. 49.

совершает путь «вниз», хотя, казалось бы, по ходу сюжета совершает ряд добрых, напоминающих достоевские повороты, поступков (например, спасает жизнь ребенка). Несмотря на мнимую схожесть и явные различия романов, одно утверждение вполне обосновано: оба героя, Родион и Илья, это герои своего времени, однако рассматривать их истории все-таки необходимо не-в-диалоге, а в контексте своего времени. Поэтому следующая часть статьи посвящена диагностике — в междисциплинарном ключе, а точнее в «медикализирующем» формате — состояния только Ильи Горюнова, нового Раскольниковского своего времени; его самочувствия, в котором убийство и последующее погружение «на дно» вполне предсказуемы.

II

Роман *Текст* вызвал и вызывает резонанс в общественном дискурсе — российском и международном. В основном критики остро реагируют на перескакивание из произведения в произведение, то есть его интертекстуальность, а также на слишком прямую связь с реальностью на момент написания⁷. Но именно последнее позволяет на прочтение *Текста* в контексте новых современных интердисциплинарных знаний, наблюдений, ощущений и заключений. Кроме того, и само произведение, и его критика, и исследования над ним — согласно эссе Сьюзен Зонтаг *Единая культура и новое мировосприятие*⁸ — это платформы, отражающие новую восприимчивость и автора, и читателя — широкого и профессионального. Для каждого из них произведение может стать только лишь поводом для фиксации общественных или культурных диагнозов, изменений, тенден-

⁷ «По сути, *Текст* — энциклопедия либеральных штампов. Достоевский со слезинкой ребёнка, неподцензурный Ерофеев, Ахматова, размышляющая о ГУЛАГе, и постоянно возникающие антиутопические картины современной Москвы. Не хватает только шатающегося по арбатским переулкам поэта-маргинала, марающего стены домов антисобянинскими лозунгами». О. Демидов, *Катастрофа в русской словесности*, [https://www.rara-rara.ru/menu-texts/katastrofa_v_kosmose_russkoj_slovesnosti](https://www.rara-rara.ru/menu-texts/katastrofa_v_russkoj_slovesnosti) (20.06.2023).ю

⁸ С. Зонтаг, *Единая культура и новое мировосприятие* (1965) // той же, *Против интерпретации и другие эссе*, пер. Б. Дубин и др., Ад Маргинем Пресс, Москва 2014, https://4italka.su/dokumentalnaya_literatura_main/kritika/404176/fulltext.htm?ysclid=lj48au6mw1473338726 (20.06.2023).

ций, явлений. Художественные особенности произведения искусства, его взаимосвязь с другими текстами и пр. вовсе могут остаться без должного внимания. Как *Текст* говорит уже особым языком, натурально черпая из достижений науки и техники, вмещающая в себя новую восприимчивость, нарушая всяческие конвенциональные границы, присваивая материалы и методы из мира «не-искусства»; так и подход к *Тексту* — его трактовка и анализ — также вполне может иметь синтезированный характер. Можно выйти за рамки литературного дискурса, а также политического, исторического, национального и пойти в сторону «медиализирующего» дискурса, используя инструменты медицинских гуманитарных наук. К тому же в *послековидное* время «врачебные» трактовки тем более набрали значение и спрос, о чем подробно, с богатой библиографической подборкой, представлено в научном труде Вавжинца Попель-Махницкого, Бартоша Осевича и Александра Распопова¹⁰. Так, история Ильи Горюнова в начале XXI века является художественной фиксацией клинического случая, а именно дистресса человека, пережившего катастрофу, травмирующее событие или ряд подобных событий.

В романе представлен типичный случай посттравматического стрессового расстройства, иначе — ПТСР, то есть тяжелого психического состояния, возникшего у героя вследствие многоуровневой травмы. Илья пережил незаконное задержание и годы тюрьмы, где каждый год проходил как за три. Он столкнулся с очевидным проявлением насилия над человеком, которое вылилось в ПТСР. Все последующие важные сцены, собственно три четверти романа: убийство, проживание чужой жизни в телефоне, трагическая развязка — это ни что иное как следствия этого насилия, а именно посттравматическое стрессовое расстройство. Герой не пришел к нормальности. Это история о сломанной идентичности, которая выйдя из заключения, не нашла спасательного крючка, выхода из положения «себя-жертвы». Не имея возможности пройти необходимую терапию (профессиональную или бытовую — в кругу семьи, например), не имея никого перехода из мира заключения в мир свободы,

¹⁰ В. Попель-Махницкий, Б. Осевич, А. Распопов, *Мотив противостояния человека болезни Covid-19 в новейших стихотворениях Александра Городницкого, Дмитрия Быкова, Дмитрия Данилова*, «Russian Literature» December 2022, vol. 134, с. 97–120.

он остается жертвой. Действия такой личности вполне предсказуемы, так как чаще всего — согласно исследованиям — имеют разрушительный для нее самой же характер.

Напомним, что впервые ПТСР было описано в США после длительного изучения психического состояния солдат американской армии, вернувшихся с войны в Вьетнаме. В качестве обоснованной диагностической категории термин был принят в 1980 году и подразумевал под собой особое состояние человека, испытавшего стрессовое событие угрожающего или катастрофического характера, способного вызвать общий дистресс¹⁰. В ходе изучения данного расстройства было установлено, что порог допустимого для каждого человека индивидуален; что данное расстройство может развиваться как после боевых действий, так и после пережитых оскорблений и угроз, социальной травли. ПТСР — согласно новым исследованиям — развивается даже у маленьких детей в ситуациях, которые взрослые могут посчитать незначительными: например, родители не смогли защитить ребенка от физической травмы или на время отдали его незнакомым людям. Доказано также, что на травматичность событий для психики огромную роль играют дополнительные факторы: внезапность и непредсказуемость; длительность и повторяемость; невозможность контроля, чувство беспомощности; наличие риска смерти и увечий в отношении близких людей, социально незащищенных групп (например, детей и пожилых людей); принуждение переступить через нормы морали, важные личные убеждения; унижение личного достоинства и т.д. То есть необязательно проживать крушения, аварии, войны, стихийные бедствия, чтобы стать заложником этого расстройства. Небольшие (казалось бы) личностные отрицательные потрясения способны привести к тому, когда нормальная жизнь для человека кажется невозможной. К тому же, чаще всего на уже имеющееся расстройство накладываются новые расстройства, обусловленные стрессами в связи с социальной дизадаптацией.

Развитие расстройства связано — как написано в учебном пособии по *Посттравматическому стрессовому расстрой-*

¹⁰ А.Л. Пушкарев, В.А. Доморацкий, Е.Г. Гордеева, *Посттравматическое стрессовое расстройство: диагностика, психофармакотерапия, психотерапия*, Издательство Института психотерапии, Москва 2000, <https://psymania.info/medpsy/posttravm.php> (1.06.2023).

ству — с механизмом записи пугающих воспоминаний и работой миндалины головного мозга, то есть структуры, которая отвечает за оценку угрозы и формирование максимально быстрого эмоционально-поведенческого отклика на нее. После травмирующего события в человеческой памяти закрепляется стойкий *триггер* — своеобразный слепок из различных образов, напоминающих о пережитом. Это могут быть и зрительные образы, и звуки, и запахи, и тактильные прикосновения.

Но главное — не возвращаться на зону.

Дико, дико страшно стало ему вдруг оказаться запертым в масляном-решетчатом кирпичном ящике навсегда, страшно лишиться пространства, воздуха, вида на многоэтажки, права ехать на поезде, ходить по улицам, смотреть на человеческие лица, права видеть девушек, права еще раз оказаться дома, дух этот домашний втянуть в себя. Только шербатые хари, серые робы, беспросветная мразота вместо ума и сердца, злые хитрые правила блатной жизни, леской, паутиной через каждую секунду натянутые: только и хотят, чтобы ты случайно встрял, запутался, задержался, чтобы можно было тебя обобрать, напихать в рот тебе грязных тряпок и изнасиловать, обгадить и поржать над тобой, ухая, гнилозубо. Только так человек может справиться с унижением и уничтожением себя: передавая унижение дальше, вмазывая в дерьмо других: иначе его не отпустит.

Но за убийство легавого другая зона положена: пожизненное, особый режим. Специально придуманная так, чтобы человека до самоубийства довести — в камерах слепящий свет круглые сутки, воздуха в день полчаса, передача раз в год, обыски постоянно, даже с сокамерниками свыкнуться не дают — перетряхивают все время, из камеры выход харей в пол, руками вверх, всегда бегом — а убить себя никогда не позволяют.

Вчера казалось, воля неудобная.

Сегодня от одной мысли о зоне жуть такая была, как будто пакетом душат.

Илья Горюнов — это как раз пример человека, пережившего насилие: бесправное задержание, несправедливый суд и семь лет выживания в Гулаге. Это не одно событие, а целый ряд, который стал неким травмирующим для него крушением. Упомянутый «крючок», *триггер* неминуемо законсервировался в его сознании. В результате Илья стал другим, травмированным человеком, находящимся в плену себя-жертвы. После этой катастрофы у него развилась социальная дистанцированность, чувство затравленности (видит везде «мусоров») и ощущение отчужденности. Он полагает, что все узнают в нем бывшего арестанта, изгоя, пропитанного запахом зоны. После смерти матери, потери друга и подруги ему абсолютно не за что держаться на воле:

Жизнь вся одномоментно стала порожней, там было слишком пусто, в ней не за что было держаться (с. 50).

Последующая цепь событий во второй половине романа, которые как костяшки домино укладываются одно за другим, только усиливает расстройство, потому как на него накладываются новые. Конструкция: убийство, агрессия, расстройства сна, мысль о самоубийстве — практически вполне предсказуема.

Каким ужасом был для Ильи пережитый опыт в момент задержания, на скамье подсудимых и в местах заключения — считается в немногочисленных в тексте описаниях и воспоминаниях. Они даны скупо, сдержанно и пунктирно. Комплексная травма настолько велика, что новый Раскольников избегает о ней даже думать. Несколько описаний одной только зоны, где любой день заключения — это пытка, концентрируют в себе уровень травмы для героя:

Он ступал по Москве осторожно, чтобы она от слишком широких взмахов и слишком уверенных шагов и в самом деле не оказалась бы сном и не рассеялась бы; чтобы не очнуться от нее в масляной серой тюремной хате, в зябкой духоте, среди иконок и тычущихся в тупик жизней, в запахе носков и вечно страхе ошибиться(с. 9).

Он столько себе этот день представлял. Столько думал о нем. Когда приходилось в колонии терпеть — думал об этом подъезде, о этом домофоне. О возвращении. Были вещи, которые приходилось жрать — ради того, чтобы вернуться. Чтобы снова стать нормальным. Как? [...] Мать по телефону говорила; ты не должен им позволить себя искалечить. [...] Делай, что сказано. А то сломают, Илюша. Сломают или совсем убьют. Систему не перебороть, а зато можно незаметным сделаться, а она про тебя забудет. Надо переждать, перетерпеть. Вернешься, и мы уж все наладим (с. 18).

А... — Серега устался Илье в лоб. — А как на зоне там?/Как. Обычно. Зона и зона./Ну да./ Хотел бы, но не мог.(с. 44)

Судья человек безмозглый и бессердечный, ей когда мантию выдают, грудину полой делают. Суд так устроен, что оправдать никого нельзя: за оправдание оправдываться придется. Если до суда дошло — точно приговорят (с. 48).

На зоне помогли их понять: там-то таких было в избытке. Зона из таких Хазиных и составлена. Одних сачком ловят, как красноглазых слюнявых собак, у пхают внутрь кирзачом; а другие приходят туда сами, по доброй воле, потому что где еще можно уничтожать людей и получать за это паек? (с. 50).

Стоял и думал: на воле воздух очень разряженный. Места тут чересчур, плотность населения слишком низкая. На зоне вот по сто пятьдесят чело-

КЛИНИЧЕСКИЙ СЛУЧАЙ НОВОГО РАСКОЛЬНИКОВА...

век в бараке, на тюремке по пятьдесят в хате, нары в три яруса, до чужой судьбы полметра; и у каждого вместо судьбы — открытый перелом, острыми обломками наружу. Нельзя наткнуться на другого, нельзя не распороть себя об него, не обмазаться в мясных лохмотьях. Лезут друг другу в глаза, в нос своими потрохами вонючими, членом тычут. Некуда друг от друга деваться. Сначала жутко от этого, потом тошно до блевоты, потом привыкаешь, а потом без этого даже и пусто (с. 52).

Согласно научному мнению, из ПТСР невозможно выскочить без профессиональной помощи или осознания. Жизнь Ильи на свободе могла пойти по другому сценарию, если была бы оказана помощь, реабилитация или просто возможность с кем-то проговорить ситуацию. На зоне он стал, безусловно, жертвой и на выходе из заключения продолжал находиться в позиции жертвы, которая не берет ответственности за свою жизнь. Пережив травму, он вышел с другой идентичностью, низким базовым доверием к миру, кажущимся ему опасным. Он не сумел изменить свою судьбу. Тем более ситуация утяжелилась в связи с утратой матери, обнулением его подвига бывшей девушкой, отчужденностью друга и, наконец, роковой встречей с Хазинным. Последний снова в секунду стал хозяином положения, предъявив удостоверение полицейского. В тот момент, когда ситуация с повторным задержанием стала вероятной, сработал тот самый *триггер*, тот самый «запах», на который отозвался мозг. В академическом издании это явление описано следующим образом:

И когда окружающая реальность хотя бы отдаленно совпадает с этим *триггером* — например, мы почувствовали *тот самый* запах — миндалина мозга обрабатывает информацию, фиксирует *триггер*, воспринимает ситуацию как *реально* опасную и запускает немедленную защитную реакцию. Это происходит максимально быстро, автоматически — человек может даже не осмысливать происходящее¹⁹.

III

Казалось бы «медицинский подход» (исследование последствий пережитого «порога допустимого») необходимо с осторожностью применять к литературному вымыслу, потому как глобаль-

¹⁹ А.Л. Пушкарев, В.А. Доморацкий, Е.Г. Гордеева, *Посттравматическое стрессовое расстройство...*

ный замысел книги, по всей вероятности, в другом. Вся история о деструкции героя отвечает определенным целям — показать действительную картинку российских будней (хромоту правой, семейной и др. систем), а не идеализированную²⁰, а также последствия технологической и цифровой эволюции. Именно этому в основном и посвящена рецепция в стране и за рубежом. Осторожное применение данного инструментария из медицинской гуманитарной науки²¹ имеет смысл еще и в связи с тем, что далеко не у всех людей, переживших травматические события, развивается посттравматическое стрессовое расстройство. Но все же стоит особое внимание уделить именно психологическому состоянию героя *Текста*, которое по всей вероятности и привело его к убийству и которое еще не получило должного внимания в исследовательских работах. Данная статья с междисциплинарным подходом — это некая попытка выравнивания уже имеющихся оценочных прочтений и суждений, а диагностирование художественного воплощения ПСТР в современной прозе является неким вкладом во взаимосвязь литературы и гуманитарных медицинских наук²²: фиксация нынешних болезней времени и попытка описания языком этого же времени. Естественно, не стоит забывать, что в романе-предостережении расстройство имеет как и буквальное значение, так и, конечно же, метафорическое, символическое. Благодаря категории ПСТР,

²⁰ D. Głuchowski: «Nie obchodzi nas piękna przyszłość, ludzie uwielbiają dramat, konflikty, reagują na przekaz, kiedy on nimi wstrząsa. [...] ludzie nie chcą wykładów o moralności. Chcą doświadczać emocji, więc najlepszym sposobem na przekazanie im pewnych idei jest ubieranie ich w silne emocje». Цит. по К. Arciszewską-Томчак, *Obraz rosyjskiej codzienności...*, с. 112.

²¹ «В последние десятилетия динамично развивающейся дисциплиной являются медицинские гуманитарные науки. Категории здоровья и болезни отныне не являются объектом интереса лишь медицины, но и междисциплинарных гуманитарных знаний, поскольку они представляют собой составную часть человеческого опыта. Благодаря медицинским гуманитарным наукам, ‘медицинское’ выходит за пределы ‘клинического’ и переплетается с ‘биомедицинской культурой’. Это, в свою очередь, свидетельствует о возникновении новых форм междисциплинарного дискурса». В. Попель-Махницкий, Б. Осевич, А. Распов: *Мотив противостояния человека болезни covid-19...*

²² О связи литературы и медицины смотри в статье В. Попель-Махницкого и др.: «Читая произведения о болезнях, врачи могут точнее понять природу страха и ожиданий пациентов с тяжелыми заболеваниями. Врачи идентифицируют и сопоставляют реальные истории своих пациентов с нарративами вымышленных персонажей и их неизбежными конфликтами, переживаниями и размышлениями, вызванными болезнями», там же.

КЛИНИЧЕСКИЙ СЛУЧАЙ НОВОГО РАСКОЛЬНИКОВА...

как и другим категориям, относящимся к здоровью, появляется возможность более глубокого осмысления разных пластов человеческой жизни в эстетическом (историческом, политическом, социальном) пространстве.

В заключении следует сказать: реакция Ильи, или нового Раскольникова, а именно убийство полицейского и жизнь в его смартфоне является реакцией защитной и неосмысленной. Это только закономерные последствия того страшного, что с ним произошло. Пытаясь вынырнуть из тоннеля своей катастрофы, он пошел на пролом стен. Он не осознавал и не понимал, что спасение или оздоровление себя не в их разрушении, а в построении чего-то нового. Горюнов — человек, переживший насилие, заразившись ним как вирусом, сам становится насильником. Илье не удалось найти объяснительных конструкций, выхода из кошмара, своего спасательного крючка, поэтому его болезнь пробрела хроническую форму.

REFERENCES:

- Arciszewska-Tomeczak, Katarzyna. "Obraz rosyjskiej codzienności w powieści *Tekst* Dmitrija Gluchowskiego." *Przegląd Rusycystyczny*, 2020, no. 2(170): 103–114.
- Arkhangel'skiy, Aleksandr. "Telefon segodnya — otpechatok dushi." *Ogonek* 17.07.2017 [Архангельский, Александр. "Телефон сегодня — отпечаток души." *Ogonek* 17.07.2017] <<https://www.kommersant.ru/doc/3351099>>.
- Glukhovskiy, Dmitriy. *Tekst*. Transl. Podmiotko, Paweł. Kraków: Insignis, 2017.
- Glukhovskiy, Dmitriy. *Tekst*. Moskva: AST, 2022 [Глуховский, Дмитрий. *Текст*. Москва: АСТ, 2022].
- Demidov Oleg. *Katastrofa v kosmose russkoy slovesnosti* [Демидов Олег. *Катастрофа в космосе русской словесности*] <http://rara-rara.ru/menu-te-xts/katastrofa_v_kosmose_russkoj_slovesnosti>.
- Kowalczuk, Urszula. "Codzienność w literaturze XIX (i XX) wieku. Od Adalbeta Stifera do współczesności." Red. G. Borkowska, A. Mazur. Opole 2007: [recenzja]." *Wiek XIX: Rocznik Towarzystwa Literackiego imienia Adama Mickiewicza*, 2008, no. 1 (43): 149–156 <<https://rcin.org.pl/dlibra/doccontent?id=70237>>
- Kube, Marcin. "*Tekst*" Gluchowskiego: *przechowalnia naszej duszy* <<https://www.rp.pl/literatura/art2277321-tekst-gluchowskiego-przechowalnia-naszej-duszy>>.
- Os'kin, Valentin. "Zastyvshiyе chuvstva prevrashchayut-sya v khronicheskuyu bol": chto takoye PT-SR i kak yego lechit." *Forbes* [Оськин, Валентин. "Застывшие чувства превращаются в хроническую боль»: что такое ПТСР и как его лечить." *Forbes* <<https://www.forbes.ru/forbeslife/469907-zastyvsie-cuvstva-prevrasautsa-v-hroniceskuu-bol-cto-takoe-ptsr-i-kak-ego-lecit>>.
- Parkhuts, Światosław. *Zbrodnia i kara naszych czasów, czyli 'Tekst' Gluchowskiego* <<https://arytmia.eu/zbrodnia-i-kara-naszzych-czasow-czyli-tekst-gluchowskiego/>>.

- Popel'-Makhnitskiy, Vavzhinets, Osevich, Bartosh, and Raspopov, Aleksandr. "Motiv protivostoyaniya cheloveka bolezni Covid-19 v novejshikh stikhotvoreniyakh Aleksandra Gorodnitskogo, Dmitriya Bykova, Dmitriya Danilova." *Russian Literature*, December 2022, v. 134: 97–120 [Попель-Махницкий, Вавжинец, Осевич, Бартош, Распопов, Александр. "Мотив противостояния человека болезни Covid-19 в новейших стихотворениях Александра Городницкого, Дмитрия Быкова, Дмитрия Данилова." *Russian Literature*, December 2022, v. 134: 97–120].
- Przebinda, Grzegorz. *Piekło z widokiem na niebo. Spotkania z Rosją 1999–2004*. Kraków: Wydawnictwo Znak 2004.
- Przybysz, Anna. "Rekonfiguracja. Dmitrij Gluchowski na gruncie realizmu." *Porównania*, 2018, no. 2(23).
- Pushkarev, Andrey, Domoratskiy, Vladimir, and Gordeyeva, Yelena. *Posttraumaticheskoye stressovoye rasstroystvo: diagnostika, psikhofarmakoterapiya, psikhoterapiya*. Moskva: Izdel'stvo Instituta psikhoterapii, 2000. [Пушкарев, Андрей. Доморацкий, Владимир. Гордеева, Елена. *Посттравматическое стрессовое расстройство: диагностика, психофармакотерапия, психотерапия*. Москва: Издательство Института психотерапии, 2000].
- Strukova, Marina. *O romane Glukhovskogo "Tekst"* [Струкова, Марина. *О романе Глуховского "Текст"*] <<http://writervall.ru/gluhovskij-tekst/>>.
- Tarasova, Dar'ya. "Motiv ubiystva v russkoy literature 19 veka." *Studia Humanitis*, 2019, no. 2 [Тарасова, Дарья. "Мотив убийства в русской литературе 19 века." *Studia Humanitis* 2019, no. 2] <<https://cyberleninka.ru/article/n/motiv-ubiystva-v-russkoy-literature-xix-veka/viewer>>.
- Węclawek, Dominika. *Dmitrij Gluchowski: Najwięcej krzywdy Rosjanom wyrzadzili Rosjanie* <http://weekend.gazeta.pl/weekend/1,152121,17796859,Dmitrij_Gluchowski_Najwiecej_krzywdy_Rosjanom_wyrzadzili.html>.
- Vasil'yeva, Yelena. "Dmitrij Glukhovskiy. "Tekst'." *Zvezda*, 2017, no. 10 [Васильева, Елена. "Дмитрий Глуховский. "Текст'." *Звезда*, 2017, no. 10] <<https://magazines.gorky.media/zvezda/2017/10/dmitrij-gluhovskij-tekst.html>>.
- Zontag, S'yuzan. *Protiv interpretatsii i drugiye esse*. Transl. Dubin, Boris at all. Moskva: Ad Marginem Press, 2014 [Зонга, Сьюзан. *Против интерпретации и другие эссе*. Transl. Дубин, Борис и др. Москва: Ад Маргинем Пресс, 2014] <https://4italka.su/dokumentalnaya_literatura_main/kritika/404176/fulltext.htm?ysclid=lj48au6mw1473338726>.

ROMAN SZUBIN

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7603-5336>

Uniwersytet Adama Mickiewicza w Poznaniu

РЕТРОТОПИЯ КАК ФОРМА ПОБЕГА И КОНФОРМИЗМА (ОПРАВДАНИЕ ОСТРОВА И ЧАГИН ЕВГЕНИЯ ВОДОЛАЗКИНА)

RETROTOPIA AS A FORM OF ESCAPE AND CONFORMITY:
(JUSTIFICATION OF THE ISLAND AND CHAGIN BY EVGENY VODOLAZKIN)

The article considers several works by Evgeny Vodolazkin of recent years, in which there is a convergence of medieval techniques and modern literary trends. All of them are united by a global setting for retrotopia, in the understanding of Sigmund Bauman, namely: an escape into the past, a search for the limit of originality, a sense of unity, and myth-making. Based on the article *Literature: The Future Is in the Past* (2019) and the novel *Justification of the Island* (2020), the study of the topic of anachronisms as a form of aberration of consciousness and retrospective thinking, characteristic of the Middle Ages, is carried out. The novel *Chagin* (2022) explores the myth-making attitudes associated with the method of retrospection, in which memory is distorted, consciousness is restructured, and mistakes and moral fall are justified. Such concepts and categories as reality, history, memory, responsibility, deed, and repentance are completely withdrawn from circulation. As a conclusion, one can postulate a paradoxical annulment of the theme of memory, declared at the beginning of *Chagin's* novel, and its replacement with the theme of oblivion and memory distorted in retrospection, symbolically represented by the rivers Lethe and Eunoia.

Keywords: retrotopia, retrospection, myth-making, anachronisms, conformism

1. РЕТРОТОПИЯ И ЕЕ ГЛАВНЫЕ КРИТЕРИИ

Ретротопия — последняя книга польско-британского социолога Зигмунта Баумана (1925—2017), описывающая тягу современного человека к прошлому. Ретротопия, как ее понимает Бауман, проходит два этапа: на первом ретротопия преодолевает утопические проекты установления рая на земле и сведения неба на землю, представляя некий реалистический проект, но на втором этапе, в попытке обрести «утраченное/украденное/брошенное время», ретротопия воскрешает утопию. Таким обра-

зом ретротопия является результатом «отрицания отрицания», или «двойного отрицания» утопии¹. В «побеге к прошлому» современный человек может найти «реабилитацию общности племенного типа, возвращение к идее первичного/чистого 'я', свободного от влияния культуры, отход от обязательных требований 'цивилизованного порядка'»².

Однако это определение выглядит несколько размытым. С учетом некоторых положений филологической герменевтики Вардана Айрапетяна можно дополнить понятие ретротопии и выделить ее критерии.

Проявлением *ретротопичности* может быть:

1) недоверие и усталость от революционно-прогрессивного мышления, для которого «младшее есть главное»³. Бауман замечает, что эскапизм в прошлое особенно характерен для динамичных, революционных процессов, интенсифицируется он в эпоху глобализации;

2) доминирование консервативного мышления, для которого «старшее есть главное», что мы можем наблюдать в реставрации консервативных националистических политических проектов в Европе, США и России, в появлении интереса к истории и памяти, ренессансе предшествующих культур и артефактов, установлении диалога с прошлым и активности прошлого («новое — это хорошо забытое старое», «прошлое толкует нас») и т.д.;

3) предшествующие два критерия связаны с первым типом отрицания, утопической же ретротопию делает мифотворческое мышление, для которого «главное есть старшее». Уже в этой формуле мы видим ситуацию подмены и замены субъекта предикатом и попытку последнее сделать первым, конец сделать началом, по Айрапетяну. Михаил Бахтин назвал такую подмену «исторической инверсией»⁴. Свидетельством мифотворчества

¹ Z. Bauman, *Retrotopia. Jak rządzi nami przeszłość*. Пер. К. Lebek, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2018, с. 12.

² Там же, с. 19.

³ В. Айрапетян, *Толкуя слово. Опыт герменевтики по-русски*, Институт философии, теологии и истории св. Фомы, Москва 2011, с. 220. Ср.: «Для консервативного мышления старшее есть главное, для революционного младшее есть главное, а для мифотворческого главное есть старшее (ср. 'историческую инверсию')».

⁴ Подробнее: М. Бахтин, *Собрание сочинений*, т. 3. Языки славянских культур, Москва 2012, с. 399–402.

может быть формируемая задним числом ностальгия по СССР, целый ряд мифологем («Россия поднимается с колен», «нас обманули», «распад СССР — геополитическая катастрофа»), война в Украине и ее псевдоисторические цели.

Для мифотворческого мышления характерны следующие особенности:

- ретроспектива и анахроничность;
- перенос современных представлений в «начало», восприятие прошлого как будущего;
- прошлое переоценивается, переосмысливается и переписывается;
- ретроспективное, постфактумное, «заднее», эпиметеево мышление: реакция на события становится запоздалой и напоминает пословицу *Русский задним умом крепок (Polak mądry po szkodzie, With the wisdom of hindsight, l'esprit d'escalier, après-coups, Prophète après coup)*;
- *vacitinium ex eventu*, пророчества задним числом;
- анахронизмы, свидетельствующие о подмене задания данностью, реального — должным, представленным как уже бывшее;
- архаичная (средневековая) логика мысли, рассматривающая события *sub specie aeternitatis* и исключая причинно-следственные связи;
- отложенные во времени оценки и решения; начинает доминировать апелляция к потомкам, которые все поймут и во всем разберутся.

Ретротопия в России отчетливо принимает форму ностальгии по СССР, в ней сходятся, по Бауману, желания «свободы и безопасности»⁵. Насколько возврат к прошлому и поиск в нем спасения был национальной чертой россиян, попытался осмыслить русский историк Василий Осипович Ключевский. В дневнике от 6 ноября 1868 года он несколько громоздко описал «дивное спасительное свойство реакционной экспансивности», когда «душа необъятно расширяется в прошедшее»⁶, когда уход в прошлое рассматривается как способ движения вперед, борьбы с депрессией и даже формой проактивного мышления:

⁵ Z. Bauman, *Retrotopia...*, с. 19.

⁶ В. Ключевский, *Собрание сочинений в 9 томах*, т. 9, Мысль, Москва 1990, с. 294.

Опять поднимаются песни, когда-то звучавшие, оживают биения, когда-то бывшие в сердце. Так всякий раз, когда останавливается движение жизни в будущее, является возможность вновь пережить прожитое, но пережить в другой, идеальной редакции, ибо здесь хозяйничает уже **творческий дух**, а не внешние силы⁷.

Ключевский упоминает «идеальную редакцию», а следовательно, намекает на искажение, перестройку прошлого, возникающую в ретроспективе. Поэтически и лаконично эту тенденцию к искажению прошлого сформулировал Александр Пушкин в стихотворении *Если жизнь тебя обманет*, выделяя в ней психологическую составляющую, ср.:

Сердце в будущем живет,
Настоящее уныло.
Все мгновенно, все пройдет,
Что пройдет, то станет мило⁸.

2. АНАХРОНИЗМ КАК МИФОТВОРЧЕСТВО

«Прошлое возвращается», — так начинается программная статья Евгения Водолазкина *Литература: будущее в прошедшем*, где при всем различии эстетических систем описывается сходство средневекового текста и текста в современном понимании, в частности в аспекте поэтики постмодернизма: это касается проблемы «смерти автора», мозаичного способа повествования, цитатности, центонности, интертекстуальности и т.д.⁹

Насколько безуспешна эта попытка, блестяще показал в полемической статье Марк Липовецкий, обнаружив в ней двоя-

⁷ Там же.

⁸ А. Пушкин, *Полное собрание сочинений в 10 томах*, т. 2. Издательство Академии наук СССР, Москва–Ленинград 1950, с. 273.

⁹ Подробнее: Е. Водолазкин, *Литература: будущее в прошедшем* // его же, *Иди бестрепетно. Между литературой и жизнью*, Издательство АСТ, Москва 2020, <https://www.litres.ru/book/evgeniy-vodolazkin/idti-bestrepetno-mezhdu-literaturoy-i-zhiznu-48788598/> (25.09.2023). Эти же идеи рассматриваются в ряде других работ: Е. Водолазкин, *О средневековой письменности и современной литературе*, «Текст и традиция» (альманах), вып. 1, Ростов, Санкт-Петербург 2013, с. 37–55, <https://culturolog.ru/content/view/2507/95/> (25.09.2023); Е. Водолазкин, *Средневековая поэтика и современная литература*, «Труды Отделения историко-филологических наук РАН–2015». Отв. ред. В. А. Тишков; сост. Н. В. Тарасова, Наука, Москва 2016, с. 87–93.

кую тенденцию. Водолазкин, во-первых, пытается очистить от деконструкции постмодернизм, лишив его главной функции: «деконструкции бинарных оппозиций как той структуры, которая оформляет метанарративы и символически обеспечивает порождаемую ими культурную и социальную репрессию (стороны оппозиций всегда асимметричны)»¹⁰. А во-вторых, стремится оправдать консерватизм, а заодно и подорвать идею прогресса как результат линейно выстроенной истории:

Очищенный от деконструкции, постмодернизм, в интерпретации Водолазкина, становится проводником авторитарности и прокладывает дорогу для эпохи новых метанарративов, которую в 2015 году писатель называл «новой серьезностью», а в 2016-м определял как «эпоху концентрации»¹¹.

Анализируя стилистические анахронизмы — вкрапления современной фразеологии в псевдосредневековую речь героев *Лавра*, Липовецкий приходит к мнению, что анахронизмы маркируют дискурс повседневности и упраздняют время и историю; здесь Липовецкий ссылается на Карла Ранера, цитируемого Водолазкинским: «совершенное спасение — это не момент истории, а ее упразднение»¹².

Собственно, это понимает и сам ученый-медиевист, отмечая в своих научных работах «равноположенность» пророчества и события в средневековом сознании, нивелирование причинно-следственных связей и линейно выстроенной истории. Приведем несколько цитат, свидетельствующих об анахроничности средневекового мышления: «Читающиеся там толкования ретроспективны, они не предсказывают будущих событий, а выбирают из событий состоявшихся»¹³; «Возможность ретроспективного движения от события к пророчеству была прямым следствием их равноположенности в средневековом сознании»¹⁴.

Отсюда можно заключить, что анахроническим в полном

¹⁰ М. Липовецкий, *Анахронизмы в 'Лавре' Евгения Водолазкина, или Насколько серьезна «новая серьезность»* // А. Skotnicka, J. Świeży (ред.), *Wybitni pisarze współczesnej literatury rosyjskiej: Jewgienij Wodołazkin*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2019, с. 53.

¹¹ Там же, с. 54.

¹² Там же, с. 60.

¹³ Е. Водолазкин, *Всемирная история в литературе Древней Руси (на материале хронографического и палейного повествования XI–XV веков)*, Санкт-Петербургский дом, Петербург 2008, с. 51.

¹⁴ Там же, с. 102.

смысле этого слова было средневековое сознание, допускающее ситуацию *vacitinium ex eventu* (пророчество задним числом), датировку события задним числом, запоздалое дописывание мотивационной составляющей события:

«Проходимость» исторического времени в обоих направлениях иллюстрирует ту особенность средневекового сознания, которую можно условно определить как отождествление должного с имевшим место¹⁵.

Ретроспективное, постфактумное мышление средневековых людей, безусловно, носило печать тотального анахронизма. Анахроничность была

причиной возникновения «странных речей» ряда древнерусских персонажей. Так, злодеи называли себя злодеями, люди иной веры — неверными, а языческие волхвы обильно цитировали Псалтирь. С точки зрения русского автора, эти персонажи говорили правильные вещи, и он не задавался вопросом, насколько естественны эти тексты в их устах¹⁶.

Анахронизмы в современном мышлении связывают с мифотворчеством. В фундаментальном исследовании филолога Вардана Айрапетяна *Толкуя слово: опыт герменевтики по-русски*, с опорой на категорию «исторической инверсии» Михаила Бахтина, производится своего рода вскрытие мифотворческого, анахронического, ретро- и утопического мышления. По мнению Айрапетяна, мифотворческое мышление выражается в формуле «главное есть старшее» и переворачивает естественный исторический ряд событий в обратный, меняя местами причину и следствие: «мифотворческое мышление, для которого главное есть старшее, первое по времени, начинает с конца-инога и производит из него всё; это и есть 'историческая инверсия'»¹⁷.

Мифотворческое мышление целиком проявляется в таком средневековом жанре, как *жития святых*. Если, скажем, во внежанровом времени святость и праведность является *заданием*, достигается путем покаяния, расчета с прошлым (грехом) и духовного подвига, то в агиографической литературе все «начинается с конца»: святой не *становится* святым, а *рождается святым*, святость фиксируется как *данность и изначальность*,

¹⁵ Там же.

¹⁶ Е. Водолазкин, *Литература: будущее в прошедшем...*

¹⁷ В. Айрапетян, *Толкуя слово...*, с. 241–242.

мотив перерождения и покаяния опускается, поскольку праведник на протяжении всей своей жизни *творит чудеса, изгоняет бесов и ведет жизнь праведную*. Часто это связано с тем, что жизнеописание святого происходит в ретроспективе, и временная разница между событиями и описанием жития составляет нередко несколько столетий.

3. РОМАН ВОДОЛАЗКИНА ОПРАВДАНИЕ ОСТРОВА О МИФИЧЕСКОЙ ИСТОРИИ

Предпоследний роман Водолазкина *Оправдание острова* является прекрасной художественной иллюстрацией основных положений, затронутых в теоретической части. В нем синтезированы основные жанры средневековой словесности: хроники, жития, притчи. Вместе с тем представлены и художественно обыграны (вскрыты и переосмыслены) элементы, присущие средневековому сознанию. В частности, история с чудесным обнаружением, а затем подменной списка с родословием, написанным постфактум и постфактум обретенным (глава вторая *Константин*) — пример разоблачения мифотворческого механизма.

В романе с большим пристрастием прослеживается история княжеской пары Парфения и Ксении, живущей в духовном, белом браке, которой даровано долголетие. Они проживают историю острова — своей страны и своего народа, минуя века, эпохи, революции, диктатуры, за которыми угадываются отдельные события из истории России, переживая славу, забвение, изгнания, лишения и, в конце концов, совершая жертвоприношение, духовный подвиг, — в качестве живого символа благополучия и единства островитян.

В этом смысле, в романе *Оправдание острова* совмещены несколько мотивов, разрабатываемых в других романах: мотив разорванной жизни и свидетельства о временах (*Авиатор*), история средневековья, рассказанная полусовременным языком (*Лавр*).

Между тем появляются новые мотивы и новые сюжетные ходы. В *Оправдании острова* автор предпринимает попытку, полностью противоположную *Лавру*, а именно: рассмотреть историю России в метанарративе средневековья — так, как если бы Средневековье никогда не кончалось, а архаичное мышление

сохранялось, — и взглянуть на современные глобальные вызовы с точки зрения некончающейся, длящейся вечности.

Другой мотив — мотив острова. Он уже появляется прежде: в *Авиаторе* это Соловки (остров духовности, он же остров насилия), в *Похищении Европы* это *монастырь*, затерянный в лесах. Тема островного топоса появляется в эссеистике, в статье *Дом и остров* (2014) и размышлениях о Дмитрие Лихачеве¹⁸. Однако в романе 2020 года островной названа не только бывшая территория духовной Родины (например, Византии), но и нынешняя территория, нынешняя культура и современная история России.

В языковом плане, Водолазкин отстранился от приема смешения языков и иллюстрации архаичной лексики (*Лавр*), но привлек другой прием: «маниакальную пристрастность к цитированию»¹⁹.

«Интереснейшее соположение двух разных ритмов жизни»²⁰, отмеченное Галиной Юзефович как художественное достоинство романа, являет нам эффект *островного* времени, в котором действует анахронический принцип — протекание времени в *обратном* порядке, от следствия к причине, из конца в начало. Сначала главные герои стали святыми и бессмертными, а затем совершили мученический подвиг. Родились они князьями и имели высокое предназначение, а затем «очеловечелись» и стали трогательной парой: «два трогательных старика»²¹. В итоге островная точка зрения, она же и архаичная, доминирует: как и в средневековой литературе, *действие* и *личность* подчинены описанию и интерпретации, данным изначально. Ретроспективность подчеркивается и повествовательной структурой: текст о жизни княжеской четы пишут хроникеры, сменяющие один другого, а Парфений и Ксения только правят и комментируют текст, как оказывается, из временного «далека», где намечается контрапунктный момент встречи двух историй.

Сквозь островной хронотоп пробивается ход и развитие иной, континентальной истории, она развивается по другому сцена-

¹⁸ Подробнее: Е. Водолазкин, *Эпоха Лихачева*, «Звезда» 2001, № 11, с. 183–188.

¹⁹ Г. Юзефович, «*Оправдание острова*»: выходит новый роман Евгения Водолазкина (рецензия), <https://meduza.io/feature/2020/11/28/opravdanie-ostrova-vyhodit-novyy-roman-evgeniya-vodolazkina> (25.09.2023).

²⁰ Там же.

²¹ Е. Водолазкин, *Оправдание острова*, Издательство АСТ, Москва 2020, <https://www.litres.ru/book/evgeniy-vodolazkin/opravdanie-ostrova-63461153/> (25.09.2023).

рию, прогрессирует, расширяется, колонизирует территории и подчиняет время иному ритму. Колониальная история вторгается в остров, оккупируя его, заражает остров меркантильностью, находит нефть, вносит в размеренную жизнь потрясения, вновь делит остров на Юг и Север. Становится понятным, что изначальный раскол островитян на южан и северян, описанный в хронике, выходит за рамки жанровой условности. Княжеская чета, выступающая гарантом единства, с течением времени становится лишь символическим напоминанием о кратковременном единстве. Разделение, исторически мотивированное, обнаруживает победу над единством, воссозданном в ретроспекции. В свою очередь континентальная история, в которой угадывается развитие европейской цивилизации в Новое и Новейшее время, представляется как вероломная, агрессивная по отношению к островной культуре.

Двойной взгляд автора на героев дает о себе знать в финальной сцене, во время жертвоприношения: автор сгущает краски, усиливает сакрализацию для островной хронологии и одновременно обнажает анахронические и мифотворческие механизмы, пародирующие сакральность. Разоблачительный эффект проявляется в словах епископа о том, что исполнение пророчества, гарантирующее святость, «не следует понимать буквально»²². Поэтому жертвоприношение — восхождение на гору, к жерлу проснувшегося вулкана — хоть и объявляется исполнением пророчества, но выглядит как пародия на сакральность, обставляется торжественным протоколом в духе помпезных парадов и завершается «трехдневным трауром» по «бессмертным» при том, что останки не были найдены.

Итак, в романе *Оправдание острова* дается попытка восстановить ход сакральной (мифической) истории и рассмотреть некоторые события современной, «континентальной» истории *sub specie aeternitatis*. В этом плане художественный опыт Водолазкина поучителен: несмотря на то, что отпадение от островной истории считается аморальным, тем не менее отпадение происходит по независящим от острова законам, в ходе естественного развития. Роман практически дословно показывает, каким образом русская интеллигенция, замкнувшаяся в островном хронотопе, воспринимает реальное историческое развитие либо как

---

²² Там же.

враждебное по отношению к себе, либо как любовное. Правда последнее проявляется спорадически, из научного любопытства, и показано на примере французского режиссера Жан-Мари Ле-клера, который решил снять фильм *Оправдание острова* с участием самих героев Парфения и Ксении.

4. РОМАН ЧАГИН — ОПРАВДАНИЕ КОНФОРМИЗМА И МИФОТВОРЧЕСТВА

Роман *Чагин* написан, если отсчитывать от предыдущего романа, довольно быстро — в течение двух лет. Спешка с публикацией дает о себе знать скомканным и не совсем проработанным финалом. Однако выход романа, намеченный на февраль 2022 года, омрачила война, а наложенные санкции и рухнувший рубль взвинтили цену на все романы Водолазкина до 1000 рублей за книжку на *Litres* — так дорого духовность в России еще не стоила никогда, даже в электронных читалках. Теперь, чтобы прочитать о том, что и как думает русский ученый и интеллигент в период так называемой СВО о жизни, мире, человеке, — необходимо заплатить рекордные тысячу деревянных.

Галина Юзефович, чуткий, тонкий и глубокий рецензент — еще перед отъездом из России, но и перед поступлением книги в продажу — отозвалась о книге предельно корректно, но честно, не найдя в ней чаемой глубины, не найдя развития и завершения начатых мотивов: «Раз за разом пытаюсь зацепить в романе что-то обобщающее, концептуальное, возвышающееся над обыденным, хватаешь только воздух»²³. В рамках проекта *Литературные среды* 1 февраля 2022 года состоялась встреча Евгения Водолазкина с читателями (модератором выступила Галина Юзефович), где писатель говорил о новой книге, еще не поступившей в продажу. В частности, по поводу магистральной темы памяти писатель заявил: «Я писал о времени, писал об истории, пришлось писать и о памяти. И, конечно же, о мифе. Мой роман скорее о памяти как мифе»²⁴. Это важное признание, но не является ли оно оговоркой, если учесть, что фраза «память как миф»

²³ Г. Юзефович, «*Оправдание острова*»...

²⁴ А. Носова (сост.). *Водолазкин: «Опыт человека и память — это на самом деле то, что растворено в его мифе»*, <https://mnogobukv.hse.ru/news/813090356.html> (25.09.2023).

то же самое, что и «правда как ложь»? Водолазкин с какой-то маниакальностью начинает твердить о мифе, стараясь придать ему многогранность и найти мифу оправдание.

Эти выдержки из записи встречи писателя с читателями (вряд ли читавшими роман) ценны той мерой непонимания проблемы памяти, которую продемонстрировал писатель не совсем понимающей публике, рассуждая о памяти и ее же частично опровергая. Этот же аспект заострила Галина Юзефович в своей рецензии:

Уникальная способность Исидора Чагина сохранять в памяти все (не случайно в какой-то момент значимым акцентом в тексте всплывает знаменитый девиз в гербе Фонтанного дома — «Deus conservat omnia», «Бог хранит все») ни в какой момент не становится его определяющей чертой, оставаясь, по сути, лишь декоративной виньеткой — тем единственным, что можно сказать необычного о довольно заурядном, в общем-то, персонаже²⁵.

Такой автодеконструктивизм связан, возможно, с тем, что в основе сюжета лежит история, в сущности, о нелицеприятном человеке, архивисте Исидоре Пантелеевиче Чагине. Он хоть и обладает незаурядными мнемоническими способностями, феноменальной памятью, но ради получения ленинградской прописки пошел на сотрудничество с КГБ и стал осведомителем, *сексотом* (секретным сотрудником). Рассказанная различными нарраторами (или «голосами») и восстановленная задним числом, история о «живом человеке» (по рекомендации издательства *Медуза*) становится стилистически многоголосым, полифоническим повествованием, однако что касается центральной темы памяти—забвения—мифа—свидетельства—стукачества, то она проходит сквозь унылое одноголосие автора, концептуально убывая.

Сама структура романа выдает ее ретроспективный характер. Целая серия нарраторов, вплоть до самых причудливых, страдающих логореей и стремящихся к словоцентричности (Николай Иванович и Эдвард Григ/Эдуард Григорьевич из второй и третьей частей), пытается реконструировать жизнь человека, восстановленную после его смерти. Важную роль при этом играют приемы средневековой литературы: таинственным образом исчезнувший дневник, чудесным образом обретенная по-

²⁵ Г. Юзефович, «Оправдание острова»...

эма Чагина *Одиссея*, написанная гекзаметром; необоснованное появление двух рассказчиков (вторая и третья часть романа), стремящихся заговорить действительность и напоминающих о приеме «*deus ex machina*» (они рассказывают — но кому? автору? — то, чего никто иной не знал). Одним словом, автор даже и не пытается спрятать следы анахронизмов и ретроспективно возникающих рассказчиков.

И как следствие этой ретроспективности, из романа убывает главное: состав преступления, пусть и морального, но все-таки духовного грехопадения. Роман своей структурой пытается сгладить это важное событие из биографии героя, и таким образом оправдать его. Об этом говорит Галина Юзефович: отсутствие покаяния, раскаяния и искупления. Герой не кается по поводу своей ошибки, и его возлюбленная, Вера, оставившая Исидора-Иуду, вновь к нему возвращается. Бельский, жертва доноса, после возвращения из лагерей, прощает Чагина, изобразив обратную версию поцелуя Иуды: соприкоснувшись с Чагиным головой. Вместо Чагина, сексота поневоле, появляется другой предатель, самозабвенный стукач Альберт.

Все это делает саму нарратологическую конструкцию анахронической. Собственно, анахронизм, о котором мы говорим, вписан в структуру романа вполне осознанно. Последняя глава романа называется *Лета и Эвноя* и прямо намекает на *ретроспективное искажение (hindsight bias)*, на искаженную последовательность событий в мифотворческом сознании. „[...] Лета и Эвноя. Первая смывает память о грехах, вторая оставляет человеку воспоминания о добрых делах”²⁶. Из мифических рек, упоминаемых в *Божественной комедии*, именно реки Лета и Эвноя вспоминаются Павлу (одному из нарраторов), и это неслучайно. Река Эвноя (с греч. εὐνοιά ‘*добрая память, благие воспоминания*’) призвана снять «пелену» с памяти, которая «ум заволокла», разогнать «мыслей мглу» и сделать «угаснувшую силу вновь живою»²⁷. Эвноя трансформирует и перестраивает память в сторону «милых» воспоминаний, «идеальной редакции» прошлого согласно правилу ретроспекции, о котором высказыва-

²⁶ Е. Водозазкин, *Чагин*, Издательство АСТ, Москва 2022, <https://www.litres.ru/book/evgeniy-vodolazkin/chagin-68322223/> (25.09.2023).

²⁷ *La Divina Commedia di Dante Alighieri* (сайт), *Божественная комедия Данте Алигьери*, пер. Михаила Лозинского, <http://dantetlt.ru/commedia/pur33.html#105> (25.09.2023).

лись и Ключевский, и Пушкин: «Что пройдет, то будет мило». Можно предположить, что Эвноря символизирует ретроспективную избирательность памяти, ее искажение, и соответственно окончательную трансформацию предательства главного героя в воспоминание, призванное оправдать горькую ошибку молодости. Таким образом, намечается важная тенденция к забвению (Лета) и (само)оправданию (Эвноря).

И как следствие, вместо темы памяти, которая «сохраняет все», происходит перестройка прошлого, искажение памяти. В итоге мы имеем некоторую картину, в которой ностальгические мотивы перемешиваются с оправданием конформизма.

Отсутствие раскаяния, покаяния и искупления очевидный и значимый минус-прием этого произведения. Он намекает на то, что, в сущности, герой — безответственный в прямом смысле этого слова персонаж, полностью полагающийся на время и вечность: время искупит его «грехопадение», а в вечности уже не имеет смысла вопрос, *когда произошло падение героя, до или после?*

Но насколько это важно в аспекте нашего анализа?

Вновь вернемся к средневековому сознанию. Известный специалист по средневековой литературе Виктор Живов считает, что в православной агиографической и в целом древнерусской литературе тема покаяния не была разработана и воспринималась в разное время по-разному. Зачастую в житиях покаяние, понимаемое как перелом в жизни, перемена мыслей, приводящая грешника к феномену духовного перерождения, или рождения свыше, вообще отсутствовало²⁸. Покаяние, а точнее его отсутствие, признается по умолчанию в ретроспективном мышлении.

Такой подход, по умолчанию, переосмысливает покаяние как возвращение к изначальности. В статье о знаменитом и нашумевшем в свое время эссе Александра Солженицына *Раскаяние и самоограничение как атрибут* (1973) Водолазкин фиксирует ретроспективное и анахроническое понимание акта покаяния:

Один из путей преодоления времени — покаяние. Покаяние не изменяет хода событий, но в то же время как бы переписывает его задним числом. При этом понятно, что с точки зрения вечности задних чисел не бывает.

²⁸ В. Живов, *Русский грех и русское спасение* (стенограмма лекции 13.08.2009), <https://polit.ru/articles/publichnye-lektsii/russkiy-grekh-i-russkoe-spasenie-2009-08-13/> (25.09.2023).

Настоящее покаяние — это возвращение к состоянию до греха, своего рода преодоление времени²⁹.

Это высказывание полемически направлено против понимания раскаяния Солженицыным — как исправления путем поступка и ответственности: «Да, всякое покаяние подразумевает исправление, но у Солженицына ударение ставится на обязательности исправления»³⁰. Напомним, ключевое понятие *самоограничение* предполагает политический и территориальный отказ от имперских амбиций и завоеваний³¹.

Наоборот, необязательность исправления через поступок у Водолазкина становится признанием приоритета анахроничности перед справедливостью, перед поступательным ходом вещей. Фраза о «переписывании задним числом» приводит к реабилитации самого анахронического мышления: «с точки зрения вечности задних чисел не бывает». А если учесть, что *вечность* и есть результат анахронического мышления и упразднения истории, то становится ясным, что такая категория нравственности как ответственность снимается и заменяется самооправданием при помощи ссылки на время, вечность, других, Бога.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Особенностью анахронического и ретроспективного мышления является то, что как таковое ретроспективное искажение уходит в плоскость, которая воспринимается *по умолчанию*, или трактуется как *минус-прием* (его нет формально, но оно предполагается всем строем произведения).

Термин «по умолчанию» в английском определяется как *by default*. В свою очередь, дефолт обозначает падение, ошибку, вину. Посредством этого многозначного слова развивает свою концепцию поздно понимаемой ошибки, заложенной в возник-

²⁹ Е. Водолазкин, *Пророк и его отечество*, w: tegoż, *Иди бестрепетно. Между литературой и жизнью*, Издательство АСТ, Москва 2020, <https://www.litres.ru/book/evgeniy-vodolazkin/idti-bestrepetno-mezhdu-literaturoy-i-zhiznu-48788598/> (25.09.2023).

³⁰ Там же.

³¹ Подробнее: А. Солженицын, *Раскаяние и самоограничение как категории национальной жизни* // А. Солженицын (сост. и ред.), *Из-под глыб. Сборник статей*, УМСА-Press, Paris 1974, с. 115–150.

новение или начало, Бернард Стиглер в эссе *Ошибка Эпиметей (La technique et le temps. Tome 1: La faute d'Epiméthée)*³².

О зримом, вопиющем отсутствии раскаяния как морального поступка мы уже говорили. Другой пример минус-приема: молчание. О молчании, как бы это ни было тавтологично, умалчивается; молчание в романе отменяется по умолчанию. Все в романе подчинено слову, словоцентричности. Герой-мнемонист не только помнит *всё*, но и артикулирует, вербализирует это *всё*, вплоть до самого сокровенного. Нарращивание же слов напрямую связано с наращиванием предметного ряда. В модусе воспоминания наращивание деталей и подробностей, прежде не замечаемых, приводит к эффекту прощения, описанного в поэме Чагина:

Вдруг замечаешь, что нет в описании неких событий —
Слов ли, улыбок, гримас, торопливых шагов, опозданий,
Стука глухого в висках, желваков и вспотевших ладоней.
Помадой, размазанной в спешке, края догорают заката.
Холодом тянет с реки. Деталей таких бесконечность
Взглядом посмертным окинешь — и слёзы, глядишь, высыхают³³.

Таким образом, прошлое мифологизируется и искажается, превращаясь в близкое, милое или доброе явление, а ответственность за проступок снимается: «и слезы, глядишь, высыхают».

В пределах основной проблематики романа *память—забвение* именно *мифотворческая* производная, о которой автор вдруг заговорил накануне выхода книги в тираж, является очевидным приемом, ушедшим в минус.

Роман имеет выход на современность, но Павел и Ника, современные толкователи жизни Чагина и Веры, такие же заложники мифа, заложники Леты и Эвной, мифов Санкт-Петербурга и мифов самого автора, и в целом — русского самосознания, в которых они живут, а Ника к тому же, как и прежде Чагин, кровно заинтересована в получении прописки в Городе, поэтому ее появление и исчезновение в пространстве романа выглядит откровенно двусмысленным.

Обратной стороной мифа, безусловно, является реальность, и как раз она также оказывается сведенной к минус-приему. Почему о реальности автор говорить не пожелал? Эта реальность

³² B. Stiegler, *Technics and Time, 1: The Fault of Epimetheus*, пер. R. Beardsworth, G. Collins, Stanford University Press, Stanford 1998.

³³ Е. Водолазкин, *Чагин...*

в феврале 2022-го, когда вышла книга, треснула, разбилась, разразилась войной, которую миф не предполагал, как и не предполагал реальности.

В этом смысле миф как главная подспудная тема не выступает портретом, слепком действительности, не является призмой, сквозь которую можно увидеть и истолковать метафоры и образы действительности. Миф, вслед за Айрапетяном, можно уподобить автопортрету, тому, что автор мнит о себе, недопонимая без отражения в зеркале других³⁴. Через миф автор пытается оправдать и себя, и свое нежелание разбираться в проблеме, приведшей к войне между народами, частью которых Евгений Водолазкин является сам.

REFERENCES

- Ayrapetyan, Vardan. *Tolkuya slovo. Opyt germeneytiki po-russki*. Moskva: Institut filosofii, teologii i istorii sv. Fomy, 2011 [Айрапетян, Вардан. *Толкуя слово. Опыт герменевтики по-русски*. Москва: Институт философии, теологии и истории св. Фомы, 2011].
- Bakhtin, Mikhail. *Sobraniye sochineniy*. T. 3. Moskva: Yazyki slavyanskikh kul'tur, 2012 [Бахтин, Михаил. *Собрание сочинений*. Т. 3. Москва: Языки славянских культур, 2012].
- Bauman, Zygmunt. *Retrotopia. Jak rzadzi nami przeszłość*. Transl. Lebek, Karolina. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2018.
- Klyuchevskiy, Vasilii. *Sobraniye sochineniy v 9 tomakh*. T. 9. Moskva: Mysl', 1990. [Ключевский, Василий. *Собрание сочинений в 9 томах*. Т. 9. Москва: Мысль, 1990].
- La Divina Commedia di Dante Alighieri* (web) [Божественная комедия Данте Алигьери] <<http://dantetlt.ru/commedia/pur33.html#105>>.
- Lipovetskiy, Mark. "Anakhronizmy v 'Lavre' Yevgeniya Vodolazkina, ili Naskol'ko ser'yezna 'novaya ser'yeznost'." *Wybitni pisarze wspolczesnej literatury rosyjskiej: Jewgienij Wodolazkin* [Липовецкий, Марк. "Анахронизмы в 'Лавре' Евгения Водолазкина, или Насколько серьезна 'новая серьезность'"]. Skotnicka, Anna, and Janusz Świeży (ed.). Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2019: 49–66.
- Vodolazkin: "Opyt cheloveka i pamyat" — eto na samom dele to, chto rastvoreno v yego mife." Nosova, Anastasiya (ed.) [Водолазкин: "Опыт человека

³⁴ Ср. во фрагменте д58: Зеркало понимающего: «Как зеркало показывает невидимое — возвращает мне мою дружность, так моя мысль возвращается ко мне в дружеском ответе понимающего словом, в котором я узнаю смысл («...в этом толковании единый мой сон себя узнаёт» — *Иосиф и его братья*). Но понимающий всегда недопонимает, а непонимание автопортретно. Поэтому наш язык не только зеркало мира, он и невольный образ нас самих». В. Айрапетян, *Толкуя слово...*, с. 132.

- и память — это на самом деле то, что растворено в его мифе*”. Носова, Анастасия (ed.) <<https://mnogobukv.hse.ru/news/813090356.html>>.
- Pushkin, Aleksandr. *Polnoye sobraniye sochineniy v 10 tomakh*. Т. 2, Москва–Ленинград: Izdatel'stvo Akademii nauk SSSR, 1950 [Пушкин, Александр. *Полное собрание сочинений в 10 томах*. Т. 2. Москва–Ленинград: Издательство Академии наук СССР, 1950].
- Solzhenitsyn, Aleksandr. “Raskayaniye i samoogranicheniye kak kategorii natsional'noy zhizni.” *Iz-pod glyb. Sbornik statey*. Solzhenitsyn, Aleksandr (ed.). Paris: YMCA-Press, 1974: 115–150. [Солженицын, Александр. “Раскание и самоограничение как категории национальной жизни.” *Из-под глыб. Сборник статей*. Солженицын, Александр (сост. и ред.). Paris: YMCA-Press, 1974: 115–150].
- Stiegler, Bernard. *Technics and Time, 1: The Fault of Epimetheus*. Transl. Beardsworth, Richard, and Collins, George. Stanford: Stanford University Press, 1998.
- Vodolazkin, Yevgeniy. “Epokha Likhacheva.” *Zvezda*, 2001, no. 11: 183–188 [Водолазкин, Евгений. “Эпоха Лихачева.” *Звезда*, 2001, no. 11: 183–188].
- Vodolazkin, Yevgeniy. “O srednevekovoy pis'mennosti i sovremennoy literature.” *Tekst i traditsiya* [al'manakh]. Sankt-Peterburg: Rostok, 2013, no 1: 37–55. [Водолазкин, Евгений. “О средневековой письменности и современной литературе.” *Текст и традиция* [альманах]. Санкт-Петербург: Росток, 2013, no. 1: 37–55] <<https://culturolog.ru/content/view/2507/95/>>.
- Vodolazkin, Yevgeniy. *Chagin*. Moskva: Izdatel'stvo AST, 2022 [Водолазкин, Евгений. *Чагин*. Москва: Издательство АСТ, 2022] <<https://www.litres.ru/book/evgeniy-vodolazkin/chagin-68322223/>>.
- Vodolazkin, Yevgeniy. *Dom i ostrov, ili Instrument yazyka*. Moskva: Izdatel'stvo AST, 2014 [Водолазкин, Евгений. *Дом и остров, или Инструмент языка*. Москва: Издательство АСТ, 2014] <<https://www.litres.ru/book/evgeniy-vodolazkin/dom-i-ostrov-ili-instrument-yazyka-6885764/>>.
- Vodolazkin, Yevgeniy. *Idi bestrepetno. Mezhdru literaturoy i zhizn'yu*. Moskva: Izdatel'stvo AST, 2020 [Водолазкин, Евгений. *Иди бестрепетно. Между литературой и жизнью*. Москва: Издательство АСТ, 2020.] <<https://www.litres.ru/book/evgeniy-vodolazkin/idti-bestrepetno-mezhdru-literaturoy-i-zhiznu-48788598/>>.
- Vodolazkin, Yevgeniy. *Opravdaniye ostrova*. Moskva: Izdatel'stvo AST, 2020 [Водолазкин, Евгений. *Оправдание острова*. Москва: Издательство АСТ, 2020] <<https://www.litres.ru/book/evgeniy-vodolazkin/opravdanie-ostrova-63461153/>>.
- Vodolazkin, Yevgeniy. “Srednevekovaya poetika i sovremennaya literatura.” *Trudy Otdeleniya istoriko-filologicheskikh nauk RAN-2015*. Tishkov, Valeryi (ed.). Moskva: Nauka, 2016: 87–93. [Водолазкин, Евгений. “Средневековая поэтика и современная литература.” *Труды Отделения историко-филологических наук РАН-2015*. Тишков, Валерий. Москва: Наука, 2016: 87–93].
- Vodolazkin, Yevgeniy. *Vsemirnaya istoriya v literature Drevney Rusi (na materiale khronograficheskogo i paleynogo povestvovaniya XI–XV vekov)*. Sankt-Peterburg: Pushkinskiy dom, 2008 [Водолазкин, Евгений. *Всемирная история в литературе Древней Руси (на материале хронографического и палеяного повествования XI–XV веков)*. Санкт-Петербург: Пушкинский дом, 2008].

- Yuzefovich, Galina. “Chagin’ — roman Yevgeniya Vodolazkina o cheloveke s absolyutnoy pamyat’yu, kotorogo verbuyet KGB (retsenziya)” [Юзефович, Галина. “Чагин» — роман Евгения Водолазкина о человеке с абсолютной памятью, которого вербует КГБ (рецензия)] <<https://meduza.io/feature/2022/11/05/chagin-roman-evgeniya-vodolazkina-o-cheloveke-s-absolyutnoy-pamyatyu-kotorogo-verbuet-kgb>>.
- Yuzefovich, Galina. “Opravdaniye ostrova’: vykhodit novyy roman Yevgeniya Vodolazkina (retsenziya).” [Юзефович, Галина. “Оправдание острова’: выходит новый роман Евгения Водолазкина (рецензия)”] <<https://meduza.io/feature/2020/11/28/opravdanie-ostrova-vykhodit-novyy-roman-evgeniya-vodolazkina>>.
- Zhivov, Viktor. *Russkiy grekh i russkoye spaseniye (stenogramma lektsii 13.08.2009)* [Живов, Виктор. *Русский грех и русское спасение (стенограмма лекции 13.08.2009)*] <<https://polit.ru/articles/publichnye-lektsii/russkiy-grekh-i-russkoe-spasenie-2009-08-13/>>.

LENKA ODEHNALOVÁ

ORCID: <http://orcid.org/0000-0003-3134-1943>

University of Hradec Králové, Czech Republic

ON A BORDERLINE BETWEEN FACT AND FICTION LITERARY OUTPUT OF EUGENE VODOLAZKIN

The paper focusses on two works of the contemporary Russian writer Eugene Vodolazkin (born 1964) that met with the highest response in the Czech milieu, i.e. *Laurus* (2012) and *The Aviator* (2015). Using the methods of genre analysis and comparison, the essay examines their specific genre features and a borderline made up of mediaeval historical facts, traits of a chronicle, biographical novel, hagiography and legend in the case of *Laurus* and, in the case of *The Aviator*, the genre of a diary achieved by placing the main character's recollections into the diary records and by facts connected with Saint Petersburg.

Keywords: Eugene Vodolazkin, novels, *Laurus*, *The Aviator*, literary genre, genre borderline, method of comparison

Eugene Vodolazkin (born 1964) is not unknown to the Czech readers. In November 2015, he even visited the Czech Republic together with his colleague Vladimir Sharov to participate in an international scientific conference on translations of Russian literature in Prague and Brno. Both authors presented and read excerpts from their works at the Faculty of Arts, Charles University.¹ Being greatly interested in the history and Russian literature, Eugene Vodolazkin studied at the Faculty of Arts of Taras Shevchenko National University of Kiev and then completed a postgraduate study programme on Old Russian literature at the Old Russian Literature Department of the Academy of Sciences of the USSR (the so-called Pushkin House), which was managed by a leading expert on Old Russian literature Dmitry Sergeyevich Likhachev (1906–1999). Eugene Vodolazkin's first novel was a peculiar type of historical prose *Solovyov and Larionov* (2009), followed by *Laurus* (2012), *The Aviator* (2015), *Brisbane* (2009) and other works.

¹ The author of this paper participated in organising the Brno conference and meeting with the writers.

The paper concentrates on two works by Eugene Vodolazkin, *Laurus* (2012) and *The Aviator* (2015), which have been translated into Czech and met with a good reception among the Czech readers.² Regarding the literary genre, both novels oscillate on a borderline between belles-lettres and fiction. The paper defines the specific genre features and genre borderline in the novels using a method of genre analysis and comparison.

The contemporary Russian prose and its reception in the Czech milieu was examined by the Brno researcher Josef Šaur who commented in several papers³ on certain one-sidedness, namely the fact that translators into the Czech language prefer works thematizing the 20th-century history or contemporary Russia that are filled with critical contents towards the Russian society. By contrast, works of high artistic quality but without a clear overlap to the societal events enjoy only a marginal interest among the readers.⁴ For example, the publication of Peter Silaev's novel *Exodus* is reflected in a large review in the *A2* periodical, while, according to Josef Šaur, Eugene Vodolazkin's *Laurus* failed to attract the deserved attention.⁵

Yet, *Laurus* and *The Aviator* definitely attracted attention of the Czech professional public. In this context we can mention another Brno researcher Ivo Pospíšil, professor of the Slavonic Studies who has dedicated several papers to novels by Eugene Vodolazkin. Ivo Pospíšil has pointed out the interconnection of science and belles-lettres, which is a characteristic feature of the Russian literature, on the example of two artistic figures Eugene Lyatsky and Eugene Vodolaz-

² Both Czech translations of the examined novels were carried out three years after their publication in the Russian Federation. *Laurus* was translated into Czech by Anna Rosová in 2015. The readers could read *The Aviator* in 2018 in the translation by Zdeňka Vychodilová. Cf. J. Vodolazkin, *Laurus*, 1st ed., Dobrovský s.r.o., Prague 2016, 353 p.; J. Vodolazkin, *Letec*, Omega, Prague 2018, 416 p.

³ Cf. J. Šaur, *Hlavní tendence v aktuální české recepci ruské literatury*, in: I. Pospíšil (ed.), *Střední Evropa včera a dnes: proměny koncepcí II (jazyk – literatura – kultura – politika – filozofie)*, Jan Sojnek–Galium, Brno 2018, p. 197–204; J. Šaur, *Paradoxy české recepce současné ruské literatury (Gluchovskij, Rubina, Vodolazkin, Silajev)*, in: I. Pospíšil, L. Paučová, M. Zelenka (eds.), *Kontexty literární vědy VIII*, Tribun EU, Brno 2018, p. 171–182; Ё. Шаур, *Актуальные процессы в чешской рецепции русской литературы (2012–2016)*, https://www.researchgate.net/publication/323377493_AKTUALNYE_PROCESSY_V_CESSKOJ_RECEPCII_RUSSKOJ_LITERATURY_2012-2016 (3.7.2023).

⁴ J. Šaur, *Hlavní tendence v aktuální české recepci ruské literatury...*, p. 202–203.

⁵ J. Šaur, *Paradoxy české recepce současné ruské literatury...*, p. 178–179.

kin and their novels *Tundra* and *Laurus*⁶. He discussed the genre features of *Laurus* and *The Aviator* in a paper from 2020.⁷ In another essay, he dealt with poetological traits and the value of *Laurus*.⁸

The novel *Laurus* cannot be categorically classified as a particular genre type because it includes poetological traits of several novelistic types mingling in the work. Regarding the genre type, this novel is therefore interpreted as a non-historical novel (Pospíšil, Žemberová),⁹ contemporary mythological novel (Stankeviča)¹⁰ or alternative historical science-fiction (Chernychova).¹¹ At the same time, traces of a legend and contemporary desert island adventure are often emphasised. The novel has mingling poetological traits of belles-lettres and non-fiction, which create a distinctive borderline that we will discuss later.

Eugene Vodolazkin reflected on *Laurus* as follows: “There is very little fiction in it. As a matter of fact, the text corresponds to the Old Russian historical facts. I lived there for thirty years.”¹² The author himself therefore emphasised the factual features over fiction, thus affecting the classification as non-fiction literature. He explained his attitude to the novel by the poetics of mediaeval literature, which is characterized by absence of literary genres based on fiction: “Moreover, in the Middle Ages, there was a special form of poetics that I used in my work on *Laurus*. As a matter of fact, it is no literary poetics because in the Middle Ages, it did not exist in a form in which we under-

⁶ Cf. И. Поспишил, *Феномен связи литературоведения и литературного творчества: Евгений Ляцкий и Евгений Водолазкин на контекстуальном фоне*, in: *Универсалии русской литературы 6. Сборник статей*, Научная книга, Воронеж 2015, p. 227–244.

⁷ Cf. И. Поспишил, *Тема память кейс стади на материале современной литературы*, “Philologia Rossica” 2020, no. 3, p. 72–89.

⁸ Cf. И. Поспишил, *Аксиологический феномен в ‘неисторическом романе’ Евгения Водолазкина ‘Лавр’*, in: J. Dohnal (ed.), *Revitalizace hodnot: umění a literatura II*, Tribun, Brno 2015, p. 591–601.

⁹ Cf. И. Поспишил, *Аксиологический феномен в ‘неисторическом романе’...*, p. 591–601); V. Žemberová, *Žáner nehistorický román*, “Opera Slavica” 2020, no. 3, p. 31–41.

¹⁰ Cf. A. Stankeviča, *Vodolazkin’s novel „Laurus“: Genre experiment*, <https://sgem-social.org/index.php/elibrary-research-areas?view=publication&task=show&id=3242> (8.7.2023)

¹¹ Cf. Т. Л. Чернышова, *Понятие альтернативы в современной русской прозе (на примере романов Евгения Водолазкина “Авиатор”, “Лавр”, Гузели Яхиной “Зулейка открывает глаза”)*, “Вестник самарского университета. История, педагогика, филология” 2018.

¹² V. Golovanov, *V Rusku bude vždy vše tvrdší*, “Literární noviny” 2015, no. 10, p. 28.

stand it today. There was literature but no belles-lettres. Belles-lettres has an element of fiction, but there was no fiction in the Middle Ages. In the view of a mediaeval person, fiction was a lie"¹³ We need to point out that the author is still professionally concerned with research into mediaeval literature.

As mentioned above, the novel *Laurus* cannot be classified as a particular genre type because it is penetrated by poetological traits of several novelistic types — biographical novel, novelistic chronicle, the so-called non-historical novel or contemporary mythological novel. The borderline between non-fiction and fiction in the novel lies in mediaeval facts, chronicle-like structure and a biographical basis.

Non-fiction is represented by mediaeval historical facts, which can be observed from the first to the last page. A closer contact with the history is mediated through the already archaizing composition of the novel, consisting of a prologue and four parts¹⁴ where the life journey of the mediaeval healer Arseny develops. The readers are drawn into the mediaeval atmosphere by a detailed description of the scene where villages and towns such as Belozersk, Pskov, Polock or Novgorod, work and everydayness of their inhabitants, but also illnesses (plague, warts, coughs or tumours) that people had to face are mentioned. The mediaeval atmosphere is also reflected in the linguistic features where the ecclesiastical Slavonic language is used.

The traits of a biographical novel, or novelistic biography, which mingle with the traits of hagiography and legend, can be observed in the main character's four names (Arseny, Ustin, Laurus, Amvrosy) and two nicknames (Rukinec, Vratch) over the various periods of his life. The novel follows Arseny's life from his birth to death. He acts as a healer and miraculously saves seriously ill people (the wife and daughter of Prince Mikhail, Sister Agafia, mother of a boy called Silvestr), but he is still perceived as feeble-minded. After his death, his body shows no traces of decay or changes of its appearance although it lay under the open sky for a long time. Then Arseny's body disappears.¹⁵

The connection with a novelistic chronicle can also be observed in a chronicle-like structure of the novel, i.e. the capturing of Arseny's life until his death, the spatial pulsation and the concept of a doorstep, which also appears in Vodolazkin's work. The chronicle-like

¹³ V. Golovanov, *V Rusku bude vždy vše tvrdší...*, p. 28.

¹⁴ *Prolegomena*, 1 *The Book of Knowledge*, 2 *The Book of Submission*, 3 *The Book of Journeying*, 4 *The Book of Peace*.

¹⁵ Cf. E. Водолазкин, *Лавр*, Издательство АСТ, Москва 2013, http://loveread.me/view_global.php?id=34991 (10.7.2023)

spatial pulsation was defined by Ivo Pospíšil as a transformation of a spatial amplitude, which is characterized by expansion and contraction. In the novel *Laurus*, the chronicle-like spatial pulsation can be observed in an expansion of the space when, after Ustin's death, Arseny leaves his home at the churchyard wall near the village of Rukina Slobodka. He travels through villages (Koscheyevo, Pavlovo, Gory, Sortino, Kuligy, Dobrilov, Zagorje, Ivachevo, Krasnoye, Voznesenske) where he heals the villagers. With this help, the wife of Prince of Belozersk and the wife of the Pskov mayor are cured. The healer Arseny's journey continues through Vienna and Venice to the Holy Sepulchre in Jerusalem. The contraction of the space occurs at the end of the novel when Arseny returns to Russia, near the village of Rukina Slobodka.

According to Ivo Pospíšil¹⁶, the term doorstep is an important poetological feature of a novelistic chronicle that also appears in *Laurus* several times. In the *Book of Knowledge*, the word doorstep is used only once, when the elderly Nikandr is carrying dead Ustina and her child from Arseny's home and stepping over the doorstep. In the given context, the doorstep can be interpreted as a boundary between the safety of home and the world and its crossing leads to the loss of security.¹⁷ In the *Book of Submission*, the doorstep can again be perceived as a boundary between home and the world. Let us recall a scene from Arseny's journey when he decides to leave Ivan's house. Arseny steps down to the doorstep with a feeling of no way back.¹⁸ We can observe the doorstep in the sense of home security further on when Arseny is taking a pilgrim to his home and the pilgrim recognizes his house and doorstep.¹⁹ The doorstep in the sense of a boundary

¹⁶ Cf. I. Pospíšil, *Ruská románová kronika. Příspěvek k historii a teorii žánru*, Univerzita J. E. Purkyně, Brno 1983; I. Pospíšil, *Labyrint kroniky. Pokus o teoretické vymezení žánru*, Blok, Brno, 1986.

¹⁷ “Старец сделал знак монаху, чтобы обождал снаружи. Он взял Арсения под руку, и Арсений разом обмяк. Когда они поднимались на крыльцо, нога старца несколько раз поехала по ступеньке. Стоящие увидели это и заплакали.” Е. Водолазкин, *Лавр...* http://loveread.me/view_global.php?id=34991 (14.7.2023)

¹⁸ “Арсения обдало холодом. Он все еще держался за дверное крыльцо. Возникло желание потянуть за него и вернуться в теплую избу. Но спустившись с крыльца, он понял, что уже не вернется. Сгущались ранние сумерки. Арсений шел, испытывая холод и страх. Он и сам не понимал, зачем вышел из тепла.” Е. Водолазкин, *Лавр...* http://loveread.me/view_global.php?id=34991 (15.7.2023)

¹⁹ “Опознав в одном из наметенных сугробов свою избу, незнакомец решительно направился к крыльцу. Так же решительно на него поднялся

is mentioned once again when the past and present mingle in the *Book of Journeying*.²⁰

Contrarily, connection with the Russian classical literature is demonstrated by the picture of kissing the earth, which refers to the work of Fedor Dostoevsky. In Dostoevsky, the kissing of the earth, which then develops into a motif, appears in *Crime and Punishment* and *Brothers Karamazov*.²¹ In *Crime and Punishment*, this act symbolizes Raskolnikov's first step to a catharsis. Raskolnikov kisses the earth in order to gain strength and then, on the advice of Sonya, confesses to the murder of Alyona Ivanovna and her sister Yelizaveta. In *Brothers Karamazov*, the youngest brother Alyosha finds strength in a contact with the earth. In Dostoevsky's novels, this return to the earth (in Russian почва), tradition and moral values was demonstrated in the spirit of the so-called pochvennychestvo, a line in Slavophilia professed by the writer.

Dostoevsky's image of the unity of man and land through which Alyosha gains his strength shifts in Vodolazkin's work where we can observe finding new life security in Laurus' search for a dwelling:

Он шел без внутренних сомнений, шел бодрым шагом человека, знающего путь. К концу дня Лавр достиг желанного места. Оно показалось в точности таким, каким он его видел во сне. Прочитав благодарственную молитву, Лавр поцеловал обретенную землю и сказал:

Сей покой мой в век века, zde вселюся.

Сказал:

Приими мя, пустыня, яко мати чадо свое.²²

The connection to Russian classical literature can also be observed in the symbolism of three, which we can see in *Laurus* in the case of Arseny (e.g. the *third* child) or the passage of time (e.g. *three* days, *three* nights, *three* years).²³ The frequency of the number three can there-

---

и захлопнул за собой дверь." Е. Водолазкин, *Лавр...* http://loveread.me/view_global.php?id=34991 (15.7.2023)

²⁰ "Это был старый купеческий дом красного кирпича. Окна его по вечерам светились желтоватым электрическим светом. Когда Строев первый раз вернулся с раскопок, он остановился у крыльца, чтобы полюбоваться их сиянием." Е. Водолазкин, *Лавр...* http://loveread.me/view_global.php?id=34991 (14.7.2023)

²¹ Cf. A. Lazari, *Symbol ziemi w twórczości Fiodora Dostojewskiego*, "Slavica Wratislaviensia" 1986, p. 7–12.

²² Е. Водолазкин, *Лавр...*

²³ Arseny fails to save a child, therefore he says prayers for its soul three days and three nights because the soul remains in the place for three days. The sisters put

fore resemble the work of Dostoevsky where, based on the writer's three-value logic, the time data, descriptions of the environments, situations and acts of the characters, are carried out three times.²⁴ This phenomenon is also apparent in Dostoevsky's *Diary of a Writer* whose literary genre lies on the border between belles-lettres and non-fiction.

Up to now, *The Aviator* (in Russian *Авиатор*) has been regarded a contemporary desert island adventure where the parallels of Innokenty versus Robinson and Biblical Lazarus were accentuated. The genre classification oscillates between utopian and simultaneously dystopic novel (Pospíšil)²⁵, alternative historical novel (Chernychova)²⁶ or novel with Gothic traits (Maguire).²⁷ We will show the borderline between belles-lettres and non-fiction in *The Aviator* below.

The framework structure of *The Aviator* is that of a diary where, from almost the beginning, the dominant theme concerns Innokenty's recollection of the past provoked by shimmering air, wind or cold weather. Innokenty wakes up in a hospital, remembering nothing. Over time, he experiences fragments of memories based on sensory perceptions. His first recollection is winter weather, frost and feeling cold²⁸ in the street. Winter weather and shimmering air with the blush of dawn²⁹ then initiate further memories. Importantly, recollections related to labour camps have a real basis. Eugene Vodolazkin filled *The Aviator* with memories of imprisonment in labour camps on

---

Arseny in a cell where he should have survived the winter but he returned to the graveyard in three days. Cf. Е. Водолазкин, *Лавр...*

²⁴ Dostoevsky's three-value logic appearing in his literary outputs was pointed out by the Slovak dostoevskologist Andrej Červeňák. Cf. А. Červeňák, *Tajomstvo Dostojevského*, Pedagogická fakulta v Nitre, Nitra 1991.

²⁵ Cf. И. Поспишил, *Тема память кейс стади на материале современной литературы*, "Philologia Rossica" 2020, no. 3, p. 84.

²⁶ Cf. Т. Л. Чернышова, *Понятие альтернативы в современной русской прозе...*, p. 139.

²⁷ Cf. М. Maguire, *Institutional Gothic in the Novels of Vladimir Sharov and Evgenii Vodolazkin*, "Canadian Slavonic Papers" 2019, no. 4, p. 431.

²⁸ "Говорил ей: в холода носи шапку, иначе отморозишь уши. Посмотри, говорил, сколько сейчас прохожих без ушей. Она соглашалась, мол, да-да, надо бы, но не носила. Смеялась над шуткой и продолжала ходить без шапки. Такая вот картина всплыла в памяти, хотя о ком здесь идет речь — ума не приложу." Е. Водолазкин, *Авиатор*, Издательство АСТ, Москва 2019, p. 11.

²⁹ "В открытой форточке воздух палаты смешивается с зимним воздухом за окном. Становится мутным, дрожит, плавится, и вертикальная планка рамы сливается со стволом дерева, и ранние сумерки — где-то я уже видел." Е. Водолазкин, *Авиатор...*, p. 13.

the Solovetsky Islands, the so-called Solovky, experienced by the well-known Russian mediaevalist Dmitry Likhachev. Vodolazkin had a personal acquaintance with Likhachev because during his studies in the Pushkin House, Likhachev worked as manager of the Old Russian Literature Department. The novel comments on physically demanding labour, carrying heavy logs, frequent amputations of the prisoners' limbs and tragic fates of women raped by the prison guards.³⁰ Vodolazkin treated Likhachev with reverence, admiration and respect: "He had a gruesome life: imprisonment on the Solovetsky Islands, Leningrad blockade, criticism. He was a man who knew life in its real, even horrendous form."³¹ The borderline between belles-lettres and non-fiction in *The Aviator* is made up by Likhachev's memories of the labour camps, which are incorporated into the novel's diary structure and stylized into Innokenty's recollections.

The Aviator features the so-called memory of a memory where a recollection of one event gradually retrieves recollection of another event and although they are very distant in time, they are connected by a joint sensual perception — image, sound or feel. For example, when recalling forced labour in the 1930s, Innokenty recalls the sea from a family holiday in 1911:

Потом нас обучали поворотам. Мы поворачивались направо, налево и кругом, и нас обвевало теплым, летним ветром, потому что даже на Соловках лето бывает теплым. В этом ветре запах сосновой смолы и таежных ягод смешивался со свежестью моря. [...] Незаходящее северное солнце блестело на гребнях волн. Мы стояли спиной к бухте, но, когда поворачивались, этот блеск был виден и по-настоящему меня радовал. Он напоминал мне море в окрестностях Алушты, где мы с родителями отдыхали в 1911 году.³²

These two memories are about twenty years apart, but they are connected by a sensual perception — glitter of the sun on the surface of the sea.

³⁰ "Брёвна. Большие брёвна на острове называли баланами. Тринадцать таких бревен каждому по уроку требовалось сдать чекисту в конце смены. Работали по двое — значит, всего двадцать шесть. Урок был невыполним — по крайней мере для тех, кто катим трудом прежде не занимался. [...] Ноги нередко отмораживали, и их приходилось ампутировать. Это не значит, что количество одноногих на Соловках резко увеличилось, — такие люди обычно не выживали." Е. Водолазкин, *Авиатор...*, p. 148–149.

³¹ V. Golovanov, *V Rusku bude vždy vše tvrdší...*, p. 28.

³² Е. Водолазкин, *Авиатор...*, p. 135–136.

The inclusion of three diaries into the novelistic structure as boundary genres enhances the authenticity of the characters and events, thus making the play with time a thematic and morphological dominant of the work, as Ivo Pospíšil points out.³³ The first and largest diary is a diary of the main character Innokenty Petrovich Platonov, which records memories from the perspective of the present day (the late 1990s). The other diaries emerge after the death of Anastasia: Innokenty's diary continues and at the same time, Dr. Geiger and Anastasia Jr. (granddaughter of Innokenty's young-age girlfriend) write their own diaries. The changing perspectives therefore bring views of three persons on the same events. The records mingle and although their periodicity is not everyday, we can exceptionally find a record of one day by all three characters.

As the poetological traits of a novelistic chronicle also appear in *The Aviator*, the spatial relations in this novel can be characterized by the term chronicle-like spatial pulsation, much like in *Laurus*. The spatial amplitude gradually expands by the writing of the diary records. Innokenty's childhood was a time of happy moments, associated with Saint Petersburg. The memory of the city accompanied him throughout his life and even saved him at some moments³⁴:

Я ведь любил Петербург бесконечно. Возвращаясь из других мест, испытывал острое счастье. Его гармония противостояла в моих глазах хаосу, который пугал и расстраивал меня с детства. Я сейчас не могу как следует восстановить событий моей жизни, помню лишь, что, когда меня захлестывали волны этого хаоса, спасала мысль о Петербурге — острове, о который они разбиваются...³⁵

One of Innokenty's first memories of Saint Petersburg is the memory of a fire in the city, which aroused his sympathy for firefighting.

³³ Cf. И. Поспишил, *Тема память кейс стади...*, p. 86.

³⁴ We can see a contrast with the mentioned perception of Saint Petersburg in the work of the Russian 19th-century classical writer Dostoevsky whom the Saint Petersburg's milieu depressed by its heavy weight and dark side. In his correspondence with his brother Mikhail Mikhailovich, he referred to the city as hell, although he found it a source of inspiration and wanted to return there after his punishment in the forced labour. More on the ambivalence in F. M. Dostoevsky to Saint Petersburg. Cf. L. Paučová, *Saint Petersburg and Dostoyevsky's Diary of a Writer. On the Edge of a Literary Genre*, "Novaja rusistika" 2020, no. 1, p. 47–48 and L. Odehnalová, *Dostojevského Deník spisovatele v kontextech a konfrontacích*, Masarykova univerzita, Brno 2023, p. 113–114).

³⁵ Е. Водолазкин, *Авиатор...*, p. 31.

The facts connected with Saint Petersburg shift the novel towards non-fiction. The other memories recall imprisonment on the Solovetsky Islands and a subsequent transport of prisoners from the Kema River to Sekyrnaya Hill. The shrinking of the space can be associated with awakening to the reality of a hospital room and later a joint inhabitation of Innokenty and Nastya.

Another poetological feature of the novelistic chronicle, which is also apparent in *The Aviator*, is the use of a dominant and formative line of the plot. The dominant line is connected with the present. It develops from Innokenty's awakening in the hospital, through familiarization with the environment and the late 1990s, finding a girlfriend from his youth, her subsequent death, relationship with Anastasia Jr., media coverage of his story, his deteriorating health, up to a fateful flight from Munich when the plane landing gear fails to extend. The formative lines include recollections of the past which freely follow each other. Innokenty's recollections of the past relate to his childhood, family, girlfriend Anastasia and her father Voronin who was executed upon a denunciation, but also forced labour on the Solovetsky Islands and people who hurt him by their actions.

Here, like in *Laurus*, we can observe a dialogue with Russian classical literature. In *The Aviator*, Vodolazkin mentions Dostoevsky's novel *Demons* and hints on Lermontov's work and Dostoevsky's other works such as *Crime and Punishment*. Innokenty seeks the truth about himself throughout the entire novel and, like Raskolnikov, commits a murder. The committing of this crime is anticipated by a statue of the goddess Themis with a severed scale, which represents the goddess of justice and law in Greek mythology. The scale was damaged by Innokenty himself in his youth:

Вид бронзовой статуэтки с отломанными весами был для меня в тот вечер самым страшным — страшнее даже этих существ, копошащихся в моем белье, страшнее, может быть, того, что мне в дальнейшем угрожало. Вид этой статуэтки не оставил ни малейшей надежды.³⁶

The plot of the novel features one more statue of Themis, which Innokenty sees during a visit to a family friend Professor Giacint. However, this statue had the scale intact.³⁷ The finding of the truth about

³⁶ Ibid., p. 122.

³⁷ “[...] на одном из шкафов стояла Фемида — в точности такая, как наша, только

the crime committed in the past — the murder of neighbour Zarecky — is closed in the final part when Innokenty draws a portrait of Zarecky and realizes that he murdered Zarecky himself with the statue of Themis. We meet with the symbolism of three at a lesser extent in the novel, mainly in time data (e.g. *three* days).

In the paper I was concerned with genre analysis of two novels written shortly after each other by the contemporary Russian writer Eugene Vodolazkin. It is difficult to classify the works as regards their genre definition. The genre type of the novel *Laurus* (2012) oscillates between a biographical novel, non-historical novel, neo-mythological novel and alternative historical science-fiction. *The Aviator* (2015) is referred to as an alternative historical novel, or a novel of utopian or dystopic nature.

Both of the examined novels have a genre borderline, which has its specific features in either novel. In *Laurus*, the genre borderline is made by mediaeval historical facts, traits of a chronicle and features of a biographical novel, hagiography and legend. In *The Aviator*, the genre borderline is made up by memories, which are inserted into a diary structure of this work and facts connected with Saint Petersburg. Thanks to the specific nature of the genre and succession to the values of classical Russian literature, Vodolazkin's novels have a potential to resonate in the Czech literary space for many years to come.

This work is the result of work in the area of science, research, creative activity and long-term development of the PdF UHK (post-doctoral working position) and is financed from sources earmarked and provided for this purpose.

REFERENCES

- Červeňák, Andrej. *Tajomstvo Dostojevského*. Nitra: Pedagogická fakulta v Nitre, 1991.
- Chernyshova, Tatyana. L. "Ponyatiye al'ternativy v sovremennoy russkoy proze (na primere romanov Yevgeniya Vodolazkina 'Aviator', 'Lavr', Guzeli Yakhinoy 'Zuleyka otkryvayet glaza')." *Vestnik samarskogo universiteta. Istoriya, pedagogika, filologiya*, 2018, no. 4: 139–143 [Чернышова, Татьяна. Л. "Понятие альтернативы в современной русской прозе (на примере романов Евгения Водолазкина 'Авиатор', 'Лавр', Гузели Яхиной 'Зулейка открывает глаза')." *Вестник самарского университета. История, педагогика, филология*, 2018, no. 4: 139–143].

с весами, потому что никто в гиацинтовском доме отломать их, похоже, не решился." Е. Водолазкин, *Авиатор...*, p. 145.

- Golovanov, Vasilij. "V Rusku bude vždy vše tvrdší." *Literární noviny*, 2015, no. 10(26): 28–29.
- Lazari, Andrzej de. "Symbol ziemi w twórczości Fiodora Dostojewskiego." *Slavica Wratislaviensia*, 1986, no. XXXIX: 7–12.
- Maguire, Muireann. "Institutional Gothic in the Novels of Vladimir Sharov and Evgenii Vodolazkin." *Canadian Slavonic Papers*, 2019, no. 4 (61): 420–438.
- Odehnalová, Lenka. *Dostojevského Deník spisovatele v kontextech a konfrontacích*. Brno: Masarykova univerzita, 2023.
- Paučová, Lenka. "Saint Petersburg and Dostoyevsky's Diary of a Writer. On the Edge of a Literary Genre." *Novaja rusistika*, 2020, no. 1 (8): 45–54.
- Pavera, Libor, Všeticka, František. *Lexikon literárních pojmů*. Olomouc: Nakladatelství Olomouc, 2002.
- Pospíšil, Ivo. *Labyrint kroniky. Pokus o teoretické vymezení žánru*. Brno: Blok, 1986.
- Pospíšil, Ivo. *Ruská románová kronika. Příspěvek k historii a teorii žánru*. Brno: Univerzita J. E. Purkyně, 1983.
- Pospishil, Ivo. "Aksiologicheskiy fenomen v 'neistoricheskom romane' Yevgeniya Vodolazkina 'Lavr'." *Revitalizace hodnot: umění a literatura II*. Dohnal, Josef (ed.). Brno: Tribun, 2015: 591–601 [Поспишил, Иво. "Аксиологический феномен в неисторическом романе Евгения Водолазкина 'Лавр'." *Revitalizace hodnot: umění a literatura II*. Dohnal, Josef (ed.). Brno: Tribun, 2015: 591–601].
- Pospishil, Ivo. "Fenomen svyazi literaturovedeniya i literaturnogo tvorchestva: Yevgeniy Lyatskiy i Yevgeniy Vodolazkin na kontekstual'nom fone." *Universalii russkoy literatury 6. Sbornik statey*. Voronezh: Nauchnaya kniga, 2015: 227–244 [Поспишил, Иво. "Феномен связи литературоведения и литературного творчества: Евгений Ляцкий и Евгений Водолазкин на контекстуальном фоне." *Универсалии русской литературы 6. Сборник статей*. Воронеж: Научная книга, 2015: 227–244].
- Pospíšil, Ivo. "The Investigation Problems of the Chronicle Narrative." *Slavica Literaria*, 2021, no. 2. (24): 111–120.
- Pospishil, Ivo. "Tema pamyat' keys stadi na materiale sovremennoy literatury." *Philologia Rossica*, 2020, no. 3: 72–89 [Поспишил, Иво. "Тема память кейс стadi на материале современной литературы." *Philologia Rossica*, 2020, no. 3: 72–89].
- Sidor, Monika. "Przekraczanie granic gatunku, czyli o znaczeniu modyfikacji gatunkowych w interpretacji utworów Jewgienija Wodolazkina ('Sołowjow i Łarionow', 'Laur')." *Przekraczanie granic: rosyjska, ukraińska i białoruska przestrzeń literacka, kulturowa i językowa z perspektywy XXI wieku*. Kawęcka, Magdalena, Mocarz-Kleindienst, Maria, Siwek, Beata, and Widel-Ignaszczak, Małgorzata (eds). Lublin: Wydawnictwo KUL, 2020: 342–343.
- Stankeviča, Anna. "Vodolazkin's novel 'Laurus': Genre experiment" <<https://sgemsocial.org/index.php/elibrary-research-areas?view=publication&task=show&id=3242>>.
- Šaur, Josef. "Hlavní tendence v aktuální české recepci ruské literatury." *Střední Evropa včera a dnes: proměny koncepcí II (jazyk – literatura – kultura – politika – filozofie)*. Pospíšil, Ivo (ed.). Brno: Jan Sojnek – Galium, 2018: 197–204.
- Šaur, Josef. "Paradoxy české recepce současné ruské literatury (Gluchovskij, Rubina, Vodolazkin, Silajev)." *Kontexty literární vědy VIII*. Pospíšil, Ivo, Paučová, Lenka, and Zelenka, Miloš (eds). Brno: Tribun EU, 2018: 171–182.

ON A BORDERLINE BETWEEN FACT AND FICTION...

Шаур, Йосеф. “Актуальные процессы в чешской рецепции русской литературы (2012–2016)” [Shaur, Yosef. “Aktual’nyye protsessy v cheshskoy retseptsii russkoy literatury (2012–2016)”] <https://www.researchgate.net/publication/323377493_AKTUALNYE_PROCESSY_V_CESSKOJ_RECEPCII_RUSSKOJ_LITERATURY_2012–2016>.

Водолазкин, Евгений. *Авиатор*. Москва: Издательство АСТ, 2019 [Vodolazkin, Yevgeniy. *Aviator*. Moskva: Izdatel'stvo AST, 2019].

Водолазкин, Евгений. *Лавр*. Москва: Издательство АСТ, 2013 [Vodolazkin, Yevgeniy. *Lavr*. Moskva: Izdatel'stvo AST, 2013] <http://loveread.me/view_global.php?id=34991>.

Vodolazkin, Jevgenij. *Laurus*. Transl. Rosová, Anna. Praha: Dobrovský s.r.o., 2016.

Vodolazkin, Jevgenij. *Letec*. Transl. Vychodilová, Zdeňka. Praha: Dobrovský s.r.o., 2018.

Žemberová, Viera. “Žáner nehistorický román.” *Opera Slavica*, 2020, no. 3: 31–41.

EDYTA MANASTERSKA-WIĄCEK

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4998-9668>

Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie

GRZEGORZ KASDEPKE PO ROSYJSKU. TEKST LITERACKI W OPINIACH CZYTELNIKÓW DZIECIĘCYCH

GRZEGORZ KASDEPKE IN RUSSIAN.
CHILD READERS' RECEPTION OF THE LITERARY TEXT

The work of Grzegorz Kasdepke, a Polish writer who is extremely popular among younger readers, has been recognized both in the country and abroad, as evidenced by translations of his works into other languages, including Russian. The purpose of this study is to examine to what extent the nuanced non-identity of the message affects reader reception. The assessment of how children evaluate messages from two different texts was established based on surveys conducted among 110 respondents. The results show that, for a younger audience, the length of the text, ease of comprehension, the detail of the message, and the linguistic form of the text are significant. Almost all respondents expressed sensitivity to the wording of the book title, and some of them were able to identify — beyond subjective evaluation — conditions conducive to the effective circulation of the work.

Keywords: children's literature, children's translation, survey research, Grzegorz Kasdepke

Grzegorz Kasdepke, laureat Nagrody Literackiej im. Kornela Makuszyńskiego, nagród: Edukacja XXI (dwukrotnie), BETA, Nagrody im. Kallimacha, Nagrody Stowarzyszenia Autorów ZAiKS, włączony do grona Kawalerów Orderu Uśmiechu, to marka i typ narracji. Bawi się słowem, nie stroni od metafor i frazeologizmów, które zresztą czyni kluczem całych opowiadań. Pisze ze swadą, lekko i obrazowo. Sprzedał pięć milionów książek dla dzieci, co niewątpliwie świadczy o popularności jego utworów. Dawid Karpiuk na łamach „Newsweeka” określił Kasdepkę jako króla dziecięcej literatury. Istnieje nawet fanklub miłośników jego książek¹. Jest też określany jako najchętniej czytany polski autor książek dla dzieci². Niemal wszystkie z jego czterdziestu

¹ <https://www.newsweek.pl/polska/spoleczenstwo/grzegorz-kasdepke-napisal-ksiazke-dla-doroslych-ale-z-pana-swintuch/8d1mep2> (14.09.2023).

² <https://adamada.pl/tworca/grzegorz-kasdepke/> (23.08.2023).

tytułów uzyskały status bestsellera, m.in. *Kacperiada. Opowiadania dla łobuzów i nie tylko, Horror, czyli skąd się biorą dzieci*. Fundacja „ABCXXI – Cała Polska czyta dzieciom” uznała *Detektywa Pozytywkę* Kasdepki za jedną z dziesięciu najlepszych książek dla dzieci ostatniej dekady. To właśnie jedna z książeczek w tej serii stała się bazą korpusową niniejszego artykułu.

Nic dziwnego, że – wobec świetności dorobku Kasdepki – niektóre z jego książek doczekały się tłumaczeń na inne języki. W 2019 roku ukazały się tłumaczenia serii o detektywie Pozytywce na język rosyjski. Graficznie książeczki wyglądają praktycznie identycznie, jak wydane w Polsce w wydawnictwie „Nasza Księgarnia”, z przetransponowanymi ilustracjami Piotra Rychela. Autor przekładu – Stanisław Karpionok – to doświadczony tłumacz, który zajmuje się tłumaczeniem nie tylko literatury, ale również tłumaczeniami specjalistycznymi. Wielokierunkowość potencjalnie nie zachęca, a mimo to Karpionok ma doskonałe referencje i jest tłumaczem docenianym przez różne środowiska³. Na pewno sprawdza się też jako tłumacz książek dla dzieci.

Tekst, który stał się bazą niniejszego badania, to książka Grzegorza Kasdepke *Wielki powrót detektywa Pozytywki* i jej przekład na język rosyjski. Tłumaczenie Karpionka można uznać za udane, choć wykazanie tego stwierdzenia nie jest celem zaprezentowanej analizy. Niezależnie od tego można stwierdzić, że znacznie trudniej mówi się o przekładzie „prawie doskonałym” niż wadliwym. Śledzenie błędów tłumaczeniowych i w tłumaczeniu⁴ jest ulubionym obszarem działań badaczy, ale też, przyznajmy, pożądanym. Pewnie każdy krytyk przekładu zna to uczucie zadowolenia, gdy pojawia się szansa na ciekawy opis naukowy rozwiązań zastosowanych przez tłumacza. Przeprowadzone w ten sposób analizy wiodą do wniosków, które stawiają czytelników i czytelniczki przekładu wobec nowej sytuacji odbiorczej.

A kiedy po porównaniu tekstu docelowego do wyjściowego nie dostrzegamy zasadniczych różnic i widzimy dobry przekład? Czy nie jest tak, że odkładamy taką „niestety” udaną parę tekstów na półkę, niezadowoleni czy chociaż troszkę rozczarowani, że nie mamy o czym powiedzieć?

Jak słusznie stwierdza Jerzy Brzozowski, według niektórych „warto zajmować się *jedynie* przejawami złych przekładów, tropieniem możliwych błędów [...]”. Za znacznie bardziej interesujące

³ <https://polskij.ru/pl/references/> (14.09.2023).

⁴ J. Dybiiec-Grajer, *Zmierzyć przekład? Z metodologii oceniania w dydaktyce przekładu piśmennego*, Universitas, Kraków 2013, s. 116–122.

Brzozowski uważa „analizowanie przejawów tego, co można nazwać *dobrym przekładem*, a przynajmniej uczciwie podjętą próbą kreatywnego rozwiązania problemów, które międzykulturowy i międzyjęzykowy transfer ze sobą niesie”⁵. Jednocześnie należy uwzględnić fakt, że przekład, zwłaszcza artystyczny, trudno poddać się jednoznacznej ocenie⁶.

Ocena jakości przekładu jest zagadnieniem opracowanym, choć głównie w zakresie tłumaczeń specjalistycznych, i to chyba nie dziwi — ze względu na łatwiejszą jednoznaczność ocen. Koncepcje jakości tłumaczenia, w tym jakość rozumianą jako osąd subiektywny, prezentuje m.in. Wadim W. Sdobnikow⁷ oraz Joanna Dybiec-Grajer w obszernej monografii *Zmierzyć przekład? Z metodologii oceniania w dydaktyce przekładu pisemnego*. Daniel Gile podjął próbę ujęcia jakości przekładu w matematyczny wzór, który uwzględnia osobę oceniającą, warunki, czynniki wewnątrz- i zewnątrztekstowe oraz ich wartość w stosunku do preferencji odbiorczych i do danej sytuacji. Sam twórca koncepcji twierdzi jednak, że „ocena wartości tekstu według absolutnych kryteriów jest trudna. Ewaluacja będzie zawsze częściowo subiektywna”⁸. Żadne algorytmy nie są w stanie uczynić mierzalnymi ludzkich wrażeń. W korespondencji między przekładem a oryginałem można wprawdzie znaleźć takie językowe wykładniki, które niezależnie od owych wrażeń umożliwiają ocenę tekstu w sferze potencjału oraz określenie go np. jako udany, ocena taka nie uwzględnia wszelako indywidualnych potrzeb i oczekiwań odbiorcy.

Ponadto najczęściej w badaniach, w których materiał jest pozyskany z dłuższych tekstów literackich, nie uwzględnia się całego przekładu, ale, odzegnując się od generalizacji ocen, badacze sprawdzają przekaz pojedynczych dominant. Jest to naukowo cenne, ponieważ dostarcza istotnych obserwacji w atomistycznym podejściu do przekładu.

Mając wrażenie kontaktu z tekstem adekwatnie oddanym po rosyjsku, postanowiłam skonfrontować fragmenty, które, mimo pozytywnych odczuć odbiorczych, zwróciły moją uwagę, głównie z powodu różnic na poziomie leksykalnym i emotywnym, z faktyczną

⁵ J. Brzozowski, *Stanąć po stronie tłumacza*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2011.

⁶ B. Niemierko, *Diagnostyka edukacyjna*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2009, s. 245.

⁷ В.В. Сдобников, *Оценка качества перевода. Коммуникативно-функциональный подход*, Флинта. Наука, Москва 2015.

⁸ J. Dybiec-Grajer, *Zmierzyć przekład...*, s. 40.

opinią czytelników. Porównanie przez odbiorców całych tekstów jest w zasadzie niemożliwe do realizacji lub przynajmniej byłoby niezwykle absorbujące. Ponadto znalezienie grupy czytelników, która w równym stopniu posługiwałaby się językiem oryginału i przekładu, jest ogromnie trudne i ten czynnik wpłynął na zastosowaną metodę badania. W przygotowanej ankiecie wzięło udział 110 respondentów. Istotnym problemem był niezrozumiały dla dzieci język przekładu, który uniemożliwiłby badanie⁹. Materiał został podzielony jakościowo na grupę odpowiadających sobie fragmentów z amplifikacją, z redukcją, ze zmianą sensu, stylistyki itd. Celem badania było sprawdzenie, na ile ta nietożsamość wpłynie na odbiór. Dzieci otrzymały teksty oryginału i tekst stanowiący częściowo odpowiednik przekładu na zasadzie tłumaczenia odwrotnego, skompilowanego jednakże z oryginałem¹⁰. Tak, żeby obserwacje młodych czytelniczek i czytelników nie stały się nazbyt wielokierunkowe (a z kolei te frazy, które były dla mnie istotne, zostały zachowane), fragmenty tekstu obojętne badawczo pozostawiłam w wersji oryginalnej, niezmienionej, tłumacząc odwrotnie tylko te fragmenty, w których chciałam sprawdzić, czy dzieci zwrócą na nie uwagę, i jakie będzie miało to dla nich znaczenie. Zmiana większości komponentów, która w pełnym kształcie tłumaczenia odwrotnego byłaby nieodzowna, rozpraszałaby uwagę dzieci i mogłaby je koncentrować na każdym różniącym dwa fragmenty słowie, a to stanowiłoby przeszkodę w uzyskaniu miarodajnych wyników. Do takich komponentów tekstu należą chociażby zmienione w przekładzie imiona bohaterów czy podwójny cudzysłów w nazwie agencji. Zachowałam je w wersji oryginalnej, ponieważ *a priori* można prze-

⁹ Ciekawą metodą pozyskiwania opinii czytelników są badania fokusowe, zastosowane m.in. przez Jerzego Skwarzyńskiego. Jest to zogniskowany wywiad grupowy, nieformalna moderowana dyskusja, w której udział biorą uczestnicy dobrani w oparciu o ściśle określone kryteria, zob. J. Skwarzyński, *Czytelnik i tłumacz. Przekład elementów obcości we współczesnej literaturze młodzieżowej*, Wydawnictwo KUL, Lublin 2022, s. 89–94.

¹⁰ Dzieci biorące udział w ankiecie to uczniowie klas 4, 7 i 8 szkoły podstawowej, mieszkające w siedemdziesięcioletnim mieście. Mimo tej różnicy wiekowej dzieci zostały włączone do jednej grupy respondentów, jednak nie bez przyczyny. Do przewidzenia było, że dzieci starsze będą budowały swoje opinie, wyrażając je w pełniejszych konstrukcjach składniowych, na wyższym poziomie językowym. Założenie to nie sprawdziło się jednak. Zdarzało się bowiem, że ciekawiej i na wyższym poziomie językowym wypowiadało się dziecko młodsze niż starsze. To pasja czytania lub niechęć do książek faktycznie zdecydowały o kształcie wypowiedzi i zaangażowaniu dziecka w badanie. Celem niniejszej analizy nie było porównanie poziomu formułowania myśli młodszych czytelników, ale zebranie opinii o przedstawionych fragmentach tekstów. Przy uwzględnieniu tej wartości czynnik wiekowy nie wpłynął w istotny sposób na uzyskane wyniki. W oparciu o tę obserwację wszyscy respondenci znaleźli się w jednej grupie — niedorosłych czytelników.

widzieć, że większość respondentów napisałaby, iż widzi taką różnicę. Podobna obserwacja byłaby nieznacząca, a mogłaby doprowadzić do tego, że dziecko w uwagach skupi się tylko na niej. Badanie recepcji fragmentów, co należy podkreślić, w żadnym stopniu nie kompensuje porównawczej lektury całego tekstu. Oczywiście czytelnik ma zwykle kontakt tylko z jednym tekstem — oryginałem albo przekładem. Nie porównuje żadnych fragmentów tekstów literackich. Badania ankietowe, mimo dosyć sztucznej sytuacji konfrontacji tekstów, dostarczają jednak danych istotnych badawczo, wzbogacają bowiem wiedzę krytyków przekładu i tłumaczy o znaczenie konkretnych rozwiązań. Poniżej przedstawiam wzór ankiety. Dodaję tu z racji poglądowych tekst przekładu rosyjskiego, którego dzieci przed sobą nie miały. Do omówienia w prezentowanym artykule wybrałam trzy fragmenty z siedmiu przedłożonych uczniom — różne jakościowo. Pierwszy jest przykładem redukcji we fragmencie tekstu przekładu ze zmianami stylistycznymi, drugi — amplifikacji i trzeci jest zestawieniem samych tytułów książek¹¹.

Uprzejmie proszę o samodzielne wypełnienie poniższej anonimowej ankiety, której wyniki zostaną wykorzystane do badań naukowych. Przeczytaj dwie wersje wybranych fragmentów książki G. Kasdepke „Wielki powrót detektywa Pozytywki”. Która Ci się bardziej podoba? Uzasadnij, dlaczego.

1.

Wersja A	Wersja B	Przekład
Niestety, z każdym dniem coraz trudniej było wpychać kolejne koperty do przegródki opatrzonej napisem „Agencja detektywistyczna RÓŻOWE OKULARY”; nieopróżniana od wielu tygodni pękała w szwach — i zmartwiony pan Stach uprzedził Asię, że jeszcze trochę i trzeba będzie albo zostawić przesyłki pod drzwiami agencji, albo pan Stach w ogóle przestanie je zabierać z poczty.	Niestety, z każdym dniem coraz trudniej było wpychać kolejne koperty do przegródki opatrzonej napisem „Agencja detektywistyczna RÓŻOWE OKULARY”; nikt jej nie opróżniał od wielu dni. Pan Stach powiedział Asi, że jeszcze trochę i trzeba będzie albo odnosić korespondencję pod drzwi agencji, albo zostawiać ją na poczcie.	К сожалению, с каждым днём записывать конверты в ячейку с надписью «Детективное агентство „Розовые очки”» становилось всё сложнее — из неё уже много недель не забирала почту. Пан Сташек сказал Асе, что скоро ему придётся относить корреспонденцию к двери агентства или оставлять её на почте.

¹¹ Pod każdą z siedmiu części ankiety respondenci mieli miejsce do wpisywania swoich komentarzy.

2.

Wersja A	Wersja B	Przekład
Detektyw Pozytywka zerknął na stół, gdzie, pośród skarpet, majtek i ciepłych swetrów, stał talerz pełen mleka.	Detektyw Pozytywka zerknął na stół, gdzie, pośród skarpet, majtek i ciepłych swetrów, stał talerz z mlekiem, do którego trzeba było wsypać płatki owsiane.	Детектив Позитивка посмотрел на стол, там среди носков, трусов и тёплых свитеров стояла тарелка с молоком, куда надо было насыпать овсяные хлопья.

3.

Wersja A	Wersja B	Przekład
WIELKI POWRÓT DETEKTYWA POZYTYWKI	POWRÓT DETEKTYWA POZYTYWKI	ВОЗВРАЩЕНИЕ ДЕТЕКТИВА ПОЗИТИВКИ

Oдноśnie do fragmentu pierwszego, ilościowo w odpowiedziach dzieci przeważała pozytywna ocena wersji B (przekładu) w stosunku do wersji A (oryginału). Gdyby jednak spojrzeć na nie jakościowo, rozkład odpowiedzi był różny. Najbardziej eksponowaną zaletą wersji B była łatwość zrozumienia (26 osób za wersją B, 5 za A). Jak się zatem okazało, tekst bez fraz *pękała w szwach* [*przegródka na koperty*], *zmartwiony* [*Pan Stach*], [*pan Stach*] *przestanie je zabierać* [*koperty*] (vs *albo zostawiać ją na poczcie*) był łatwiejszy. Zwróćmy uwagę, że zmiany w przekładzie są niewielkie i poza nieznacznymi różnicami leksykalnymi dotyczą warstwy stylistyczno-emocjonalnej przekazu. Mimo to dzieci łatwo deklarowały się po jednej bądź drugiej „stronie”. Oto wybrane odpowiedzi:

Bardziej podoba mi się wersja A, ponieważ jest bardziej rozwinięta.

Wersja A, ponieważ jest dłuższa, bardziej szczegółowa i nie nudna.

Wersja A, ponieważ jest mniej trudnych słów, jak np. „korespondencję”, a jest to książka dla dzieci.

Bardziej podoba mi się wersja B ze względu na prostą do zrozumienia treść.

Bardziej podoba mi się wersja B, ponieważ od razu po przeczytaniu tekstu zrozumiałam go.

Prostota przekazu bez zbytnich komplikacji — trudnych słów i konstrukcji, niewymagających szczególnych starań w odbiorze, przeważała w preferencjach dzieci.

Kolejnym kryterium, o którym piszą respondenci, jest język. To poniekąd odwrotność kryterium przedstawionego powyżej. Zręcz-

niejsze sformułowania, dobór słów — jeżeli badani zwrócili uwagę na taki aspekt przekazu, lektura książek musi być im bliska. Nie powinno zatem dziwić, że tacy respondenci częściej wybierali wersję A (16 wersja A, 10 — B).

Tekst A bardziej działa na wyobraźnię.

Podoba mi się wersja A, ponieważ metafora „pęka w szwach” pasuje mi do tego tekstu.

Wersja A, ponieważ wydaje się bardziej ciekawa oraz bardziej podoba mi się dobieranie słów.

Bardziej podoba mi się wersja A, ponieważ ma bardziej rozbudowane zdania oraz części mowy.

Wersja A. Sama w sobie brzmi jakoś lepiej. Czytając widać emocje towarzyszące bohaterom, czego nie da się powiedzieć o drugiej wersji.

Wersja A — napisana bardziej językiem potocznym, przyjemniejsze do czytania dla młodszych czytelników

Wersja B podoba mi się bardziej, ponieważ jest łatwiejsza do zrozumienia i nie brakuje w niej znaków interpunkcyjnych, których nie ma w A, a są tam potrzebne. Bardziej podoba mi się wersja B. Ta wersja jest prosta, głównie przez brak określenia „nieopróżniana od wielu tygodni pęka w szwach”, które znajduje się w wersji A.

Wersja B jest przyjemniejsza do czytania.

Bardziej podoba mi się wersja B, ponieważ, choć wersja B ma więcej opisów, to druga nie ma tylu powtórzeń, przez to przyjemniej się ja czyta.

Zauważmy, że dzieci używają podobnych argumentów, wybierając wersję A lub wersję B utworu. Taki bądź inny wybór warunkuje zatem wrażliwość na kształt tekstu i konstrukcję przekazu, potrzeba kontaktu z książką lub nie.

Niektóre dzieci zwróciły uwagę na długość tekstów (27 osób). 22 osoby napisały, że wersja B jest lepsza, bo jest krótsza, dzięki bardziej zwartej formie jest lepsza w zrozumieniu. Pięcioro zaś doceniło długość wersji A. Oto kilka wypowiedzi:

B jest lepsze, ponieważ jest krótsze.

B, bo jest krótsza, bo nie lubię czytać.

Według mnie wersja B, ponieważ jest bardziej zrozumiała i streszczona w lepszy sposób.

Bardziej mi się podoba wersja B, ponieważ jest krótsza i bardziej sensowna,

Wersja B, ponieważ jest zwięzłe i na temat.

Wersja B jest bardziej przejrzysta oraz lepiej brzmi mi jako odbiorcy. Wydaje się, że w wersji A jest kilka niepotrzebnych szczegółów. Są one ważne, lecz nie w takiej ilości, jak w tym fragmencie.

Bardziej podoba mi się wersja B, ponieważ jest łatwiejsza do zrozumienia.

Wersja A ma bardziej rozbudowane zdania oraz części mowy.

„A”, ponieważ jest więcej informacji.

Wersja A, ponieważ opisy są bardziej rozwinięte i mogę sobie bardziej wyobrazić.

Dzieci zwróciły też uwagę na szczegółowość tekstów. Niepotrzebne szczegóły w tekście A z docenieniem uproszczenia fragmentu uwypukliło troje respondentów. Dwanaścioro z nich doceniło z kolei rozbudowane zdania i mnogość detali:

Lepsza jest wersja A, ponieważ jest bardziej złożona.

Wersja A, jest bardziej rozbudowana, ponieważ ma więcej szczegółów.

Wersja B jest łatwiejsza w zrozumieniu, mniej rozbudowana, mniej szczegółowa, skupia się na konkretach. Lepiej się czyta.

Z innych cech tekstów, które zdecydowały o wyborze dzieci, warto wymienić chociażby takie:

Wersja A jest bardziej logiczna.

W wersję A człowiek bardziej się wczuwa.

Bardziej mi się podoba wersja B, ponieważ myślę, że jest bardziej prawdziwa.

Wersja B jest ciekawsza.

Zupełnie inaczej niż we fragmencie 1, respondenci potraktowali różnicę w tekstach polegającą na rozszerzeniu znaczenia w przekładzie (przykład 2) i nie o samo rozszerzenie tu chodzi, ale o konkretne wypełnienie treściowe. W wersji B przybyły bowiem płatki owsiane, o których nie było mowy w tekście A. Odpowiedzi dzieci są jednoznaczne — opowiadają się albo po stronie wersji A, albo wersji B. Ilościowo w preferencjach odbiorczych przeważała wersja A, choć nieznacznie (55 A, 48 B, nie wszyscy odnieśli się do tego zadania). Można jednak przeczytać ciekawe komentarze:

Wersja A bardziej mi się podoba, ponieważ w wersji B jest końcówka „do którego trzeba było wsypać płatki owsiane”. Moim zdaniem jest niepotrzebna. Wersja A lepiej brzmi bez tej końcówki.

Wersja A podoba mi się bardziej, ponieważ moim zdaniem zbędne jest napisane, że trzeba było dosypać płatków owsianych do mleka.

Wersja B, bo to jest dokładniejsze, chociaż on daje najpierw mleko, a potem płatki. To jakiś „skandal”. Nikt nie je płatek w talerzu, a poza tym każdy wie, że najpierw płatki, a potem mleko. I w B są znowu informacje, które nie są mi potrzebne.

Wersja B. Nie mam pojęcia, jak ważny jest fragment o płatkach owsianych, ale trzeba przyznać, że z nim tekst nie jest taki pusty.

Lubię płatki i płatki owsiane.

Wersja B, bo jest krótsza.

Podoba mi się wersja B, ponieważ Detektyw wsypał płatki owsiane do talerza z mlekiem.

Z przytoczonych wypowiedzi wynika, że czasami preferencje smakowe dzieci decydowały o wyborze wersji tekstu. Pojawia się nawet

zdanie *Lubię płatki i płatki owsiane*, które naturalnie ma świadczyć o wyborze konkretnej wersji tekstu. Niedorośli respondenci zwracają uwagę na detale typu kolejność podania do miski mleka czy płatków, przy czym stosowany w domu sposób uznawany jest za jedyny poprawny. Inny porządek, niezgodny z doświadczeniem dziecka, skutkuje wręcz sformułowaniem bardzo emocjonalnej oceny: *To jakiś „skandal”*.

Jeszcze inaczej, najbardziej skrajnie, rozłożyły się wyniki w przypadku oceny tytułu książki (przykład 3). Na 110 ankiet tylko 11 uczniów wybrało wersję B. Ominięcie przez tłumacza przymiotnika charakteryzującego powrót (*большое возвращение*) detektywa okazało się dla dzieci niezwykle znaczące.

A, bo jest przymiotnik.

Wersja A bardziej mi się podoba, ponieważ lepiej brzmi.

Wersja A bardziej mi się podoba, ponieważ ten tytuł bardziej zachęca do przeczytania.

Bardziej podoba mi się tekst A, ponieważ jest bardziej zachęcający do przeczytania książki.

Wersja A, bo słowo wielki bardzo podkreśla ważność wydarzenia.

Bardziej podoba mi się wersja A, ponieważ jest bardziej emocjonująca.

Wersja A podoba mi się bardziej, bo wydaje mi się, że trzyma w napięciu.

Wersja A, bo jest cała nazwa.

Bardziej podoba mi się wersja A, ponieważ bardziej zaciekawił mnie tytuł.

Wersja A. „Wielki” ulepsza wydźwięk tytułu.

Wolę wersję A, ponieważ mocno podkreśla ten powrót.

Wersja A, pomimo tego, że ma jedno słowo więcej, brzmi lepiej i ta nazwa wygląda tak ciekawie.

Myślę, że A jest ciekawsza, ponieważ słowem ‘wielki’ bardziej chce się czytać, bo od razu robi się ciekawiej.

Wolę wersję A, ponieważ mocniej podkreśla ten powrót.

Wersja A jest lepsza, bo słowo ‘wielki’ podkreśla ekscytację powrotu detektywa.

Wersja B, ponieważ jest krótszy i bardziej skupiony na tym, kogo powrót zamiast jaki.

Podoba mi się B, ponieważ detektyw był bardzo spokojny.

B, bo jest krótsza.

Wersja B jest mniej złożona.

Wersja B jest fajna w przeciwieństwie do wersji A, bo wersja A jest za długa i wkurzająca dla mnie.

Wersja B, bardziej wpadająca w ucho.

Podoba mi się wersja B, ponieważ lepiej brzmi.

Podoba mi się wersja B, ponieważ detektyw był bardziej spokojny.

Wobec polaryzacji opinii dzieci we wcześniejszych fragmentach, odnotować należy niemal pełną jednogomyślność w ocenie kształtu tytułu.

Dzieci doceniły jego pełniejszą formę. Wobec wcześniej zaznaczanych „protestów” niektórych respondentów, dotyczących wydłużenia tekstów, w tym przypadku dzieci doceniły pełnię wyrażenia i znaczenie przymiotnika *wielki*.

Jak się okazało, niektórzy respondenci myślą w ocenie przedłożonych rozwiązań nie indywidualnie, subiektywnie, ale szerzej, z perspektywy innych czytelników, wręcz komercyjnie. W tym „handlowym” podejściu do oceny tekstów nie odnotowano zwolenników i zwolenniczek wersji B:

Wydaje mi się, że opcja A bardziej przyciągnie kupujących, więc to jest mój wybór.

Wersja A, ponieważ jest ciekawsza oraz kreatywniejsza, co powoduje większe zainteresowanie.

Wersja A brzmi lepiej i na pewno przyciągnie wiele osób. Słowo ‘wielki’ jest tam kluczowe.

Wersja A, ponieważ zaciekawi ludzi.

„A” dodaje dramaturgii i wydaje się ciekawsza. Wersja B wydaje się nudna i nie warta przeczytania.

Oznacza to, że dzieci, które w ogóle dostrzegają obieg książki, istnienie faktycznego czytelnika, nie myślą o łatwości odbioru, tylko o jego jakości, o wartości literackiej tekstu.

Pojawia się też ciekawe wartościowanie:

Gdyby to był tytuł — wersja A, czytanie — wersja B.

Łączą się tutaj dwa różne spojrzenia na tekst — z pozycji marketingowej, chwytliwości tytułu na rynku wydawniczym, respondent dostrzega zaletę tytułu A i jego przewagę. Jeśli natomiast to samo dziecko stawia się w pozycji czytelnika, natychmiast liczy się jego długość — nawet, jeśli jego wydłużenie dotyczy jednego wyrazu. W ten sposób dociera do nas sygnał, że to, iż dziecko nie lubi czytać, nie oznacza, że nie umie ono spojrzeć na odbiór z innej perspektywy.

W jednej z ankiet czytamy:

Autor powinien sam nazwać swoją książkę, a ludziom może się tytuł podobać lub nie.

Wypowiedź świadczy o tym, że dziecko ma świadomość braku wpływu odbiorcy na kształt utworu, ale też istnienia różnych preferencji czytelnicznych.

Podsumujmy wyniki ankiety. Z pewnością świadczą one o niejednoznaczności ocen. Dzieci kierują się w ocenie tak różnymi katego-

riami, że trudno je zamknąć w jednoznaczne ramy. A jednak ankieta przeprowadzona na tak dużej grupie przyniosła pewne korzyści. Na jej podstawie można bowiem stwierdzić, że dzieci, które lubią kontakt z książką, analizują teksty pod względem ich wartości. Cenią korzyść płynącą z lektury. Druga grupa — dzieci, które czytają z obowiązku — ocenia tekst pod względem długości. Była to obserwacja zaskakująca, ponieważ fragmenty były krótkie. A mimo to respondenci zwrócili uwagę na ich długość, oceniając pozytywnie tekst, który „zmęczy” je mniej. Potwierdza to ustawiczny spadek zainteresowania dzieci książkami odnotowany w raporcie o stanie czytelnictwa w Polsce¹² oraz brak refleksji niektórych respondentów na temat wartości tekstu na różnych poziomach oceny. Mimo to w tytule tekstu nawet malkontenci docenili obrazowość dłuższej nazwy. Pokazuje to, jak ogromne znaczenie ma niebagatelizowanie tytułu książki w tłumaczeniu oraz decyzja o jego brzmieniu. Każde słowo tytułu okazuje się istotne dla czytelnika. Wabi, przyciąga, interesuje, rzadko nie zwraca uwagi. Jak się okazało, dzieci wykazują wrażliwość na łatwość odbioru, szczegółowość tekstu oraz logikę przekazu.

Ponadto wyrażane oceny są w sposób oczywisty subiektywne, ale zdarzają się próby obiektywnego spojrzenia na teksty — dzieci potrafią spojrzeć na utwór literacki przez pryzmat jego obiegu na rynku wydawniczym, potencjalnego zainteresowania czytelników. W ocenie tekstów zaznaczają się też emocje dzieci.

Czy łatwo jest nazwać przekład dobrym? W ocenie krytyków przekładu opinie mogą być różne, choć wspomagane twardymi danymi językowymi pozornie mogą się wydawać jednoznaczne. Wszystko to, co w odbiorze dzieła literackiego wiąże się z przekazem „między wierszami”, jest jednak zawsze kwestią odczuć, wrażeń, ma zatem charakter indywidualny. Istotny w tym względzie jest adresat utworu, stąd sięganie do opinii faktycznych implikowanych czytelników ma sens, tym bardziej że żaden dorosły odbiorca nigdy nie będzie miał możliwości odbiorczych dziecka. Z uwagi zaś na to, że nigdy nie jesteśmy w stanie przewidzieć faktycznych emocji odbiorcy, potencjalność oceny wartości tekstu jest jego cechą permanentną.

---

¹² Raport o stanie czytelnictwa w Polsce: <https://www.bn.org.pl/raporty-bn/stan-czytelnictwa-w-polsce/stan-czytelnictwa-w-polsce-w-202122-r.> (24.09.2023).

REFERENCES

- Brzozowski, Jerzy. *Stanąć po stronie tłumacza*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego 2011.
- Dybiec-Grajer, Joanna. *Zmierzyć przekład? Z metodologii oceniania w dydaktyce przekładu pisemnego*. Kraków: Universitas 2013.
- Karpiuk, Dawid. *Król dziecięcej literatury napisał książkę dla dorosłych. "Ale z pana świntuch!"* <<https://www.newsweek.pl/polska/spoleczenstwo/grzegorz-kasdepke-napisał-ksiazke-dla-doroslych-ale-z-pana-swintuch/8d1mer2>>.
- Kasdepke, Grzegorz. *Wielki powrót detektywa Pozytywki*. Warszawa: Nasza Księgarnia 2017.
- Kasdepke, Grzegorz. *Vozvrashcheniye detektiva Pozitivki*. Transl. Karpionok, Stanislav. Sankt-Peterburg–Moskva: Rech 2019 [Касдепке, Гжегож. *Возвращение детектива Позитивки*. Transl. Карпёнок, Станислав. Петербург–Москва: Речь 2019].
- Niemierko, Bolesław. *Diagnostyka edukacyjna*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN 2009.
- Sdobnikov, Vadim. *Otsenka kachestva perevoda. Kommunikativno-funktsion-pl'nyu podkhod*. Moskva: Flinta. Nauka, 2015 [Сдобников, Вадим. *Оценка качества перевода. Коммуникативно-функциональный подход*. Москва: Флинта. Наука, 2015].
- Skwarzyński, Jerzy. *Czytelnik i tłumacz. Przekład elementów obcości we współczesnej literaturze młodzieżowej*. Lublin: Wydawnictwo KUL 2022.

DOROTA GŁUSZAK

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5781-947X>

Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej

SPOSOBY TŁUMACZENIA NAZW OBCYCH W ROSYJSKICH *KURANTACH* Z LAT 1671–1672

METHODS OF TRANSLATING FOREIGN NAMES IN RUSSIAN *KURANTY* FROM THE YEARS 1671–1672

This article is a continuation of research on the language of *Vesti-Kuranty* — relics of Russian literature within the genre of journalism. The investigation is aimed at indicating techniques of translating used in *Posolski Prikaz* and was carried out on nouns — common and proper names (toponyms and antroponyms). The sources are texts from the years 1671–1672 translated into Russian from German and Dutch.

Keywords: methods of translating, names of foreign origin, opinion of journalism of the 17th Century, *Vesti-Kuranty*

Kuranty — teksty zaliczane do gatunku publicystyki — są tłumaczeniami XVII-wiecznych gazet i broszur napływających do Rosji z różnych miast w Europie. Samo słowo *kuranty* jako nazwę gazet zagranicznych zaczęto stosować w Rosji od połowy XVII wieku¹. Prace nad przekładem prasy europejskiej prowadzono w ówczesnym rosyjskim Urzędzie Spraw Zagranicznych — *Posolskim Prikazie*. W zdecydowanej większości tłumaczono publikacje z języka niemieckiego i niderlandzkiego². Materiały z działalności carskiego *prikazu* publikowano dzięki staraniom uczonych w Instytucie Języka Rosyjskiego Akademii Nauk ZSRR od początku lat 70. XX wieku. Badania nad rękopisami obecnie są prowadzone w Instytucie Języka Rosyjskiego im. Wiktora Winogradowa Rosyjskiej Akademii Nauk, gdyż nadal zdarzają się odkrycia nowych

¹ Zob. С.М. Шамин, *Слово «куранты» в русском языке XVII — начала XVIII в., „Русский язык в научном освещении”* 2007, nr 1 (13), s. 119–152.

² Zob. С.М. Шамин, *Куранты XVII столетия: европейская пресса в России и возникновение русской периодической печати*, Альянс-Архео, Москва–С. Петербург 2011, s. 4.

broszur i gazet europejskich³. Do 2017 roku ukazało się siedem tomów tekstów wydanych pod wspólnym tytułem *Vesti-Kuranty*⁴. Były to kolejno wiadomości z lat 1600–1672 z pominięciem niektórych roczników ze względu na niezachowanie się oryginałów⁵.

Niniejsza praca jest kontynuacją badań nad językiem *Vesti-Kurantów*⁶ i nawiązuje do artykułu dotyczącego sposobów tłumaczenia nazw obcych, który ukazał się drukiem w 2021 roku na łamach „Przeгляду Русыцystycznego”⁷.

Badanie obejmuje nazwy pochodzenia obcego: rzeczowniki popolite oraz toponimy i antroponimy występujące w rosyjskich przekładach wiadomości. Wszystkie wyekscerpowane wyrazy pochodzą z ostatniego tomu *Vesti-Kurantów*, tj. zostały odnotowane w tekstach z lat 1671–1672.

Wybór źródeł, których geneza sięga lat 70. XVII wieku, nie jest przypadkowy – z biegiem lat zmieniały się techniki stosowane przez diaków pracujących nad tłumaczeniem informacji napływających z miast europejskich. Po wstąpieniu na tron cara Aleksego Michajłowicza (1645) zaczęto kłaść nacisk na funkcjonowanie regularnej poczty i dostęp do prasy obcojęzycznej. Jak zaznacza Stepan Shamin, rosyjski samodzielnik był ponoć osobiście zainteresowany gazetami zagranicznymi⁸. Dość dobre wykształcenie cara i jego zamiłowanie do książek potwierdza także Michaił Heller⁹. Warto dodać, że przy braku stałych przedstawicielstw dyplomatycznych na terenie państw europejskich, materiały prasowe mogły być jedynym źródłem rzetelnych informacji o wydarzeniach za granicą¹⁰.

³ Zob. I. Maier, *Известия о чудотворных источниках в русском переводе (1646 г.): вновь найденные оригиналы к Вестям-Курантам*. „Slovo. Journal of Slavic Languages, Literatures and Cultures” 2017, nr 58, s. 7–38.

⁴ Dalej w tekście jako V-K I–VI. Wszystkie przytoczone fragmenty bez oznaczenia V-K pochodzą z siódmego tomu *Vesti-Kurantów*.

⁵ Pełne dane patrz: Bibliografia.

⁶ Wyrazem zapożyczonym w języku *Vesti-Kurantów* ze szczególnym uwzględnieniem procesów ich adaptacji fonetycznej i morfologicznej poświęciłam monografię. Badanie oparłam na pierwszych sześciu tomach, które zostały wydane w latach 1972–2009, zob. *Rzeczowniki zapożyczone w języku Vesti-Kurantów z lat 1600–1670*, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin 2020.

⁷ D. Głuszak, *O technikach tłumaczenia nazw obcych w XVII-wiecznej publicystyce rosyjskiej*, „Przeгляд Русыцystyczny” 2021, nr 3 (175), s. 146–160.

⁸ С.М. Шамин, *Куранты...*, s. 4.

⁹ М. Heller, *Historia Imperium Rosyjskiego*, przeł. E. Melech, T. Kaczmarek, Książka i Wiedza, Warszawa 2000, s. 247.

¹⁰ С.М. Шамин, *Куранты...*, s. 5.

W *kurantach* informowano przede wszystkim o sprawach wagi państwowej — o istotnych wydarzeniach politycznych, działaniach dyplomatycznych, wojnach i najazdach wrogich nacji, podpisywaniu porozumień, umów, rozejmów. Pisano także o nietypowych zjawiskach przyrodniczych, kataklizmach oraz o wybuchających epidemiach. Niekiedy uderzająca jest lakoniczność i, można powiedzieć, błażość informacji z punktu widzenia współczesnego czytelnika. Spójrzmy na wybrane konteksty:

Сюды приѣхал гонецъ московской з грамотами., а что в грамотах писанѡ по се время невѣдомо (s. 57);

Чрез нѣкогого вѣстника пришедшаго из Смоленска, вѣдомость, что москвичи всѣ пушки из Смоленска вывезли, а для чего тово невѣдомо (s. 80);

Салтан пребываетъ в Ондрианополе. а мать свою и сынов к себѣ призывал, но чаать не поидуть, не вѣра ему в животѣ своемъ (s. 207).

Niemniej celem tłumaczenia prasy zagranicznej było zapoznanie władz z bieżącymi wydarzeniami zachodzącymi w Europie, co konsekwentnie czyniono. Nadrzędna funkcja *kurantów* — informacyjna — była niewątpliwie spełniana.

Trzeba jeszcze dodać, że w przypadku *kurantów* słowo „przekład” należy traktować w szerokim znaczeniu — teksty są raczej kompilacją przeglądu prasy, zawierają wyselekcjonowane informacje i nierzadko widoczna jest w nich ingerencja osoby zajmującej się konkretnym tłumaczeniem. Piszący starali się dostosować przekład do konkretnego odbiorcy. W Rosji był to car oraz warstwy rządzące — bojarzy. Wiadomości uzupełniano komentarzem, który najczęściej umieszczano na marginesie. Zdarzały się również przypadki zamieszczenia objaśnień w tekście głównym dokumentu — wtedy taki dopisek wydzielano specjalnym nawiasem. Marginalia były dziełem tłumacza bądź korektora. Wiemy to, ponieważ niekiedy uwaga jest napisana innym charakterem pisma lub innym tuszem niż tekst zasadniczy. Należy zaznaczyć, że notatki, które do połowy XVII wieku pojawiały się w *Vestiach-Kurantach* bardzo rzadko, w ostatnim tomie stanowią już nieodłączny element rozszyfrowywania nazw i wartości obcych oraz uzupełniania informacji. *Kuranty* spisane po 1670 roku są zatem doskonałym źródłem do zaprezentowania sposobów tłumaczenia wypracowanych w rosyjskim *prikazie*.

Wiadomości z lat 1671–1672 zazwyczaj zaczynają się typową formułą — wzmianką, że jest to przekład z *kurantów* z danego kraju, który dostarczono drogą pocztową ze wskazaniem dokładnej daty

przekazania dokumentu¹¹. Często pojawia się także nazwisko informatora, rzadziej tłumacza. Oto przykłady:

Перевод с цесарскихъ, и галанскихъ печатныхъ курантовъ, каковы присланы чрезъ рижскую почту нѣшнягъ РОӨг, году марта въ .I, днь (s. 53);
Перевод с печатныхъ цесарскихъ курантовъ, каковы подал в Посолскомъ приказе Петръ Марселис, а сказал что присланы чрез виленскую почту, в нѣшнем во .РОӨ.м году апрѣля въ .I. днь (s. 74); про галанские печатные куранты Посолского приказа переводчикъ Еюим оон Меиснеръ сказал что в них печатано то ж каковы переведены сего ж июня въ .ӨI. днь (s. 150).

Kuranty były najczęściej „pakietami zbiorczymi”, które zawierały wiadomości z różnych miast europejskich, w związku z czym konkretne fragmenty opatrzone są drobiazgową informacją o miejscu i czasie sporządzenia komunikatu. Ilustruje to następujący przykład:

Перевод с цесарскихъ и галанскихъ печатныхъ курантовъ что принес в Посолской приказ в нѣшнемъ во .РОӨ.м году марта въ .КГ, день иноземець Еремѣи оан дер Гатенъ, чрез виленскую почту (s. 64);

dalej czytamy:

Из Амубурка оевраля .ЗI,г числа Здѣс при нѣшней почте нового ничего нѣтъ окромъ что турецкой посол которой нѣе в город Овне пришел [...]); Ис Прус .КД,г числа оевраля [...]); Из Варшавы оевраля .К,г числа [...]); Из Лондона оевраля .SI,г числа Ис Танъгеря пишуть что король Таолета во Варъвари великую побѣду одержал [...]); Из Венеции феврала .ДI,г числа Чрез нѣкоихъ купецкихъ людеи из Турской земли вѣдомость., что паша босинской со всѣми приготовленными воинскими, и съѣстными запасами при немже провожатыхъ .Д. члвкъ пошел в Грецкой Бѣлгородъ [...] (s. 64–65).

Przejdźmy do technik, którymi posługiwali się urzędnicy carscy w celu przybliżenia nazw obcych.

W pierwszej kolejności należy zwrócić uwagę na objaśnienia toponimów. O ile w wiadomościach pierwszej połowy XVII wieku był to zabieg sporadyczny¹², o tyle w tekstach z lat 70. stał się wręcz manierą piszących. Przyjrzyjmy się przykładom:

Из Лондона /аглинска столица/ феврала .К,г дня (s. 69);
Из Штетина /Штетинъ поморской городъ./ феврала .КИ,г числа (s. 73); Из Вѣны /Вѣна цесарская столица/ марта .И,г числа (s. 81);
Цесарь Римскій велѣл объявить бискупу Минстрюскому. будетъ городъ Колинъ /Колинъ волный город цесарскій/ осадить оранцуз (s. 73);

¹¹ W omawianym okresie mogła to być poczta ryska lub wileńska.

¹² Zob. D. Głuszak, *O technikach tłumaczenia...*, s. 149.

Из Лондона. /Лондон аглинского короля столица/ (s. 81);
 воиска будутъ посланы в Померскую землю. /Померская свѣиская земля
 близ Датцкои./ (s. 91);
 А еранцузского воиска собрано под городом Туркерномъ /город француз-
 ской близ моря/ .К,И, ч (s. 105); Из Малта /возле Италиі. на море остров./
 присланной гонецъ (s. 136);
 Из Мадрида, /гишпанская столица./ июля въ .К, де (s. 298);
 Из Берлина /столица бранденбургская./ августа въ .А. де (s. 299).

Widoczne jest zatem wyjaśnianie nazw miejscowych. Pojawiają się informacje o położeniu geograficznym miejscowości oraz ich statusie — wskazywane są miasta stołeczne i te, które określano mianem Wolnego Miasta.

Niekiedy w marginaliach wskazywano dokładną lub przybliżoną odległość mniejszej miejscowości od miasta, którego położenie mogło być znane carowi i przedstawicielom klasy panującej, na przykład:

Его королевское величество в прошлую среду для прохладу поѣхал отсюду в Бялоленко /Бѣлая Лука от Варшавы .Д. мили/ (s. 97);
 королевское величество и с королевою в среду поѣхал в Белоленку /недалеко от Варшавы/ (s. 156);
 Браславской полкъ стоить под Праисовымъ, /недалеко Калника/ (s. 148);
 Сеймикъ краковскіи в Прощовицах /Прощовичи от Кракова S, миль./
 росорвалса (s. 227);
 К,Д, ч наши послат в Померскую свою землю, /Померская земля ко Гданску./ (s. 231);
 корол в прошлое воскресенье въ Яновець /.31. мил от Варшавы./ пришил (s. 304);
 Господарь Волоской писалъ грамоту ис обозу своего ис под Олохова /недалеко от Каменца./ к гетману корунному (s. 314).

Częstym zabiegiem jest dodanie informacji w celu uściślenia, na terenie jakiego kraju leży miejscowość lub województwo:

Из Висмара /в Свѣе Висмар/ марта .К3.г числа (s. 88);
 Из Антверпії /в Галанской землѣ./ .Ө.г числа апрѣля (s. 93); Ис Антверта /
 галанской городъ./ маиа .Г,г числа (s. 135);
 Ис Отранга града /Сицылѣиского королевѣства./ пишутъ (s. 143);
 Вѣдомость имъ из Дурасы /в Грецкой землѣ/, что тамо пришло .И. члвкъ
 турковъ (s. 112);
 Мы здѣс ожидаемъ совершения сеймика вишніцкого /город Вишница
 в Полше/ (s. 82);
 во всѣхъ ренских городах /города над рекою Рѣною галанские./ осадных
 людей прибавливають (s. 128);
 из Межибожа /в Полше/ маиа въ .3. день (s. 148);
 Ис Неаполи /в Турской землѣ./ маиа въ .Д1, день (s. 160);

люди народа писевские или острожские /городки. Бисев, и Острог в Полше, на Волыни/ (s. 151);
 мору опасны для нерастворног воздуха, какъ уж съ Бологнеиской страны /та страна во Италиі ж,/ начинается (s. 191);
 Из Бруссела /в Брабанской землѣ,/ сентабра въ .θ, день (s. 192);
 В Рускомъ /на Волыни. и на Подоле/ воеводстве на сеимикахъ ничто к совершению не пришло (s. 85);
 еранцузского воіска собрано под городом Туркерномъ /город французской близ моря/ ,К,И ч (s. 105);
 Из Гаги /Гага город в Галанской землѣ,/ марта .ЗІ.г числа (s. 83);
 Ис табор ис под города Брунсвика /Брунсвицкая земля в Цесарской землѣ,/ (s. 151);
 А в городе Боуше. /в Норвегеккой землѣ/ многие люди при солнечном сиянні видели. на небе. три башни да три собрания воинские при карабелномъ воинском кораване (s. 122);
 Из Ливорна /во Итталиі/ апрѣля .ГІ,г дня (s. 130);
 Из Антверпии /в Гишпанской/ марта ,Г,г дня (s. 68);
 бѣлогородцкие и бучатские татарова здѣс многие беды чинат около Бару и Межибожа /Бар. и Межибож на Подолию в Полше,/ (s. 135);
 с Руси Красной /Рус Красная, около Лвова,/ вѣдомость (s. 255);
 Из Регензбурха /в Цесарской землѣ над Дунаемъ рекою/ марта въ Е. день (s. 257);
 еранцузы город Мастрихтъ /в Галанской землѣ/ осадили (s. 263);
 Королевское величество сказывают пришел в Рокрой /во Французской землѣ/ город (s. 263);
 Из Радомля /в Полше/ апрѣля .ВІ.г числа (s. 99);
 Из Радомы /Радомль в Полше/ апрѣля въ .θ, де (s. 111);
 на комисіи в Радуме /в Полше над Саном рекою город/ (s. 83).

Ostatni przykład wymaga komentarza, gdyż zastrzeżenia budzi wskazanie Radomia jako miasta położonego w Polsce nad rzeką San¹³. Ponadto, jak zaznaczają redaktorzy tomu, słowo *gorod* zostało dopisane innym atramentem. Można zatem przypuszczać, że napis jest autorstwa kopisty lub korektora. W jednym kontekście uwaga na marginesie ma charakter nieco subiektywny: „Из Генува /во Италиі славный град/ апрѣля въ .КВ, день” (s. 144).

We wzmiankach wskazywano także, w którym władaniu znajduje się określone terytorium, na przykład:

цесарского величества посланной к Θорту /Θорта турок/ турецкому отпущен не будет (s. 64);
 Из Волѣнбейтѣла /в Немецкой землѣ княз Илиненбургског/ маиа въ .Л., день (s. 158);

¹³ Podobne błędy zdarzają się sporadycznie i należy je traktować jako indywidualne potknięcia tłumaczy.

Цесарь Римскій и Генералы Статы Колинъ город /курѳеистра Колонского/ под свою оборону и сащичения принали (s. 159);
 Из Рагуса города /турской/ торговые люди вѳдомость с собою привезли (s. 58);
 междо городами Калишемъ и Рахелем /ѳранцузские/ тому каравану исо всѳхъ проливъ и пристаней морскихъ совокуплятися (s. 122);
 „Н, ж чѳвкъ таких же людей с моршалкомъ королевским в Пикардию /Пикардия город ѳранцузской на галанском рубеже,/ (s. 228);
 из Базиля города /Басил город цесарской/ пишутъ (s. 230); зборъ у нихъ въ Халонсе /Халонсъ город, французского .короля,/ (s. 230);
 королевской подемъ сказывают будет апрѳла въ .I. де и будет на украину недерланскую /Недерлянды галанцы, а иная часть и под гишпанскимъ,/ (s. 253);
 Пишут к нам из Берлина /курѳеистра Бранденбургског/ (s. 273);
 Ис Торины /во Италиі. князя Савойского,/ июла въ .SI. де (s. 298);
 Из Брусела /Брусел гишпанского короля/ марта въ ,II, днь (s. 84).

W tym miejscu warto zaznaczyć, że uwaga została napisana innym tuszem i innym charakterem pisma. W kolejnym zaprezentowanym fragmencie widoczne są wahania piszącego dotyczące brzmienia toponimu: „паша съ чѳтырма на десят каторги к Сакали граду /Шахал гишпанского короля,/ итти имѳеть” (s. 144).

Zdarzają się informacje o położeniu rzek:

От реки Рейны /Рена в Цесарской землѳ/ (s. 97);
 От Нижней Эльвы рѳки, /в Цесарской землѳ./ апрѳла въ ,AI, день (s. 108);
 ѳранцузского воиска „Л, чѳвкъ под владѳниемъ маршалка королевского чрез рѳку Мосоль /река Мосоль, на рубежах Гишпанских Недерляндов,/ переѳзжают (s. 228).

Rzadziej spotykane są objaśnienia antroponimów. Wyeksцерpowane konteksty:

геднь Опатцкиі /Опатцкиі поляк был у курѳеистра Бранденбургского./ которой был у бранденбургского двора, вскоре пойдет в посланникѳхъ в Свѳйскую землю (s. 98);
 аглинской караван на море вскоре ж поидеть, под началомъ князя Роберта /Робертъ аглинского короля брат./ (s. 149);
 изявляющца [...] ¹⁴ское воиско. на дук де Тур[...]о /дук де Турена гетман короля ѳранцузского/ воиска (s. 316).

W jednym przypadku widzimy uzupełnienie treści dopiskiem wskazującym na imię prokuratora: „вскоре отсюды в тѳ страны

¹⁴ Tekst nieczytelny.

комисаръ прокуратор Иани [nad wersem dopisano: именем] поѣдетъ” (s. 116). W innym fragmencie czytamy: „Комендатель брясловской пишеть, что волошеня, Дуракъ, да Гинкал, /Дурак имя, а Гинколь другое,/ уѣхали из Волоской земли в Полшу” (s. 254). Najwyraźniej tłumacz uznał za zasadne wyjaśnienie, że chodzi o dwie różne osoby.

Można zaobserwować również konkretyzację osób i nacji, na przykład:

Х королевскому /корол Французской/ шествию в Ышпанскую Недерляндию всякие припасы готовяъ (s. 89);
судья семской /гсдинъ Отловинской/ предложил, и обещал послать на службу королевского величества пехоты .Ў. члѣкъ (s. 217);
В гсдрственномъ сенаторскомъ собрании, /полских сенатореи собрание/ меж иными делами, во время будетъ, о посолствѣ московском (s. 81).

W przekładzie pisma z Warszawy tłumacz uściśla, o kim jest mowa, gdyż w tekście dwukrotnie pojawia się zaimek my: „будто с нами /с поляками/ он имѣл пересылку (s. 193); на нас /на поляковъ/ усерднее наступал” (s. 193). Podobnie jest w przypadku zaimka *nasz*: „жалуетца что ему от ншго /от королевского/ двора чинится безчестье” (s. 62). Rozszyfrowanie podmiotu domyślnego widoczne jest w następującym przykładzie: „ожидаем из Швайцарской земли /рѣчь посполитая и народ волной,/ к себѣ на помочь воинскихъ люди .Д. члѣкъ” (s. 274). Odnotowano także konkretyzację miejsca przebiegu wydarzeń:

опасаются /в Полше/, что всѣ комисии без добраго совершения разрушены будут (s. 98);
великий арцух Тасконский /во Италиі/ посылает на помоч. .VI. караблеи (s. 128).

W kontekście: „Говолоницкое братство, /то братство во Италиі/ или общежителство хотат хрстианское дѣло совершить” (s. 256), z jednej strony widzimy objaśnienie, gdzie znajduje się bractwo, a z drugiej próbę wyjaśnienia samego pojęcia przez dodanie wyrazu synonimicznego — „общежителство”.

Niekiedy dodawano informację w celu, jak się wydaje, uniknięcia nieдомówień: „В цесарскихъ отчинныхъ землях нне указъ никакихъ венгровъ без пасовъ /без проѣзжих/ нигдѣ пропускать не велено” (s. 130) — uściślenie o jakich dokumen-

tach jest mowa¹⁵; „говорат бутто къ Амполу /местечко/ пошол, но невѣдомо которым путемъ” (s. 231) — dodanie hiperonimu do nazwy miejscowości. W przypadku nazwy rzeki tłumacz również uznał za konieczne dodanie hiperonimu: „Ѡ Нижней Элвы, /река/ апрѣля .КЕ.г числа” (s. 126). Nazwy niektórych tkanin występują z wyrazem nadrzędnym — „полотна”: „ИФ. косяковъ полотень мовриз; АИРѢ. косяковъ полотен селамповриз”; „И. штукъ полотна донгрисъ; ГЧ. штукъ крашеного полотна гарас” (s. 163). Nazwa „гингас” w starszych *kurantach* pojawia się z krótką definicją¹⁶, zaś w tekście z 1671 roku występuje już samodzielnie. Spójrzmy na kontekst: „ЗСН. штукъ гингас” (s. 163).

Inne przykłady świadczące o uzupełnieniu tekstu podstawowego:

сѣверной, сападной земли жители [na marginesie:] /на сѣвере и на сападе есть галанские города/ предложили хотѣние свое (s. 253);
 против кого тѣхъ люди употреблати хотатъ, против наѣзжающих /наѣздникъ оранцуз,/ (s. 228);
 король Оранцузской конечно намѣрень есть с ыными хрстіянскими потентаты всю свою силу противъ всенародного неприятеля /турка/ встрѣчу вести (s. 167);
 многие воровские /турские разбоиники/ карабли (s. 168);
 на то гедрство Оттоманскаа Порта /самъ турок/ всю свою силу будетъ употреблатъ (s. 273).

Warto dodać, że kwestia „wspólnego wroga” — Turcji, była szeroko komentowana na łamach XVII-wiecznych gazet w całej Europie.

Widoczne jest również uściślanie informacji na temat miejsc i wydarzeń z różnych krajów:

мать салтанова до совершенного договору с великимъ салтаномъ хотѣла ѣхать в Мекку /гдѣ Магметев, гроб./ Магъмету помолитца, і dalej: мать салтанова с тою казною которую хотѣла вести в Мекку /к гробу/ (s. 98.);
 из Седмиградцкой земли к Атаманскому дому /к салтанскому двору./ перебѣгли (s. 129).

W jednym fragmencie dopisek znalazł się w tekście głównym bez nawiasu: „великіи везиръ для исполнения своего намѣрения послалъ чауша в три города, во Аерику, в Оалгиръ, в Трипол, и в Тунис [dopisano:] в тѣхъ трех городах живутъ турские морские разбоиники” (s. 128–129).

¹⁵ W innych fragmentach wyraz *пасы* pojawia się bez komentarza, np. *имѣють у себя данные от црского величества пасы, и подали королю от црского величества грамоту* (s. 142).

¹⁶ W przykładzie: *ИТӨ пикол различных полотен имянуюцца гинганзѣ V-K VI* (s. 236).

Niekiedy starano się zachować koloryt lokalny, w związku z czym w przekładach rosyjskich pojawiają się nazwy odczuwalnie obce obok nazw bliższych Rosjanom: „а нне слышно что рыцери /кавалѣры/ малтииские турской кораванѣ недалеко от Египетцкие земли взяли” (s. 98) — „rycerze” nazywani na określonych terenach „kawalerami”; „нѣкоторые провинціи /области/ еранцузскому королю и здадутца” (s. 326) — „prowincje” objaśnione jako „области”; „великой воинской совѣтъ или рада отложена марта до .Е.г числа” (s. 65) — rosyjskiemu „совет” odpowiada „rada”. W innym fragmencie widoczne jest zachowanie polskiego terminu „zerwanie sejmu” jako jego zakończenie: „потом жалостное и несчастлиное скончание /розорваніе/ того сеима наслѣдствовало” (s. 283). W tłumaczeniach odnotowano zachowanie terminów urzędowych: „пришлю списки съ дѣлъ отказных. /абдикація/ и позовных /конвокація/” (s. 322). Widoczna jest też próba wyjaśnienia terminu obcego, niewątpliwie „świeżego” dla ówczesnego czytelnika: „Реѳермацією или. исправлениемъ вѣры в различныхъ мѣстехъ упражняются” (s. 117). Redaktorzy temu zaznaczają, że słowo *reformacja* zostało napisane innym atramentem. Objasniiano i inne wyrazy, które mogły okazać się niezrozumiałe: „королевская гвардия /пехота/ ко Лвову пошла” (s. 174); „здѣс по указу князя нашего великое воинское уготовление чинать, и буде геновезы. /во Италиі, рѣчь посполитая,/ нам не учинать достойного удоволства” (s. 298). W przykładzie: „турское войско пойдет в Бѣльгород которой стоит от здѣшнего моря /.окияна./ недалеко” (s. 128), najwidoczniej tłumacz uznał wyraz „ocean” za niedostatecznie zrozumiały, więc w tekście zasadniczym zastąpił go związkiem wyrazowym „здешнее море”.

Бува, że dodano nazwę poprawną do zapisu błędnego: „указаль своих особныхъ воинскихъ калеровъ. /.галѣры./ на море отпустить” (s. 167)¹⁷.

Kolejnym zabiegiem stosowanym przez XVII-wiecznych tłumaczy jest precyzowanie wartości. Odnotowano przeliczanie waluty obcej na nominał rosyjski — ruble:

Обоа парламентовы дома по многомъ. размышлении въ единосогласие пришли наипаче же в собраніи королевскому величеству. .Ṽ. еунтов денег еунтъ аглинской рускими денгами .В. рубли с лишком (s. 78);

¹⁷ Dodam, że w innych fragmentach pojawia się wyraz *галеры*, na przykład: *французские галѣры и карабли еше на море zelo крепятца* (s. 189).

Шкотцкие земли жители обещали по вся мсцы нѣсколко ѳунтовъ стерлинговъ /стерлингъ В ру с лишком,/ чтоб война вдаль продолжить (s. 295).

Również wartość miliona została przeliczona na ruble: „с ѳранцузы у нас собрано казны нѣ .Р, милионов /в милионе ₪С. рублевъ,/” (s. 253)ю

Potwierdzono przypadki precyzowania wartości jednostek miary i wagi. Miara wywodząca się najpewniej z niderlandzkiego „kattie” od indonezyjskiego „kati”¹⁸ w badanym tomie tekstów występuje jako *каты*: „АЦМИ. каты. /каты вѣсом ѳунтъ съ .Е.ю долью./ тонъквинскогѳ шолку” (s. 164). W *kurantach* z lat wcześniejszych jednostka figuruje jako *камти* i *кату*. Porównajmy użycia kontekstowe z wydań z lat 1648–1650 i z 1656–1670: „ЛД катти перцу” V-K IV (s. 210); „КУПѳ кати японские канѳары [na marginesie uwaga:] во всякои катиѳ ѳунтъ Г четі галанских” V-K VI (s. 237), dalej bez przypisów: „РКД кати маз” V-K VI (s. 237); „Г милиона и ₪У₪ЕЎЛГ кати бѣлог и чорног перцу” V-K VI (s. 238). Można zatem uznać, że w latach 70. XVII wieku nadal była to miara nieznaną w Rosji, o czym świadczą wahania w zapisach i przeliczenie wartości na znaną na gruncie rosyjskim jednostkę wagi — „фунт” — zdaniem Маха Vasmera, zapożyczoną już w XIV wieku¹⁹.

Kolejną jednostką miary, która doczekała się przeliczenia na „funty” jest „пикол”, w kontekście: „ЛІС. пиколь /в пиколе. РК. ѳун./ овощу томаринды” (s. 164). Podobnie jak w przypadku miary „кати”, geneza tego wyrazu może sięgać do niderlandzkiego „pikol”, które wywodzi się z indonezyjskiego „pikul”²⁰.

Nazwą obcą jest także jednostka „унэц” — prawdopodobnie współczesne „унция”. W odnalezionym przykładzie figuruje przeliczenie miary na rosyjskie „золотники”: „ФВ. унэца. /унэцъ. Г. солотника./ и .S. еѳимков. бесую камени” (s. 164). Ta nazwa pierwotnie została w tekście zapisana z początkową literą ѳ, ostatecznie startą w rękopiśmie²¹. Wyraz został już wcześniej notowany w *kurantach*, pod rokiem 1667, ale w postaci „унс”²².

¹⁸ Etymologia zaproponowana przez redaktorów IV tomu *Vesti-Kurantów*, zob. V-K IV, s. 210.

¹⁹ М. Фасмер, ЭСРЯ, т. IV, s. 210.

²⁰ Zob. V-K IV, s. 210.

²¹ Zob. V-K VII, s. 164 [przypis].

²² Zob. D. Głuszak, *Rzeczowniki zapożyczone...*, s. 151.

Zdarzają się też krótkie notatki umieszczone na marginesie dokumentu, które można odebrać jako komentarz autorski osoby pracującej nad przekładem. Spójrzmy na następujący fragment:

А архиепископ нашъ Львовской которои был недѣли с три у Дорошенка приѣхал и сказывал гетману корунному. что татаровя чрез Днестръ перевезлис и в Украину вступили, а казаки стоят под Вишницом, а что они учинять то вперед услышимъ, /сказывал волошенин Алеѣѣи что татаровя и казаки около Лвова были а вѣдомость пред ними учинил поляком лвовской архиепископ/ (s. 85).

Jak zaznaczają redaktorzy wydania, komentarz zamieszczony na prawym marginesie został napisany tym samym charakterem pisma co tekst główny. Podobnie w przykładach:

а еранцузской посол у салтана зело просил чтоб он измѣнников цесарскихъ выдават не велѣл, однако ж салтанъ в томъ ево не послушал, и измѣнников всѣхъ выдават приказал, /цесар. с французомъ свояки./ (s. 140); шествие их к городу Колену, что над рекою Рѣною /Колен волной град, а лоторинчики нне под еранцузом./, и того ради колинские жители село опасны (s. 141) — uwagi umieszczono na lewym marginesie bez nawiasu.

* * *

Podsumowując, jako jedną z technik XVII-wiecznego przekładu należy wskazać uściślanie nazw obcych. Obserwowane jest głównie objaśnianie toponimów i, rzadziej, antroponimów. Zdarzają się komentarze do słów odczuwalnie obcych — zapożyczeń nowych w języku rosyjskim drugiej połowy XVII wieku. W ten sposób rozszyfrowywane są na przykład wyrazy „gwardia” i „reformacja”. W drugim przypadku możemy mówić o (nieco nieudolnej) transkrypcji z objaśnieniem — „Реѳермацією или. исправлениемъ вѣры [...] упражняются”. Co istotne, zazwyczaj jednak nazw nie tłumaczono nie z braku ekwiwalentów na gruncie rodzimym, lecz najwyraźniej z chęci zachowania kolorytu lokalnego. W *kurantach* częste są egzotyzy.

Tłumacze starali się wiernie oddać realia państw europejskich i drobiazgowo określić lokalizację opisywanych wydarzeń. W tekstach figurują nazwy geograficzne (m.in. państw, krain, miast, wsi, rzek i akwenów) opatrzone stosowną informacją dodatkową. W marginaliach często informowano pod czyją jurysdykcją znajduje się określone terytorium oraz jaki posiada status.

Widoczne jest, że w niektórych przypadkach konkretyzacja nazwy obcej jest autorstwa innej osoby. Można to stwierdzić w oparciu o uwagi redaktorów *Vesti-Kurantów* – marginalia dopisywano niekiedy innym kolorem atramentu, odnotowano przypadki informacji dodanej innym charakterem pisma. Najpewniej wynika to stąd, że korektorzy uznawali tekst zasadniczy dokumentu za niewystarczająco zrozumiały i pragnęli dostosować go do adresata.

Na materiale badanych tekstów udało się udokumentować następujące sposoby tłumaczenia: objaśnianie znaczenia nazw obcych poprzez dodanie wyrazów bliskoznacznych (np. *полотна* + nazwa tkaniny) lub hiperonimów (np. „Элва — река”, „Ямпол — местечко”); tłumaczenie opisowe, wyjaśnienie nieznanych pojęć za pomocą krótkiej definicji (np. „геновезы — во Италиі, рѣчь посполитая”) oraz precyzowanie wartości polegające na przeliczaniu jednostek miary, wagi oraz jednostek pieniężnych na ekwiwalenty rodzime lub zapożyczone dawno i dobrze znane. Niekiedy stosowano również inne ekwiwalenty kulturowe (np. „рыцари — кавалеры”, „провинции — области”). Z pewnością najczęstszym rodzajem uzupełnienia informacji zawartej w tekście głównym są marginalia, które z punktu widzenia współczesnego przekładu należałoby uznać za bardziej lub mniej obszerne przypisy — konkretyzujące, wyjaśniające, niekiedy komentujące (np. „цесар с французомъ свояки”).

Należy podkreślić, że w najnowszym tomie *Vesti-Kurantów* rozwiązania stosowane przez tłumaczy i korektorów w celu objaśnienia nieznanych nazw bynajmniej nie są rzadkością. To, co w *kurantach* z lat 1600–1670 przykuwało uwagę ze względu na swoją nietypowość, w ostatnim wydaniu jest regularne, a komentarze objaśniające tekst główny dokumentów stają się wręcz integralną częścią informacji. Ponadto niektóre wyrazy, odczuwalnie obce jeszcze w połowie XVII wieku, niewystępujące bez definicji czy ekwiwalentu kulturowego, przestały być nowe dla tłumaczy i nie są objaśniane w tekstach z początku lat 70. Jak widać, w ciągu kilku dekad zmienił się charakter pracy nad tłumaczeniami, a w Posolskim Prikazie przez lata wypracowano specyficzne techniki przekładu.

REFERENCES

- Głuszak, Dorota. “O technikach tłumaczenia nazw obcych w XVII-wiecznej publicystyce rosyjskiej.” *Przegląd Rusycystyczny*, 2021, no. 3 (175): 146–160.

- Głuszak, Dorota. *Rzeczowniki zapożyczone w języku Vesti-Kurantów z lat 1600–1670*. Lublin: Wydawnictwo UMCS, 2020.
- Heller, Michail. *Historia Imperium Rosyjskiego*. Transl. Melech, Eugeniusz, and Kaczmarek Tadeusz. Warszawa: Książka i Wiedza, 2000.
- Mayyer, Ingrid. “Izvestiya o chudotvornykh istochnikakh v russkom perevode (1646 g.): vnov’ naydennyye originaly k Vestyam-Kurantam.” *Slovo. Journal of Slavic Languages, Literatures and Cultures*, 2017, no. 58: 7–38 [Майер, Ингрид. “Известия о чудотворных источниках в русском переводе (1646 г.): вновь найденные оригиналы к Вестям-Курантам.” *Slovo. Journal of Slavic Languages, Literatures and Cultures*, 2017, no. 58: 7–38].
- Shamin, Stepan. “Slovo ‘kuranty’ v russkom yazyke XVII — nachala XVIII v.” *Russkiy yazyk v nauchnom osveshchenii*, 2007, no. 1 (13): 119–152 [Шамин, Степан. “Слово ‘куранты’ в русском языке XVII — начала XVIII в.” *Русский язык в научном освещении*, 2007, no. 1 (13): 119–152].
- Shamin, Stepan. *Kuranty XVII stoletiya: yevropeyskaya pressa v Rossii i vozniknoveniye russkoy periodicheskoy pechati*. Moskva–S. Peterburg: Al’yans-Arkheo, 2011 [Шамин, Степан. *Куранты XVII столетия: европейская пресса в России и возникновение русской периодической печати*. Москва–С. Петербург: Альянс-Архео, 2011].
- Vasmer, Max. *Etimologicheskiy slovar’ russkogo yazyka*. Moskva: Progress, 1986 [Фасмер, Макс. *Этимологический словарь русского языка*. Москва: Прогресс, 1986].
- Vesti-Kuranty 1600–1639 gg.* Kotkov, Sergey (ed.). *Izdaniye podgotovili: Tarabasova, Nina, and Dem’yanov, Vladimir, and Sumkina, Antonina*. Moskva: Nauka, 1972 [*Вести-Куранты 1600–1639 гг.*, Котков, Сергей (ed.). издание подготовили: Тарабасова, Нина. Демьянов, Владимир. Сумкина, Антонина. Москва: Наука, 1972].
- Vesti-Kuranty 1642–1644 gg.* Kotkov, Sergey (ed.). *Izd. podgot.: Tarabasova, Nina, and Dem’yanov, Vladimir, and Sumkina, Antonina*. Moskva: Nauka, 1976 [*Вести-Куранты 1642–1644 гг.* Котков, Сергей (ed.). изд. подгот.: Тарабасова, Нина. Демьянов, Владимир, and Сумкина, Антонина. Москва: Наука, 1976].
- Vesti-Kuranty 1645–1646, 1648 gg.* Kotkov, Sergey (ed.). *Izd. podgot.: Tarabasova, Nina, and Dem’yanov, Vladimir*. Moskva: Nauka, 1980 [*Вести-Куранты 1645–1646, 1648 гг.* Котков, Сергей (ed.). изд. подгот.: Тарабасова, Нина, and Демьянов, Владимир. Москва: Наука, 1980].
- Vesti-Kuranty 1648–1650 gg.* Kotkov, Sergey (ed.) *Izd. podgot.: Dem’yanov, Vladimir, and Bakhturina, Renata*. Moskva: Nauka, 1983 [*Вести-Куранты 1648–1650 гг.* Котков, Сергей (ed.). изд. подгот.: Демьянов, Владимир, and Бахтурина, Рената. Москва: Наука, 1983].
- Vesti-Kuranty 1651–1652 gg., 1654–1656 gg., 1658–1660 gg.* Vomperskiy, Valentin (ed.) *Izd. podgot.: Dem’yanov, Vladimir*. Moskva: Nauka, 1996 [*Вести-Куранты 1651–1652 гг., 1654–1656 гг., 1658–1660 гг.* Вомперский, Валентин (ed.). Изд. подгот.: Демьянов, Владимир. Москва: Наука, 1996].
- Vesti-Kuranty 1656 g., 1660–1662 gg., 1664–1670 gg.* Moldovan, Aleksandr, and Mayyer, Ingrid (ed.) *Izd. podgot.: Dem’yanov, Vladimir*. Moskva: Rukopisnyye pamyatniki Drevney Rusi, 2009 [*Вести-Куранты 1656 г., 1660–1662 гг., 1664–1670 гг.* Молдован, Александр, and Майер, Ингрид. Изд. подгот.: Демьянов, Владимир. Москва: Рукописные памятники Древней Руси, 2009].

Vesti-Kuranty 1671–1672 gg. Kryś'ko, Vadim, and Mayyer, Ingrid (ed.). Podgot. tekstov, issledovaniya, kommentarii, ukazateli Mayyer, Ingrid, and Shamin, Stepan, and Kuznetsova, Anastasiya, and Kornilayeva, Irina, and Kryś'ko, Vadim. Pri uchastii Amanovoy, Yekateriny. Moskva: Azbukovnik, 2017 [*Вести-Куранты 1671–1672 гг.*, Крысько, Вадим, and Майер, Ингрид (ed.), Подгот. текстов, исследования, комментарии, указатели Майер, Ингрид, and Шамина, Степан, and Кузнецовая, Анастасия, and Корнилаева, Ирина, and Крысько, Вадим. При участии Амановой, Екатерины. Москва: Азбуковник 2017].

ALEKSANDER KIKLEWICZ

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6140-6368>

Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie

ЯЗЫКОВЫЕ РЕФЛЕКСИИ В ВОСПОМИНАНИЯХ АФАНАСИЯ ФЕТА

LANGUAGE REFLECTIONS IN *MEMOIRS* OF AFANASIY FET

The article's subject is the linguistic analysis of language reflections in two volumes of memoirs of the outstanding Russian poet Afanasy Afanasyevich Fet (1820–1892), published in 1890. Language reflection is understood as a text fragment, the content of which is directly related to the elements of the language system, language behavior, or precedence texts as products of language activity. The author distinguishes several types of language reflections: references and textual reminiscences, speech characteristics of persons and events, linguistic remarks on lexical, pragmatic, phonetic, and other speech characteristics, description of verbal (poetic) creativity, as well as remarks on interlingual communication. The nature of Fet's language reflections is interpreted from the point of view of the poet's worldview and his personality. Keywords: memoirs, writer's language, style, textual reminiscence, language reflection, language personality

ВВЕДЕНИЕ

Выдающийся русский поэт Афанасий Афанасьевич Фет (1820–1892) был известен не только как тонкий лирик, продолжатель романтической традиции, заложенной в русской литературе Василием Андреевичем Жуковским, но также как переводчик (художественной и философской литературы), прозаик и литературный критик, общественный деятель. Значительным явлением в литературе стали изданные в 1890 г. *Воспоминания* Фета. Они охватывают период жизни поэта, начиная с 1848 г. — его службы в гвардейском полку, и заканчивая событиями 1889 г., т.е. за год до публикации книги и за три года до его смерти.

Воспоминания Фета уже становились объектом лингвистических исследований¹. В предлагаемой статье будет рассмотрен

¹ Т.А. Капырина, *Поэтика прозы А.А. Фета: сюжет и повествование*, Коломна 2006 [диссертация]; Л.И. Черемисинова, *Из творческой истории мемуаров*

новый аспект: рефлексии автора, касающиеся речевого поведения персонажей, отдельных элементов и характеристик языковой системы, а также прецедентных текстов. Такая постановка проблемы связана с современным антропологическим языкознанием, предметом которого является изучение языка с точки зрения практического и интеллектуально-духовного опыта представителей определенной культурной общности. В лингвистических исследованиях последнего времени широкое распространение получила идея языковой апроприации (англ. *language appropriateness*), т.е. усвоения языка в соответствии с характеристиками и установками конкретной личности². Эта идея заключена в теории языковой личности, предложенной Юрием Н. Карауловым. Принятый в данной теории антропологический подход опирается на «представление о личности, реализующей определенный стиль жизни, отражаемый в стиле употребления языка, т.е. соединяет социально-поведенческий контекст с речевым»³. Языковая личность определяется как «многослойный, многокомпонентный, структурно упорядоченный набор языковых способностей, умений, готовностей производить и воспринимать речевые произведения»⁴. При этом языковая личность включает характеристики двух типов: активные (Караулов пишет о способностях и умениях в области производства речевых сообщений) и реактивные (Караулов указывает также на «готовности» при восприятии речи). Характеристики первого типа подробно изучены в области идиолекта (или идиостиля) писателя. В то же время отдельные индивиды и группы индивидов различаются языковыми установками, т.е. способами восприятия и оценки языковых фактов. Так, Анджей Марковский⁵ различает несколько типов языковых установок

А.А. Фета, «Вестник Ленинградского государственного университета им. А.С. Пушкина» 2008, № 1(4–1); Н.О. Косицына, Н.С. Кретьева, *Иноязычные вкрапления в воспоминаниях А. А. Фета*, «INCIPIO» 2014, № 9; Я.С. Рудкович, *Наименования супругов в «Воспоминаниях» А.А. Фета*, «INCIPIO» 2015, № 10; Н.П. Генералова, *Забывшие слова в «Воспоминаниях» Фета // Стихи имеют право...*, ред. Н.П. Генералова, ИРЛИ РАН, Санкт-Петербург 2020 и др.

² R. Aghyeyisi, J. A. Fishman, *Language Attitude Studies: A Brief Survey of Methodological Approaches*, «Anthropological Linguistics» 1970, вып. 12 (5).

³ Ю.Н. Караулов, *Русский язык и языковая личность*, Издательство ЛКИ, Москва 2010, с. 22.

⁴ Там же, с. 71.

⁵ A. Markowski, *Kultura języka polskiego. Teoria. Zagadnienia leksykalne*, PWN, Warszawa 2005, с. 126 и др.

(польск. *postawa wobec języka*): пуризм, консерватизм, перфекционизм, либерализм, индифферентность и др.

Совершенно очевидно, что в случае поэтической личности мы имеем дело с определенной и при этом специфической языковой установкой, для которой характерна восприимчивость и креативность. Этим объясняются многочисленные лингвистические рефлексии поэтов, о которых — с привлечением обширного материала русской литературы — пишет Борис Ю. Норман⁶. По утверждению данного автора, «поэты тонко чувствуют и отражают в своем творчестве не только общую природу, но и частные вопросы языка»⁷.

Проблема языковой креативности касается прежде всего литературного творчества, в котором, как известно, языковой материал не только употребляется для оформления смысла, но и играет важнейшую роль в его формировании (особенно в литературе модернизма). Однако и в случае мемуарной литературы проблема языковой установки актуальна и, возможно, даже в большей степени, так как жанр дневника или воспоминаний позволяет автору прямо высказывать свое отношение к проблемам языка и комментировать языковые факты.

Данные предпосылки лежат в основе предложенного в статье исследования языковых рефлексий Фета в двух томах его *Воспоминаний*. Гипотеза состояла в том, что общая картина языковых рефлексий Фета отражает его личность, с одной стороны — его литературное творчество, с другой стороны — его происхождение, социальный статус, образ жизни, круг знакомств и мировоззрение. Именно этим, социально-культурным фактором (Фет, как известно, имел наполовину немецкое происхождение) объясняется то, что, как пишет Оксана Н. Жердева⁸, в его *Воспоминаниях* часто упоминаются факты немецкой культуры, особенно немецкая философия (Гегель, Кант, Шопенгауэр) и художественная литература (Гете, Гейне, Шиллер).

Языковые рефлексии Фета представлены несколькими типами, которые будут рассмотрены в отдельных разделах. К ним относятся 1) литературные ссылки и текстовые реминисценции;

⁶ Ю. Ю. Норман, *Языковые категории в сознании и творчестве русского поэта*, Peter Lang, Frankfurt am Main 2020, с. 9 и др.

⁷ Там же, с. 26.

⁸ О. Н. Жердева, *Маркеры немецкой культуры в «Воспоминаниях» А. А. Фета*, «Языки и литература в поликультурном пространстве» 2022, № 8.

2) речевые характеристики лиц и событий; 3) лингвистические наблюдения; 4) описание словесного творчества; 5) межъязыковые наблюдения. Все цитаты приводятся по изданию 1983 г., доступному в интернете⁹.

ТЕКСТОВЫЕ РЕМИНИСЦЕНЦИИ

Одной из наиболее заметных характеристик стиля *Воспоминаний* Фета является значительное число ссылок на литературные явления и факты, а также литературных цитат. По утверждению Адама Е. Супруна¹⁰, механизм появления текстовых реминисценций в тексте состоит в том, что в процессе производства нового текста автор вспоминает какую-то ситуацию или выражение из старого текста и включает ее в новый текст с расчетом на то, что его содержание будет обогащено дополнительными элементами. Кроме того реминисценции могут включаться в текст неосознанно.

Можно различать три аспекта текстовых реминисценций в *Воспоминаниях* Фета: 1) источник; 2) целевая область рассуждения, т.е. фрагмент содержания текста, для репрезентации которого употребляется ссылка или цитата; 3) прагматическая функция.

Что касается источников текстовых реминисценций, они указывают на личность поэта: чаще всего употребляются цитаты именно из поэтических текстов — Пушкина, Лермонтова, Тютчева, Некрасова, Горація, Марциала, Гейне, Шекспира и др. На втором месте по частоте употребления выступают пословицы — в тексте отмечено 12 таких единиц. Прозаических текстов как источников текстовых реминисценций не много — Фет обращается к произведениям Сервантеса, Лермонтова, Гоголя и Достоевского. Кроме того в тексте *Воспоминаний* встречаются текстовые апелляции к Библии и армейскому фольклору.

Текстовые реминисценции можно рассматривать как явление вторичной номинации: выражение, заимствованное из некоторого источника, употребляется в новом контексте, как пра-

⁹ <https://traumlibrary.ru/book/fet-vozpominania/fet-vozpominania.html> (15.10.2023).

¹⁰ А. Е. Супрун, *Текстовые реминисценции как языковое явление*, «Вопросы языкознания» 1995, № 6, с. 22.

вило, с целью более точного и выразительного представления смысла. Одним из аспектов текстовых реминисценций является характер целевой области рассуждений повествователя, для выражения которой привлекается цитата из чужого текста. Цитаты и литературные ссылки в тексте *Воспоминаний* преимущественно употребляются при описании или представлении событий, явлений, предметов, например:

- (1) Конечно, генерал протестовал против подобной демонстрации, но «один в поле не воин», — отворили двери клуба, пустили трубачей вперед, подхватили генерала и понесли по улицам.
- (2) Туда, в довольно просторный, занимаемый офицерами эскадрона дом, Мальвина появлялась, по выражению Некрасова, «хозяйкой полною».
- (3) Балы эти по всей обстановке и току были безукоризненны и, вспоминая Лермонтова, надо бы проговорить:
«Мчатся пестрые уланы,
Подымая пыль».

Другая целевая область — рефлексии автора, предмет которых варьируется в широком диапазоне: Фет привлекает цитаты, когда рассуждает о прошлом (в связи с посещением отчего дома), о мотивах человеческих поступков, о любви, об отношениях между верой и действительностью, о ведении сельского хозяйства и др. Несмотря на разнородность этих тем существует определенная закономерность обращения к цитатам: необходимость текстовой реминисценции возникает в случае рассуждений о наиболее сложных, диссипативных явлениях — привлечение цитаты выполняет, в принципе, аргументирующую функцию: она продолжает линию рассуждений автора, а дополнительно может вызывать эмоциональный или эстетический эффект.

С функциональной точки зрения текстовые реминисценции в *Воспоминаниях* Фета более однородны. Супрун¹¹ писал, что реминисценции обычно служат наиболее четкой, соответствующей замыслу автора передаче некоторого фрагмента сообщения с опорой на предшествующий словесный опыт. Такого рода аргументирующая функция наиболее регулярно реализуется при употреблении пословиц, ср.:

- (4) Недаром сказано: «Вера без дел мертва», и никакие слова не в состоянии заменить влияния, производимого делом.

¹¹ Там же, с. 27.

В принципе, можно было бы представить этот фрагмент текста без его первой части:

(5) Никакие слова не в состоянии заменить влияния, производимого делом.

Автор, однако, использовал пословицу — по-видимому, с целью усиления воздействия на читателей. Тем самым в тексте не только сообщается некоторая мысль, но и — в сжатой форме — приводится ее аргументация:

(6) ПРЕДПОСЫЛКА 1: Слова не в состоянии заменить влияния, производимого делом.

ПРЕДПОСЫЛКА 2: Подобный смысл заключен в пословице: «Вера без дел мертва».

СЛЕДСТВИЕ: Ни у кого не должно вызывать сомнений, что слова не в состоянии [...].

Ссылка на пословицу как прецедентный текст имеет стимулирующий характер: она усиливает прагматический эффект, заложенный в основном сообщении.

Другой пример:

(7) Сознание о высшей силе, подводящей окончательные и нередко неожиданно благо-приятные итоги нашими желаниям, выражается даже в самоопределении такого отрицательного существа, как Мефистофель, который указывает на себя как на:

«Той силы часть и вид,
Что вечно хочет зла и вечно добро творит».

Здесь Фет — в духе фатализма — высказывает мысль о том, что человеческое поведение обусловлено обстоятельствами и действием некоторой «высшей силы». Чтобы эта мысль не вызывала сомнений у читателей, автор ссылается на фрагмент из *Фауста* Гете, в котором описана прецедентная ситуация такого же рода.

Аргументация чаще всего усиливает эффект содержащихся в тексте рефлексий автора, тогда как в случае разного рода описаний текстовые реминисценции служат для типизации события или предмета. В качестве примера рассмотрим следующий фрагмент:

(8) Говорить не хотелось. Наступила минута, про которую говорят: «Тихий ангел пролетел».

Автор описывает здесь конкретную, достаточно тривиальную ситуацию, и характер повествования, в принципе, не требует дополнительной аргументации. Для сообщения о наступившей тишине Фет, однако, употребляет пословицу¹², указывая тем самым на то, что описываемая ситуация типична и каждый из читателей в состоянии представить себе то, что происходило с автором.

Поскольку текстовые реминисценции — это прецедентные, известные большинству представителей данного сообщества языковые выражения (в первую очередь это относится к пословицам), в речевой коммуникации они реализуют также эмпатическую функцию: реминисценция описывает некоторую типичную, известную широкому кругу читателей ситуацию и тем самым указывает на взаимность как прагматическую установку автора. Взаимность, как указывается в психологической литературе¹³, — это категория, которая способствует эффективности коммуникативных действий, что, как видим, имеет также отношение к мемуарной литературе.

Регулярное привлечение литературных цитат создает дополнительный эстетический эффект: действительность реальной жизни, которую описывает Фет, переплетается с действительностью художественных текстов, вкрапленные в повествование поэтические реминисценции вызывают у читателей эстетическое удовольствие.

ЯЗЫКОВЫЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ ПЕРСОНАЖЕЙ И СОБЫТИЙ

Языковые рефлексии Фета касаются речевого поведения людей его круга, прежде всего родственников и знакомых, сослуживцев по армии, писателей (в первую очередь принадлежащих к кругу журнала «Современник»). Такого рода языковые характеристики представлены двумя типами. К первому, немногочисленному типу относятся речевые стереотипы, т.е. выражения, характерные для некоторой социальной группы:

- (9) Я выбежал в сени и, услышав от слуги обычное: «Сейчас!» — на некоторое время успокоился. Однако через полчаса я снова вышел в сени с вопро-

¹² Первоисточник — поэма *Две были и еще одна* (1831) русского поэта Василия Андреевича Жуковского.

¹³ K. Dutton, *Zaklinanie umysłu. Perswazja w gnieniu oka*, перев. R. Madejski, MUZA, Warszawa 2018, с. 175 и др.

сом: «Что же лошади?» На новое: «*Сейчас!*» я воскликнул: «Помилуй, брат, я уже два часа жду! Узнай пожалуйста, что там такое?»

- (10) Слуги прежних времен принимали молчаливо всякого рода замечания, тогда как крепостные либералы почитали нравственным долгом всякому оправданию предпосылать: «*Помилуйте-с, помилуйте-с*».
- (11) Пока мы проходили к выходу, раздавались шумные возгласы немцев, настойчиво требовавших содержателя сада по поводу каких-то упущений. «*Нельзя так бессовестно грабить публику!*» — восклицали возбужденные голоса. «Вот, думалось мне, люди, способные охранять общественные интересы. Это не то, что у нас, где никто не закричит, пока его не трогают, и потому поневоле будет кричать в одиночку».

В первых двух случаях Фет приводит выражения, типичные, с его точки зрения, для речевого поведения слуг, в третьем случае обращает внимание на публичное выражение неудовлетворения в немецкой культурной среде, не характерное, по его мнению, для русских.

Второй тип языковых характеристик — это разного рода речевые феномены, т.е. языковые ошибки, окказионализмы и неологизмы, специфические формы лексической сочетаемости, нарушения речевого этикета, индивидуальные формы речевых актов и др. Среди персонажей книги наибольшее внимание при этом уделяется Ивану Сергеевичу Тургеневу, который, по мнению Михаила В. Строганова¹⁴ (2006), в *Воспоминаниях* Фета является ключевой фигурой. Одним из элементов речевого портрета Тургенева являются его лексические номинации:

- (12) Но он [Тургенев], освоившийся со складом европейской жизни, представлял Россию каким-то параличным телом, которое нужно гальванизировать всеми возможными средствами, стараясь (употребляю собственное его выражение) *буравить это тело всяческими буравами*, в том числе и грамотностью.
- (13) Конечно, такое заражение шло медленнее, и когда Тургеневу приходилось поджидать меня, он всегда обзывал мои снаряды «*сатанинскими*».
- (14) [...] Тургенев в свою очередь, упрекая меня в боязни жестоких слов: «*Европа, пистолет, цивилизация*», — упрекает в то же время в сочувствии к другим: «*Русь, ерунда, гашик?*»

Тургенев выделяется на фоне других персонажей *Воспоминаний* прежде всего своими необычными реакциями на высказывания партнеров по диалогу: зачастую они имеют чрезвычайно эмо-

¹⁴ М. В. Строганов, *К истории создания Фетом книги «Мои воспоминания» // Афанасий Фет и русская литература: XX Фетовские чтения*, ред. Н. З. Ковина, М. В. Строганов, Издательство КГУ, Курск 2006.

циональный характер. Примером может служить описанный в книге разговор с графом Николаем Толстым (братом Льва Николаевича Толстого):

- (15) — Странное дело, сказал однажды при подобном случае Тургенев, — никогда я не замечал, чтобы Фет отказался от Редерера¹⁵. Ну а вы, граф, как? расположены ли к нему по временам или всегда?
С секунду промедлив ответом, Ник. Ник. самым добросовестным тоном ответил:
— *Скорее всегда.*
Сопоставление этих двух определений окончательно срезало Тургенева. С неудержимым хохотом повторяя: «скорее всегда», — он со стула повалился на пол и некоторое время, стоя на четвереньках, продолжал хохотать и трястись всем телом.

В силу того, что разного рода окказионализмы не соответствуют языковой норме или системе языка, они — при описании отдельных персонажей — приводятся Фетом с явным намерением вызвать комический эффект. Вот несколько примеров:

- (16) Уже со второй станции он [слуга] подошел ко мне и стал сиротливым голосом просить: — П... п... п... пожалуйста мне хоть что-нибудь, хоть вот *такуичку*, п... п... *пропустить*. При этом он показывал половину своего запыленного мизинца. Конечно, не желая возить пьяного, я на каждой станции до самого дома давал ему денег только на *такуичку*.
(17) Когда, бывало, играя с другими детьми, он прищепит руку, то начнет кричать: «*Ой нога, нога*», — и, невзирая на вразумления товарищей, восклицавших: «Саша, да ведь ты руку прищепил», — продолжал кричать: «*Ой нога, нога*».
(18) И доставая из кармана детскую соску, украшенную розовым бантом, он передал ее хозяину.
— Таким образом, — заметил Корш, — мы, господа, кончаем «*сосцеологией*».
(19) Между тем, не помню, каким образом, но, вероятно, за общим столом Испанской гостиницы мы неожиданно встретились с Некрасовым и Панавой. По этому поводу, как я после узнал, Герцен сказал: «*Некрасов в Риме то же, что щука в опере*».
(20) Когда чухонец доставил в штаб мой конверт, один из полковых остряков воскликнул: «*Вот и эста-Фет прислал!*»
(21) — Теперь таких рослых людей, какие были в старину, уже нет. [...] Возможен ли в наше время *Гораций как лес* (Коклес)?¹⁶

Чаще всего Фет обращает внимание на характерные для тех или иных персонажей лексические и фразовые номинации — примерами этого типа могут служить текстовые фрагменты:

¹⁵ Популярная в России XIX в. марка французского шампанского.

¹⁶ Публий Гораций Коклес — полубогатый древнеримский герой.

- (22) Сберегая уголь, английские фрегаты ходили под парусами и, по совершенно справедливому замечанию Василия Павловича, *имели вид громадных хищных птиц, раскинувших крылья над волнами.*
- (23) Он, бывало, как раз подойдет к вечернему отцовскому чаю, наговорит ему много приятного насчет его лошадей и под конец, наклонившись ко мне, скажет вполголоса: *«А что, не заглянуть ли нам в Капернаумчик?»*¹⁷
- (24) *«Фить, фить!»* — проговорил отец, щелкая пальцами (это было ему обычным обозначением легкомыслия), — а впрочем, поезжай, уж если так тебе хочется».
- (25) *Да будет вам, маменька,* отвечал Сергей Семенович, целуя дрожащую руку старушки (*он всегда говорил «будет» вместо «довольно»*).
- (26) У более бережливых из нас скоплялись деньги, которые мы превращали в появившиеся тогда билеты восточного займа, которые при нашей бродячей жизни мы носили в сумочках на шее. Ипполит Федорович называл эти сумочки *«восточным вопросом»*.
- (27) [...] Любимым его напитком был портер, который в то время несомненно привозился из Англии и поэтому, вероятно, считался у него неподдешаным.
— Выпьем, Афоня, с тобою *чистого напитка,* — говорил князь.
- (28) Таким для нас в Ревеле был магазин торговца, коего фамилии на вывеске предшествовала *частица фон.* *Эта частица и гербы не редкость в немецких бюргерских фамилиях.*

Достаточно часто Фет обращает внимание на нетипичное коммуникативное поведение персонажей, а именно на речевые действия, которые по своему содержанию или форме не соответствуют нормам речевого этикета, коммуникативной ситуации или ожиданиям коммуникативных партнеров, например:

- (29) Последний, очевидно, любя свободу, устроился так, чтобы жить одному в большом доме смоленского имения, где проводил время, между прочим, расхаживая по пустым комнатам и напевая: *«Гром победы раздавайся».*
- (30) В такие дни обед обыкновенно заказывал Боткин, и когда затем какой-либо соус выходил особенно тонок и вкусен, Тургенев спрашивал Боткина: — А что ты скажешь об этом соусе? — Надо, — отвечал Боткин, — непременно позвать повара: *я буду плакать у него на жилетке.*
- (31) Между прочим, и Дружинин с улыбкою, протягивая мне обе руки, громко воскликнул: *«На суку извилистом и чудном!»*, повторяя мой, спасенный его разъяснениями, стих. С этих пор милый Дружинин постоянно встречал меня этим стихом.
- (32) Листы кустарника давно облетели, и когда я прибыл на смену нашему же офицеру, то он, указывая на темный развесистый обнаженный куст, со смехом сказал: *«Оставляю вам в наследство прекрасную беседку».*
- (33) — Позвольте, сказал я отдохнувши, высказать некоторые мысли, на которые попрошу вас сделать свои замечания.

¹⁷ Имеется в виду посещение ресторана.

ЯЗЫКОВЫЕ РЕФЛЕКСИИ В ВОСПОМИНАНИЯХ...

- *Но я тоже хочу поместить свое словечко.*
  - Я об этом только вас и прошу, но позвольте прежде мне сказать несколько слов.
  - *Но я все-таки хочу сказать свое словечко.*
  - Вам угодно говорить предварительно, — я вас слушаю.
  - Нет, я не знаю, о чем вы желаете говорить.
  - В таком случае позвольте мне высказаться.
  - *Но я тоже хочу поместить свое словечко.*
  - Вы же не даете мне говорить.
  - *Но я все-таки хочу поместить свое словечко.*
- И так до бесконечности, пока я не встал и не ушел, громко хлопнув дверью.

Как видно из приведенных примеров, специфические формы коммуникативного поведения в *Воспоминаниях* Фета преимущественно имеют юмористический характер. Подобным же образом в книге представлен Михаил Александрович Языков. Фет пишет о нем:

- (34) Он был человек весьма дельный и, помнится, избираем был Тургеневым третейским судьей в каком-то щекотливом деле. Но когда на своих хромяющих и от природы кривых ножках он с улыбкою входил в комнату, каждый, протягивая ему руку, был уверен, что услышит какую-либо нелепость.

Фет описывает забавную ситуацию застолья, когда (по принятой в русской культуре традиции) присутствующие в определенной очередности произносят тосты:

- (35) — Языков, Языков желает сказать спич! — раздались хихикающие голоса. Языков, высоко поднимая бокал и озираясь кругом, серьезно произнес:
*«Хотя мы спичем и не тычем,
Но чтоб не быть разбиту параличем...»*
и сел. Раздался громкий смех, что и требовалось доказать.

Языковая креативность персонажей проявляется не только в формах лексической и прагматической апроприации языка, но также в поэтических экспромтах, особенно часто выступающих в литературной среде, прежде всего в кругу писателей, связанных с журналом «Современник». Показательна в этом отношении следующая сцена:

- (36) Во время одного из таких посещений, на требование чаю со стороны Тургенева, Иван объявил, что чай весь вышел. — Помилуй, любезный друг! — воскликнул изумленный Тургенев. — Как же мог так скоро выйти чай, когда я только третьего дня принес фунт? — Помилуйте-с, помилуйте-с, — отвечал Иван, — стаканы малы.

Ожидавший в числе прочих чаю Некрасов не преминул воспроизвести эту сцену в следующем стихотворении:
 Стол накрыт, подсвечник вытерт,
 Самовар давно кипит,
 Сладковатый немчик Видерт
 У Тургенева сидит.
 По запросу господина
 Отвечает невзначай
 Крепостной его детина,
 Что «у нас-де вышел чай».
 Содрогнулся переводчик,
 А Тургенев возопил:
 «Чаю нет! Каков молодчик!
 Не вчера ли я купил?»
 Замечание услышал
 И отвечивал Иван:
 «Чай у нас так скоро вышел
 Оттого, что мал стакан».

ЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ НАБЛЮДЕНИЯ

В *Воспоминаниях* представлены также языковые рефлексии, которые не связаны с характеристикой какого-либо персонажа. Чаще всего это фрагменты повествования, в которых автор обращает внимание на разного рода факты лексической номинации, выходящие за рамки общелитературного языка и общепринятого узуса. Так, описывая одежду приехавших на ярмарку крестьянок, Фет приводит диалектные слова, специально заключая их в кавычки:

- (37) В то время кичка из царила во всем своем преемственном величии с широкою золотою «сорокою» надо лбом, пестрым «чельишом» между верхними углами, крупным бисерным «подзатыльником» и обильными и разноцветными лентами, спадавшими на спину и носившими название «лопастей».

Описывая — в другом месте книги — торг лошадьми, Фет приводит слово из жаргона табунщиков:

- (38) В это время другой табунщик садился на оседланную, так называемую «икрючную».

Нетривиальный характер имеют, с точки зрения автора, также ситуации, когда форма лексического знака не соответствует

его содержанию. Примером может послужить следующий отрывок:

- (39) Такая мысль была, быть может, отчасти в связи с тем, что у Ковалевского действительно был слуга негр, вывезенный им из Абиссинии много лет тому назад. Он окрестил его, назвал *Николаем* и дал ему вольную.

Фет никак не комментирует данного факта, но понятно, что он попал в поле его зрения отчасти и в силу того, что носителем русского имени *Николай* является выходец из Абиссинии. На подобное несоответствие указывает Фет и в другом месте книги, где описывает историю изменения своей фамилии: до 14-летнего возраста он носил фамилию отца *Шеншин*, однако после того, как выяснилось, что лютеранское благословение на брак его родителей не имело в России законной силы (мать поэта была немкой), а православное браковенчание было совершено после его рождения, духовная консистория отменила крестильную запись Афанасия как законного сына Шеншина — и он получил фамилию *Фет*, одновременно лишившись потомственного дворянства. В *Воспоминаниях* поэт описывает двойственность состояния, в котором он находился, будучи одновременно и *Шеншиным*, и *Фетом*:

- (40) Эта двойственность истины с официальной ее оболочкою, навлекавшая в течение 3-х лет на меня столько неприятных вопросов и насмешек, продолжала сопровождать меня в жизни и все время почти годичного пребывания моего в приготовительном пансионе М. П. Погодина и окончилась совершенно театральным изумлением знакомой мне молодежи, когда, по вызову экзаменатора по фамилии Фет, вышел к экзамену знакомый им Шеншин. За все время моего студенчества, я, приезжая на каникулы домой, по какому-то невольному чувству не только не искал объяснений по гнетущему меня вопросу, но и тщательно избегал его, замечая его приближение.

С лингвистической точки зрения интересен также следующий отрывок, в котором Фет описывает свою деятельность в качестве мирового судьи по Мценскому уезду:

- (41) В первое время, не оглядевшись на занимаемом месте, я, подобно другим мировым судьям, стал говорить крестьянам на суде: «вы», в подражание французским судьям, говорящим «вы», так как там это местоимение прилагается ко всем, но нимало не стесняющимся прибавлять: «вы — негодай, внушающий омерзение» и т.д. Но когда свидетельница-старуха крестьян-

ка сказала мне: «Я уж тебе два раза говорила, что была одна, а ты мне все 'вы'», — я исцелился совершенно от этого приема, даже непонятого русскому человеку. И вот в настоящее время, через 22 года, я с удовольствием заметил, что целый мировой съезд в публичном заседании отвергает эту вычуру и обращается к крестьянам точно так же, как они обращаются к судьям со словом «ты».

Здесь Фет рассуждает о целесообразности употребления множественного числа *вы* при обращении к собеседнику. Неуместность данной формы Фет объясняет тем, что обращение на «вы» было нетипично для представителей низшего класса — неприятие этой формы было связано с несоответствием между множественным числом и единичной референцией местоимения.

В своих *Воспоминаниях* Фет обращает также внимание на лексические лакуны — явление в языке или отдельном идиолекте, когда отсутствует название предмета (имеющееся в другом языке или идиолекте):

- (42) За первым блюдом она ушла и, подойдя к растворившейся в стене дверке, стала с блюдом в руках обходить обедающих. Маневр этот был для меня до того неожиданным, что не успел я прийти в себя, как она уже стояла около меня, предлагая взять *кусочек чего-то... чего? не умею сказать*.

Проблема соответствия между планом содержания и планом выражения знака находит проявление также в формах репрезентации речи¹⁸, т.е. специальных метаязыковых комментариях, касающихся тех или иных номинативных единиц. С помощью маркеров репрезентации речи Фет указывает на то, что одному и тому же содержанию может соответствовать несколько языковых (лексических или фразовых) репрезентаций:

- (43) Она не входила, а, *так сказать, шествовала в комнату*, строго сохраняя щегольскую кавалерийскую выправку.
 (44) Но по мере накладки его, мы, *так сказать, завоевывали одну комнату за другой* из-под рук столяров, маляров и оклейщиков.
 (45) Когда я спросил его, что делать с волосами больной, которые, вероятно, будут падать от горячечного состояния, он [доктор] положительно сказал, что их надо остричь, иначе они будут, *как он выразился, «гунявые»*.
 (46) Так, он был градоначальником, органистом и проповедником в домовый лютеранской церкви и кроме того (*если не ошибаюсь в выражении*) — консулом.

¹⁸ О понятии «репрезентация речи» подробнее см. в работе: Н. Б. Мечковская, *Модальность и метаязыковой план высказывания*, «Russian Linguistics» 1993, № 17 (3).

ЯЗЫКОВЫЕ РЕФЛЕКСИИ В ВОСПОМИНАНИЯХ...

- (47) Так было и в этот раз; и хотя Надя с любопытством слушала интересные подробности о Тургеневском путешествии, тем не менее сумела улучшить минуту переговоров с поваром, для того чтобы обед вышел, *по ее выражению*, — «с крыльями».
- (48) В действительности же мы могли только плохо мешать их высадке, защитить же город, *как выражался запуганный Мейер*, от окончательного разгромления мы были не в силах.

Эпизодически предметами лингвистических наблюдений Фета становятся другие аспекты языка, например, графическая форма представления текста. Так, описывая немецкий город Любек, автор обращает внимание на готические буквы, которыми на стенах домов «начертаны разные девизы и сентенции» (одновременно это замечание имеет и прагматический характер). В нескольких местах книги Фет, описывая структуру построек и усадеб, прибегает к графическим аналогиям: формы отдельных букв служат образцами для представления описываемых объектов. Вот один из таких примеров:

- (49) План дома представлял букву «глаголь», а флигель — как бы другую ножку буквы «пе», если бы верхняя часть, «глаголя», соприкасалась с этой ножкой; но так как между домом и флигелем был перерыв, то флигель выходил единицей, подписанной под крышею «глаголя».

МЕЖЪЯЗЫКОВЫЕ НАБЛЮДЕНИЯ

Фет довольно продолжительное время находился в многоязычной среде: окружающие его помещики, чиновники, писатели, офицеры свободно владели французским, который в XIX в. был в России неофициальным языком аристократии. Военная служба на эстонском побережье, а также заграничные путешествия способствовали тому, что Фет относительно часто вступал в контакты с носителями других языков: немецкого, итальянского и английского. Этим фактом объясняются межъязыковые наблюдения автора *Воспоминаний*.

Интерес Фета вызывает прежде всего инофония — явление, когда в речи появляется иностранное слово или выражение, неизвестное (и тем самым непонятное) одному из участников разговора, ср.:

- (50) Занавес поднялся, и я с ужасом услышал итальянские *legato* и *piccato*, из которых не понимал ни слова. В мыслях у меня промелькнуло что-то

вроде «Le mariage forcé» Мольера, где во французской пьесе распеваются испанские стихи...

Инофония выступает также в двуязычных диалогах. В ситуациях первого типа каждый из коммуникативных партнеров употребляет свой родной язык — это явление известно как семикоммуникация. Понятно, что достижение консенсуса в диалогах такого рода возможно в незначительной степени, что подтверждает следующий пример:

- (51) Стоящий против меня рыжеватый офицер, в фуражке с кокардой, хотя и медленно, все приближался и, подойдя шагов на десять, уже взялся под козырек, на что я отвечал ему тем же. А затем, подойдя уже шага на два, он спросил по-английски, насколько и понял, о здоровье императора Николая. Я поблагодарил и отвечал вопросом о здоровье королевы. Но на этом разговор наш кончился на невозможностью для меня вести его по-английски, а для англичанина — на каком-либо другом языке. Если и понимал его вопросы, например, — ловлю ли я рыбу, то «à la ligne, à l'hameçon» и «mit der Angel» — были для него одинаково непонятны.

В ситуации другого типа коммуникативные партнеры стремятся к кооперации, поэтому в качестве средства общения выбирается тот язык, который обеспечивает наилучшее понимание, ср.:

- (52) По-русски Мальвина говорила довольно понятно, но с сильным акцентом, почему, вероятно, *Василий Павлович говорил с нею всегда по-немецки.*

Ссылки на иностранный язык (степень владения, способ изучения и др.) довольно часто употребляются Фетом для характеристики отдельных персонажей:

- (53) Воспитывавшаяся за границей, *она плохо говорила по-русски*, но зато кроме немецкого хорошо знала французский, английский и даже итальянский языки, так как последние пять лет провела во Флоренции.
- (54) Пришлось бы мне снова отправляться в Москву искать гувернантку, если бы судьба не послала вам молодую француженку М-ле Оберлендер, которая, *невзирая на свою немецкую фамилию, не знала ни слова по-немецки.*
- (55) Изю всего семейства только он один *плохо говорил по-французски.*
- (56) Воспитанник юнкерской школы, он, как и все его семейство, *отлично говорил по-французски*, знаком был со старой и новейшей французской литературой.
- (57) Смышленный ребенок в три-четыре урока *совершенно усвоил себе механизм французского чтения* и, ни слова не понимая, читал довольно бойко.

СЛОВЕСНОЕ ТВОРЧЕСТВО

В предисловии к своим *Воспоминаниям* Фет пишет, что в его замысле не было «раскрытия тайников, из которых появлялись [...] стихотворения» — и действительно, описания поэтического творчества в книге немногочисленны. Как ни странно, все они представляют сцены коллективного творчества. Прежде всего речь идет о сотрудничестве Фета с Тургеневым, который редактировал его сборник стихотворений 1856 г., а также способствовал изданию фетовских переводов Горация в журнале «Отечественные записки»¹⁹. Тургенев действовал по поручению кружка журнала «Современник», что повышало его авторитет как редактора. Фет оценивает это сотрудничество негативно:

- (58) Конечно, я усердно благодарил кружок, и дело в руках его под председательством Тургенева закипело. Почти каждую неделю стали приходиться ко мне письма с подчеркнутыми стихами и требованиями их исправлений. Там, где я не согласен был с желаемыми исправлениями, я ревностно отстаивал свой текст, но по пословице: «один в поле не воин» — вынужден был соглашаться с большинством, и издание из-под редакции Тургенева вышло настолько же очищенным, насколько и изувеченным.

Фет приводит несколько ситуаций, когда предметом дискуссии писателей становились отдельные строки его стихотворений:

- (59) Досаднее и смешнее всего была долгая переписка по поводу отмены стиха: «На суку извилистом и чудном!» Очень понятно, что высланные мною, скрепя сердце, три-четыре варианта оказались непригодными, и наконец Тургенев писал: «не мучьтесь более над стихом «На суку извилистом и чудном»: Дружинин растолковал нам, что фантастическая жар-птица и на плафоне, и в стихах может сидеть только на извилистом и чудном суку рококо. И мы согласились, что этого стиха трогать не надо».

Тургеневское возражение по поводу конструкции *извилистом и чудном* представляется обоснованным: хотя прилагательные в сочинительной конструкции необязательно выражают значения из общей предметной области (например, *умный и честный*), однако в стихотворении Фета их семантическое различие

¹⁹ Тургенев проделал большую работу также по редактированию сборника Фета 1850 г. По подсчетам Н. П. Колпаковой, Тургенев вычеркнул 21 строфу, изменил 10, добавил две новые строфы, а кроме того выбросил или переработал 50 строк, изменил 8 заглавий, исправил множество слов и выражений. Данные по источнику: <https://culture.wikireading.ru/83106> (17.07.2023).

слишком бросается в глаза: первое прилагательное указывает на физические параметры предмета, а второе имеет оценочный характер.

Фет описывает несколько сцен, когда реакции Тургенева на его попытки предложить оптимальный вариант фразы носили исключительно бурный, несдержанный характер, например:

(60) На этот раз мы прочитывали пятый акт и дошли до того места, где Клеопатра, припустив к груди аспида, называет его младенцем, засасывающим насмерть кормилицу. На это Хармион, кончая стих, два раза восклицает: «O, break! O, break!» — которое Кетчер справедливо, согласно смыслу, переводит: «O, разорвись, разорвись, сердце!» Приняв во внимание неизменный мой обычай сохранять в переводах число строк оригинала, легко понять затруднение, возникающее на этом выдающемся месте. Помнится, у меня стояло: «O, разорвись!» Тургенев справедливо заметил, что по-русски это невозможно. Загнанный в неисходный угол, я вполголоса рискнул: «O, лопни!» Заливаясь со смеху, Тургенев указал мне, что я и этим не помогаю делу, так как не связываю глагола ни с каким существительным. Тогда, как заяц, с криком прыгающий над головами налетевших борзых, я рискнул воскликнуть: «Я лопну!» С этим словом Тургенев, разразившись смехом, сопровождаемым криком, прямо с дивана бросился на пол, принимая позу начинающего ползать ребенка.

В другом месте книги Фет вспоминает, что его товарищи по кружку «Современника», а также Лев Николаевич Толстой возражали против стихотворения:

(61) О, не зови! Страстей твоих так звонок
Родной язык.
Ему внимать и плакать, как ребенок,
Я так привык!
[...]
И не зови — но песню наудачу
Любви запой;
На первый звук я как дитя заплачу —
И за тобой!

Главный упрек состоял в том, что решимость следовать «за тобой» противоречит началу стихотворения, а именно фразе *О, не зови!* Фет же в свое оправдание пишет:

(62) Как это ни невероятно, среди десятка толкователей, исключительно обладавших высшим эстетическим вкусом, не нашлось ни одного, способного самобытно разъяснить смысл стихотворения; и каждый, раскрыв издание 1856 года, может убедиться, что знатоки, не справившись со стихотворе-

нием, прибегли к ампутации и отрезали у него конец. А кажется, легко было понять, что человек влюбленный говорит не о своих намерениях следовать или не следовать за очаровательницей, а только о ее власти над ним. «О, не зови — это излишне. Я без того, слышав песню твою, хотя бы запелю без мысли обо мне, со слезами последую за тобой»²⁰.

Несколько иной характер имело сотрудничество Фета с филологами, прежде всего с преподавателем латинской словесности, немцем Максимом Германовичем Киндлером, который помогал Фету при переводе стихотворений Горация. Киндлер был сторонником абсолютной семантической точности при переводе, и того же требовал от Фета, который вспоминает, что «отыскивание [...] точных выражений доходило до зеленых кругов в глазах».

(63) Киндлер [...] вступал со мною в спор и, что замечательно, никогда ни разу по поводу латинских выражений, а по поводу русских. Изучивши литературную речь, он незнаком был с народною и вдруг при каком-либо обороте утверждал, что так нельзя сказать по-русски.

За полный перевод трудов Горация Фет в 1884 г. получил Пушкинскую премию Петербургской Академии наук в области литературы.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Проведенный и представленный в статье анализ показал, что языковые рефлексии Фета составляют значительную часть кни-

---

²⁰ Трудно, однако, объяснить правомерность употребления слова *наудачу*: оно никак не связано ни с контекстом, ни с конструкцией фразы. Если *она запоем песню любви*, то совершенно очевидно, что не запоем *наудачу*; выражение *песня наудачу* также лишено смысла. В словаре В. И. Даля слово *наудачу* имеет значение: «на авось, на счастье, зря, наобум, наугад, как ни попало» — как видим, оно никак не вписывается в смысл текста. Похоже на то, что здесь мы имеем дело с так называемой подрифмовкой: *наудачу ... заплачу*. Николай Алексеевич Некрасов справедливо критиковал поэтическое творчество Фета: «Приличное стихотворение то и дело сводится на нет несколькими неудачными стихами». Источник: <https://www.oshibok-net.ru/news/350.html> (17.07.2023). Примером могут служить строки: *И в душу мощно просятя // Блистательные сны*. Трудно объяснить правомерность употребления наречия *мощно* в конструкции с глаголом *просятя*, а также прилагательного *блистательные* в конструкции с существительным *сны* — здесь можно констатировать языковую неаккуратность или даже языковую неряшливость автора.

ги его воспоминаний. Это подтверждает мнение о языковой апроприации, т.е. повышенной восприимчивости автора-поэта к языку и речевому поведению людей. При этом следует отметить, что языковые рефлексии в *Воспоминаниях* имеют избирательный характер: Фет преимущественно обращает внимание на факты, относящиеся к области лексической номинации и к области речевых действий, практически не замечая явлений, относящихся к области грамматики или семантики.

В мировоззрении Фета присутствуют элементы фатализма — не исключено, что под влиянием философии Шопенгауэра. Так, он пишет о «высшей силе, подводящей окончательные и нередко неожиданно благоприятные итоги нашими желаниям». По убеждению Фета, «какова бы ни была личная воля человека, — она бессильно выступить на круг, указанный Провидением». В *Воспоминаниях* он высказывает мнение, что «этот непреложный закон повторяется не только над усилием отдельного человека, но и над совокупными действиями многих людей». Эти утверждения поэта, однако, противоречат его деятельности в качестве помещика, хладнокровного дельца и государственного чиновника (в должности мирового судьи). Известно, например, что в 1884 г. он послал Льву Толстому стихотворение *Ласточки*, а на обороте листа советовал «попридержать пеньку, которая скоро на Москве вздорожает»²¹. Тот же источник в интернете сообщает, что поместья в Степановке и Воробьевке были доведены Фетом до состояния образцовых. Во время чистки прудов в Воробьевке обнаружилось, что их дно выложено мореным дубом, как паркетом, сохранившимся почти идеально. Современники вспоминали о Фете: «Говорил он больше о предметах практических, сухих, спокойно рассуждал о навозе, а жену Толстого учил правильно готовить щи»²².

Подобным же образом и языковые рефлексии Фета, скорее, представляют волевой и динамический характер языкового поведения: отдельные персонажи его книги достаточно свободно переходят с одного языка на другой, выбирают наиболее подходящие для себя формы лексической или фразовой номинации, создают неологизмы и окказионализмы, а также стихотворные

²¹ Источник: <https://godliteratury.ru/articles/2020/12/05/afanasij-fet-rydaiushchij-ogon> (17.07.2023).

²² Источник: <https://www.rudnikov.com/koenigsberg/evrej-afonja-iz-kjonigsberga-russkogo-p/> (17.07.2023).

экспромты, используют язык в юмористических целях. Творческий характер речевого поведения можно усматривать также в свободном обращении к прецедентным текстам.

Можно тем самым утверждать, что Фет, не будучи профессиональным лингвистом, неосознанно разделял концепцию языковой идиосинкразии: языковая система, в его представлении, не довлеет над человеком — напротив, человек является хозяином своего языка. Неслучайно Фет не обращает внимания на грамматический аспект речи, ведь грамматика человеку не подвластна. Эта установка в целом соответствует постулатам психологического языкознания второй половины XIX в. Леонид В. Сахарный²³ приводит типичное убеждение языковедов того времени: «Язык не есть вещь вне людей и над ними существующая для себя; он по-настоящему существует только в индивидуумах». В подобном духе язык представлен в *Воспоминаниях* Фета.

REFERENCES

- Agheyisi, Rebecca, Fishman, Joshua A. “Language Attitude Studies: A Brief Survey of Methodological Approaches.” *Anthropological Linguistics*, 1970, vol. 12 (5): 137–57.
- Cheremisinova, Larisa I. “Iz tvorcheskoy istorii memuarov A.A. Feta.” *Vestnik Leningradskogo gosudarstvennogo universiteta imeni A.S. Pushkina*, 2008, no. 1): 42–47 [Черемисинова, Лариса И. “Из творческой истории мемуаров А.А. Фета.” *Вестник Ленинградского государственного университета им. А. С. Пушкина*, 2008, № 1: 42–47].
- Dutton, Kevin. *Zaklinanie umyslu. Perswazja w mgnieniu oka*. Warszawa: MUZA, 2018.
- Fet, Afanasiy A. *Moi vospominaniya*. Moskva: Pravda, 1983 (1. izdaniye — 1890) [Фет, Афанасий А. *Мои воспоминания*. Москва: Правда, 1983 (1-е издание — 1890)].
- Generalova, Natal'ya P. “Zabytyyeslova v ‘Vospominaniyakh’ Feta.” *Stikhi imeyut pravo...* Generalova Natal'ya P. (ed.). Sankt-Peterburg: IRLI RAN, 2020: 35–40 [Генералова, Наталья П. “Забытые слова в ‘Воспоминаниях’ Фета.” *Стихи имеют право...* Генералова Наталья П. (ред.). Санкт-Петербург: ИРЛИ РАН, 2020: 35–40].
- Карурина, Tat'yana A. *Poetika prozy A.A. Feta: syuzhet i povestvovaniye*. Kolomna, 2006 (dissertatsiya) [Капырина, Татьяна А. *Поэтика прозы А.А. Фета: сюжет и повествование*. Коломна, 2006 (диссертация)].
- Karaulov, Yuriy N. *Russkiy yazyk i yazykovaya lichnost'*. Moskva: Izdatel'stvo LKI, 2010 [Караулов, Юрий Н. *Русский язык и языковая личность*. Москва: Издательство ЛКИ, 2010.].

²³ Л. В. Сахарный, *К тайнам мысли и слова*, Просвещение, Москва 1983, с. 8.

- Kositsyna, Natal'ya O., and Kretova, Natal'ya S. "Inoyazychnnye vkrapleniya v vospominaniyakh A.A. Feta." *INCIPIO* 2014, no. 9: 9–14 [Косицына, Наталья О., and Кретова, Наталья С. "Иноязычные вкрапления в воспоминаниях А.А. Фета." *INCIPIO* 2014, no. 9: 9–14].
- Markowski, Andrzej. *Kultura języka polskiego. Teoria. Zagadnienia leksykalne*. Warszawa: PWN, 2005.
- Mechkovskaya, Nina B. "Modal'nost' i metazyzkovoy plan vyskazyvaniya." *Russian Linguistics*, 1993, no. 17: 279–297 [Мечковская, Нина Б. "Модальность и метаязыковой план высказывания." *Russian Linguistics*, 1993, no. 17 (3): 279–297].
- Norman, Boris Yu. *Yazykovyye kategorii v soznanii i tvorchestve russkogo poeta*. Frankfurt am Main: Peter Lang, 2020 [Норман, Борис Ю. *Языковые категории в сознании и творчестве русского поэта*. Frankfurt am Main: Peter Lang, 2020].
- Rudkovich, Yana S. "Naimenovaniya suprugov v 'Vospominaniyakh' A.A. Feta." *INCIPIO*, 2015, no. 10: 13–19 [Рудкович, Яна С. "Наименования супругов в 'Воспоминаниях' А.А. Фета." *INCIPIO*, 2015, no. 10: 13–19].
- Sakharnyy, Leonid V. *K taynam mysli i slova*. Moskva: Prosveshcheniye, 1983 [Сахарный, Леонид В. *К тайнам мысли и слова*. Москва: Просвещение, 1983].
- Stroganov, Mikhail V. "K istorii sozdaniya Fetom knigi 'Moi vospominaniya.'" *Afanasiy Fet i russkaya literatura: XX Fetovskiye chteniya*. Kokovina Nina Z., and Stroganov Mikhail V. (eds.). Kursk: Izdatel'stvo KGU, 2006: 104–113 [Строганов, Михаил В. "К истории создания Фетом книги 'Мои воспомина'ния.'" *Афанасий Фет и русская литература: XX Фетовские чтения*. Коковина Нина З., and Строганов Михаил В. (ред.). Курск: Издательство КГУ, 2006: 104–113].
- Suprun, Adam Ye. "Tekstovyye reministsentsii kak yazykovoye yavleniye." *Voprosy yazykoznaniiya*, 1995, no. 6: 17–29 [Супрун, Адам Е. "Текстовые реминисценции как языковое явление." *Вопросы языкознания*, 1995, no. 6: 17–29].
- Zherdeva, Oksana N. "Markery nemetskoj kul'tury v Vospominaniyakh A.A. Feta." *Yazyki i literatura v polikul'turnom prostranstve*, 2022, no. 8: 62–65 [Жердева, Оксана Н. "Маркеры немецкой культуры в 'Воспоминаниях' А.А. Фета." *Языки и литература в поликультурном пространстве*, 2022, no. 8: 62–65].

JOLANTA KUR-KONONOWICZ

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9107-4790>

Uniwersytet Rzeszowski

SPECYFIKA METAFORYZACJI KONCEPTÓW ZJAWISKO PRZYRODY W ROSYJSKIM DISKURSIE POETYCKIM (MODELOWANIE METAFORYCZNE) — ZIMA

THE SPECIFICITY OF THE METAPHORIZATION OF THE PHENOMENON NATURE CONCEPTS
IN THE RUSSIAN POETIC DISCOURSE (METAPHORICAL MODELING) — WINTER

The aim of the article is to analyze the methods of metaphorizing the concept of NATURE PHENOMENON that characterizes WINTER in the Russian poetic discourse. The following concepts are subject to description: SNOW, BLIZZARD (SNOWFLAKE), FROST, HOARFROST, ICE, SNOWDRIFT, HAIL, WINTER (СНЕГ, ВЬЮГА, ПУРГА, МЕТЕЛЬ, БУРАН, МОРОЗ, ИНЕЙ, ЛЁД, СУГРОБ, ГРАД, ЗИМА). The subject of the analysis is the so far not studied specificity (modeling) of combinatorics of metaphorical patterns in poetic texts in semantic and cognitive terms. The material for analysis consists of 172 metaphorical expressions (conceptual metaphors). The source domain was used as the basis for metaphorical modeling, and therefore the division of conceptual metaphors into anthropomorphic, zoomorphic, phytomorphic, naturomorphic and artifactual (object) metaphors was used. The result of the article is the distinction of mono- and polymetaphores containing an incorporation and correlation metaphorical model (single- and different-type binary and tertiary models).

Keywords: metaphorical modeling, cognitivism, NATURE PHENOMENON concept, conceptual mono and polymetaphor, incorporation and correlation, binary and tertiary metaphors (models)

WSTĘP

Ogrom literatury podejmującej problemy metaforyki w pełni odpowiada roli, jaką odgrywa ona w języku i życiu. Wychodzimy z założenia, że metafora jest wciąż tajemnicą i że największe odkrycia z nią związane jeszcze nie miały miejsca¹.

¹ В. Петров, *Метафора: от семантических представлений к когнитивному анализу*, „Вопросы языкознания” 1990, nr 1, s. 145.

Jak powszechnie wiadomo, podstawą metaforyzacji jest analogia², będąca jednym ze sposobów kreatywnego myślenia. Jak zauważono, metafora umożliwia rozpatrywanie mniej znanego w terminach bardziej znanego, dzięki czemu rzeczywistość opisana w tekście staje się bardziej zrozumiała³.

Nie bez wpływu na to zjawisko pozostaje fakt, że metafora jest jednostką wtórnej nominacji. Podstawową funkcją myślenia językowego, rezultatem tego procesu pozostaje nominacja, czyli nazywanie, tworzenie znaczeń (piszą o tym na przykład Marina Arutyunova, Jelena Kubriakova, Weronika Telia, Anna Ufimtseva). W poezji występuje szczególnie rodzaj nominacji, chociażby ze względu na to, że nominantem, a właściwie renominantem, jest nie pojedynczy wyraz, lecz całościowy tekst⁴. U podstaw nominacji poetyckiej (powtórzonego nazywania realiów) znajduje się funkcja konceptualizacji (upojęciowienia), ściśle powiązana z nadaniem postaci słownej obrazowi kształtującemu się w ludzkiej świadomości⁵.

Nie od dziś wiadomo, że metafora wywołuje w świadomości określony łańcuch skojarzeń wychodzący od podstawowego obrazu⁶ leksykalnego. Stwierdzono, że obrazy mają naturę sensoryczną, czyli wszystko, co czujemy, postrzegamy, wyobrażamy sobie, jest odzwierciedlane w naszej świadomości właśnie w postaci obrazów (Lew Wy-

² Nawet w powszedniej świadomości jest obecne nieświadome pojęcie podobieństwa przedmiotów oraz cech (З. Резанова, *Метафорический фрагмент внутренней формы языка* // Т. Банкова, В. Палагина (ред.), *Актуальные проблемы дериватологии, мотивологии, лексикографии*, Издательство Томского университета, Томск 1998, s. 19).

³ Ф. Анкерсмит, *История и тропология: взлёт и падение метафоры*, Прогресс-Традиция, Москва 2003, s. 85.

⁴ Metafora stanowi w zasadzie zwięzły tekst, który uruchamia odpowiednią ramę języka. Tak w przypadku metafory ŻYCIE TO DROGA powstają skojarzenia, że może chodzić o drogę lądową, wodną lub powietrzną, że można po niej poruszać się pociągiem, samolotem, taksówką, może być scharakteryzowana (zapyłona, kamienista) lub wywoływać pewne emocje (smutna, wesoła, męcząca) (Н. Кузьмина, *Интертекст и его роль в процессах эволюции поэтического языка*, Издательство уральского университета, Екатеринбург 1999, s. 197).

⁵ Ю. Казарин, *Поэтический текст как уникальная функционально-эстетическая система*, Издательство уральского университета, Екатеринбург 2001, s. 13.

⁶ Ze względu na to, że termin „obraz” ma wiele znaczeń, w konsekwencji następuje rozmycie granic tego pojęcia. Obraz najczęściej definiujemy jako sposób przedstawienia czy sztukę opisu (В. Шкловский, *В чём особенность искусства?* *Собрание сочинений в трёх томах*, Художественная литература, Москва 1974, s. 505).

gotski, Aleksandr Luriya). Tak rozumiany obraz może zostać wyrażony werbalnie. Metafora, ze względu na to, że należy do środków obrazowych, pomaga tworzyć (a przez to i wyrażać) obraz literacki, ubierając go w słowa⁷.

Metafora pozwala uzmysłowić fenomen semantyki słowa, bowiem w przypadku metaforyzacji zachodzi proces niezwykle złożony pod względem semantycznym. Zwraca uwagę szczególnie zamierzone nieprawdopodobieństwo metafory wynikające ze sprzeczności sensu metaforycznej nazwy oraz znaczenia słowa bazowego. To właśnie w kontekście słowa przekraczają granice pola terminologicznego, tracą jednoznaczność, stają się bardziej abstrakcyjne, nieokreślone semantycznie, zwiększa się zakres ich znaczenia⁸.

Stosuje się pięć sposobów badania metaforyzacji: interakcjonistyczny (Ivor Richards, Max Black, Monroe Beardsley, Zofia Mitošek), porównawczy (Andrew Ortoni, George Miller), pragmatyczny (John Searle, Donald Davidson), hermeneutyczny (Paul Ricoeur) i kognitywny (Earl Makkormak, George Lakoff, Mark Johnson, Elżbieta Tabakowska). Przedstawiciele tego ostatniego kierunku twierdzą, że system myślenia człowieka jest z natury metaforyczny, zaś metafora stanowi klucz do zrozumienia myślenia i sposobów tworzenia zarówno narodowego, jak i uniwersalnego obrazu świata⁹.

W niniejszym artykule metafora jest interpretowana jako werbalno-mentalna konstrukcja kognitywna i lingwokulturowa. Przedmiotem opisu są metafory konceptualne, które rozumiemy jako pewien wzorzec (inwariant) abstrakcyjny, tworzony zawsze od nowa poprzez jego „wypełnienie” określonymi wyrażeniami metaforycznymi (wariantami).

Metafora konceptualna jest przenośnią, w której jeden pomysł (domena pojęciowa) pojmowany jest w kategoriach innego. W językoznawstwie kognitywnym domena pojęciowa, z której czerpiemy wyrażenia metaforyczne wymagane do zrozumienia innej domeny pojęciowej, określana bywa jako domena źródłowa. Domena pojęciowa, interpretowana w ten sposób, stanowi domenę docelową. Tak oto

⁷ В. Москвин, *Русская метафора. Очерк семиотической теории*, Издательство Ленанд, Москва 2006, s. 67; Ю. Рюриков. *Тропка тропов и дорога образов*. „Вопросы литературы” 1960, nr 4, s. 150.

⁸ В. Вовк, *Языковая метафора в художественной речи. Природа вторичной номинации*, Наукова думка, Киев 1988, s. 99.

⁹ А. Дорофеева, *Что скрывается в тайне метафоры? (О подходах к изучению метафоры западными учёными в XX в.)*, „Вестник Московского университета. Серия 19. Лингвистика и межкультурная коммуникация” 2014, nr 4, s. 158.

domena źródłowa ODZIEŻ jest powszechnie używana do wyjaśnienia docelowej domeny ŚNIEG. Wynika z tego, że metafory konceptualne są częścią wspólną języka i kultury.

Dyskurs¹⁰ poetycki jest z kolei tekstem poetyckim, zanurzonym w kulturze, czyli pojawiającym się za sprawą rozmaitych faktów pozajęzykowych. To właśnie w obrębie dyskursu poetyckiego łączliwość modeli metaforycznych staje się widoczna.

ANALIZA MATERIAŁU

Analizie w ujęciu semantycznym i kognitywnym poddano 172 wyrażenia metaforyczne wyekscerpowane z rosyjskiego dyskursu poetyckiego. Dotychczas modelowania metaforycznego w języku poetyckim analizie jeszcze nie poddawano¹¹. Opisowi podlega sposób metaforyzacji konceptów¹² ZJAWISKA PRZYRODY charakteryzujące jedną z pór roku — ZIMĘ¹³. Przedmiotem opisu w związku z tym będą koncepty: ŚNIEG, ZAMIEĆ, MRÓZ, SZRON, LÓD, ZASPA ŚNIEŻNA, GRAD, ZIMA (СНЕГ, ВЬЮГА, ПУРГА, МЕТЕЛЬ, БУРАН, МОРОЗ, ИНЕЙ, ЛЁД, СУГРОБ, ГРАД, ЗИМА). Konceptowi ZAMIEĆ (ŚNIEŻNA) w języku rosyjskim odpowiadają aż cztery leksemy: ВЬЮГА, ПУРГА, МЕТЕЛЬ, БУРАН.

Za podstawę modelowania metaforycznego przyjmujemy domenę źródłową. Modelowanie metaforyczne w oparciu o kryterium domeny źródłowej pozwala wyróżnić metaforę antropomorficzną, zoomorficzną, fitomorficzną, naturomorficzną i artefaktualną (przedmiotową). Podobny podział stosuje wielu lingwistów (piszą o tym między innymi Nikołaj Krasawskij, Marina Pimienowa, Anatolij Chudinow).

¹⁰ Pojęcie „dyskurs” ma tak wiele definicji, że stało się ono szersze nawet od pojęcia język (В. Карасик, *Языковой круг: личность, концепты, дискурс*, Перемена, Волгоград 2002. Е. Милосердова, *Прагматика речевого общения: учебное пособие*, Издательство Тамбовского университета, Тамбов 2001).

¹¹ Analizą modeli metaforycznych w języku politycznym zajmował się między innymi Anatolij Baranow.

¹² Koncept to podstawowa jednostka konceptualnego obrazu świata, będąca jednocześnie jednostką pamięci i myślenia, a więc obrazu, odzwierciedlonego w psychice ludzkiej. Pojęcie „konceptualny obraz świata” mieści w sobie wiedzę, wyobrażenia o świecie (Е. Кубрякова, *Язык и знание. На пути получения знаний о языке: части речи с когнитивной точки зрения. Роль языка в познании мира*, Языки славянской культуры, Москва 2004, s. 90).

¹³ O wyborze zimy zdecydowała szczególna obfitość zjawisk przyrody towarzysząca tej porze roku.

Wskazane modele są strukturami konceptualnymi wyższego rzędu (np. metafora bazowa POWIERZCHNIA → ŚNIEG) i podlegają uszczegółowieniu do bardziej konkretnych wyrażen metaforycznych (np. metafora pomocnicza DYWAN → ŚNIEG). Opis obejmuje monometafory i polimetafory, zawierające wzorzec inkorporacyjny i korelacyjny (z wewnętrznym podziałem na modele jedno- i różnotypowe binarne oraz tercjalne). Zakładamy, że specyfika metaforyzacji konceptów ZJAWISKA PRZYRODY w dyskursie poetyckim znajduje odzwierciedlenie w sposobie ich modelowania, polegającym na wykorzystaniu modelu mono- i polimetaforycznego, co z kolei uwarunkowane jest zależnością między domeną docelową i źródłową.

1. MONOMETAFORYCZNY WZORZEC KONCEPTUALNY

Udział procentowy poszczególnych metafor konceptualnych w zbranym materiale przedstawia się następująco: artefaktualna — 41,32%, antropomorficzna — 32,93%, zoomorficzna — 11,38%, naturomorficzna — 7,78%, fitomorficzna — 6,59%.

W rosyjskim dyskursie poetyckim dosyć często pojawiają się wzorce monometaforyczne¹⁴, w których występuje zaledwie jedna metafora konceptualna.

Pod pojęciem modelu metaforycznego rozumiemy schemat powiązań między domeną źródłową i docelową, który można zapisać za pomocą wzoru X to Y, czyli X podobne do Y, ponieważ zależność między elementami wzoru rozumiemy jako podobieństwo, a nie tożsamość¹⁵, np.: LÓD to ŁZY, czyli LÓD podobny do ŁEZ lub ŚNIEG to POŚCIEL, ŚNIEG podobny do POŚCIELI.

1.1. MONOMETAFORYCZNY WZORZEC ARTEFAKTUALNY

W rosyjskim dyskursie poetyckim artefaktualny (przedmiotowy) wzorzec metaforyczny charakteryzuje się największą frekwencją. Produktywna jest konceptualna metafora upodabniająca ZJAWI-

¹⁴ Monometaforyczne wzorce w rosyjskim dyskursie poetyckim należą do produktywnych. W artykule ze względów objętościowych w znacznym stopniu zredukowaliśmy liczbę przykładów ilustrujących ten model metaforyczny.

¹⁵ А. Чудинов, Э. Будаев, *Концептуальная метафора в политическом дискурсе: новые зарубежные исследования (2000–2004)*, „Вопросы когнитивной лингвистики” 2005, nr 2, s. 44.

SKA PRZYRODY do ODZIEŻY ze względu na podobieństwo funkcji, np. bazowa metafora konceptualna ODZIEŻ → ŚNIEG związana jest z wyobrażeniem, że zimą wszystko chowa się pod pokrywą śnieżną, a intensywne opady śniegu czynią otoczenie niewidocznym.

[1] Пусть сосны и ели

Всю зиму торчат,

В снега и метели

Закутавшись, спят.

(Тютчев, *Листья*).

Niech sosny i świerki

Całą zimę sterczą,

W śniegi i zamiecie

Otuliwszy się, śpią.

(Tułtcew, *Liście*)¹⁶

Koncept ODZIEŻ pojawia się tutaj pośrednio poprzez czasownik *закутавшись* (metafora czasownikowa). W rosyjskim dyskursie poetyckim metafora konceptualna ODZIEŻ → ZJAWISKO PRZYRODY aktualizuje się między innymi w metaforze pomocniczej ARMIAK, SALOP → ŚNIEG. W obydwu przykładach nazwy odzieży – chłopskiej siermięgi (kaftana) i damskiej peleryny należy traktować jako symbol schronienia. Na podobieństwie nagromadzonego śniegu do części garderoby opierają się metafory konceptualne CZAPKA, CHUSTKA (BIAŁA, HAFTOWANA), SZAL → ŚNIEG.

[2] Заколдован невидимкой,

Дремлет лес под сказку сна.

Словно белою косынкой

Повязалася сосна.

(Есенин, *Пороша*)

Zaczarowany przez czapkę

niewidkę,

Drzemie las w bajce snu.

Jak gdyby białą chustkę

Założyła sosna.

(Jesienin, *Pierwszy śnieg*)¹⁷

[3] Скачет конь, простору много.

Валит снег и стелет шаль.

(Есенин, *Пороша*)

Galopuje koń, przestworza dużo.

Wali śnieg i ścieli szal.

(Jesienin, *Pierwszy śnieg*)

Do funkcji zasłaniania, przykrywania śnieżną powłoką odwołuje się konceptualna metafora POWŁOKA (OSŁONA, PŁASZCZ, CAŁUN, ZASŁONA, FIRANKA) → ŚNIEG.

¹⁶ Wszystkie polskie wersje tekstów poetyckich zawarte w artykule stanowią przekłady filologiczne sporządzone przez autora.

¹⁷ Słownik języka polskiego notuje leksem *porosza* ‘pierwszy śnieg, ponowa’ z kwalifikatorem dawny. W. Doroszewski, *Słownik języka polskiego*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1958–1969. <http://sjp.pwn.pl/doroszewski/porosza> (10.03.2023).

Z kolei inna grupa metafor realizuje kognitywny model POWIERZCHNI i charakteryzuje ZJAWISKO PRZYRODY jako DYWAN, OBRUS, PIELUCHA, KOŁDRA (np. metafora konceptualna OBRUS → ŚNIEG).

Dosyć częstym sposobem konceptualizacji wiedzy o ZJAWISKACH PRZYRODY w rosyjskim dyskursie poetyckim jest metafora OZDOBA, KAMIEŃ SZLACHETNY → ZJAWISKO PRZYRODY (np. SREBRO → ŚNIEG podobieństwo koloru, połysku), której produktywność uwarunkowana jest tożsamością cech domeny źródłowej i docelowej – kształtem, kolorem, intensywnością blasku.

W analizowanym materiale poetyckim dosyć licznie występuje upodobnienie śniegu do przedmiotów ze względu na ich konsystencję i kolor, jak w konceptualnych metaforach KREDA → ŚNIEG oraz WATA → ŚNIEG.

1.2. MONOMETAFORYCZNY WZORZEC ANTROPOMORFICZNY

W zebranych materiale analitycznym metafora antropomorficzna należy do produktywnych w modelowaniu metaforycznym.

[4] **На двойном стекле
узоры
Начертил мороз.**
(Фет, *На двойном стекле
узоры*)

**Na podwójnej szybie wzory
Nakreślił mróz.**
(Fiet, *Na podwójnej szybie wzory*)

W przytoczonym przykładzie domena docelowa MRÓZ konceptualizuje się w charakterze KREŚLARZA za sprawą metafory CZŁOWIEK (KREŚLARZ) → MRÓZ (metafora czasownikowa *начертил мороз*). Następuje uszczegółowienie domeny źródłowej na podstawie funkcjonalnego podobieństwa (czynność rysowania, kreślenia).

Wśród licznych upodobnień domeny docelowej ZJAWISKO PRZYRODY do konceptu CZŁOWIEK znajdują się między innymi metafory konceptualne SIEROTA → ZIMA (cecha wspólna – osamotnienie), RZEŻBIARKA → ZAMIEĆ (МЕТЕЛЬ) (cecha wspólna – rzeźbienie, czynność lepienia), WIEDŹMA (JĘDZA) → ZIMA (cecha wspólna – złość), TRĘBACZ → ZAMIEĆ (БЬЮГА) (cecha wspólna – trąbienie).

1.3. MONOMETAFORYCZNY WZORZEC ZOOMORFICZNY

Przyjmujemy, że zoomorficzny wzorzec metaforyczny należy do konceptualnej metafory wyższego rzędu, w której domena źródłowa została wyrażona za pomocą konceptu ISTOTA ŻYWA. W rosyjskim dyskursie poetyckim jako domena źródłowa często występuje koncept ZWIERZĘ. Istotną cechą utożsamienia bywa wówczas zwykle szybkość, dynamika ruchu, kształt czy też głos.

[5] **Визжит метель,
Как будто бы кабан,
Которого зарезать собрались.
(Есенин, *Метель*)**

**Skomle zamieć,
Jakby dzik,
Którego zarznąć zdecydowali.
(Jesienin, *Zamieć*)**

W metaforze konceptualnej DZIK → ZAMIEĆ (МЕТЕЛЬ) (cecha wspólna — kształt, głos) następuje jej nałożenie na porównanie.

Najbardziej produktywne, detalizujące bazową konceptualną metaforę ZWIERZĘ → ZJAWISKO PRZYRODY, w rosyjskim dyskursie poetyckim są również metafory konceptualne: BIAŁE WILKI → ZASPA ŚNIEŻNA (cecha wspólna — wycie), WIELBŁĄDZICE → ZASPA ŚNIEŻNA (cecha wspólna — kształt), ROSOMAK → SZRON (cecha wspólna — kształt, kolor, drapieżność) oraz STADA → ŚNIEG (cecha wspólna — kształt, wielość).

[6] **(прощай) Веретен
ворчливых царство,
Волков белых — рьянство.
(Цветаева, *А сугробы подаются*)**

**(żegnaj) Wrzecion gderliwych
królestwo,
Wilków białych — rączność.
(Cwietajewa, *A zaspy śnieżne cofają się*)**

[7] **Горбуны-горбы-
верблюды —
Прощай, домочадцы!¹⁸
(Цветаева, *А сугробы подаются*)**

**Garbusy-garby-wielbłądzice —
Żegnajcie, domownicy!
(Cwietajewa, *A zaspy śnieżne cofają się*)**

Metafora konceptualna ornitologiczna PTAKI → ZJAWISKO PRZYRODY detalizuje się między innymi w następujących metaforach konceptualnych: ŁABĘDŹ → ZIMA (cecha wspólna — kolor, kształt), GOŁĄB → ZAMIEĆ (ВЬЮГА) (cecha wspólna — odgłosy,

¹⁸ Leksem *домочадцы* 'domownicy' należy do przestarzałych (С. Ожегов, *Словарь русского языка*, Русский язык, Москва 1981, s. 155; *Словарь современного русского литературного языка*, t. 3, ред. В. Чернышёв, Издательство Академии Наук СССР, Москва 1950–1965, s. 971).

zaś dla metafory konceptualnej OCEAN → ŚNIEG — rozległość, pofałdowanie.

Z punktu widzenia semantyki interesująco przedstawia się metafora bazowa ŻYWIOŁ → ZJAWISKO PRZYRODY, uszczegółowiona do metafory pomocniczej OGIEŃ → MRÓZ (cecha wspólna — blask), OGIEŃ (PŁOMIEŃ) → ŚNIEG (cecha wspólna — blask, temperatura i funkcja — topienie się) oraz DYM → ŚNIEG (cecha wspólna — kształt, kolor).

[12] **Веселый, искрометный лед.**

Но сердце — ледянистый²¹ слиток.
(Белый, *Отчаянье*)

[13] Мир во власти зимних нег,

Миги застит дымный снег.

(Брюсов, *На лыжах*)

Wesoły, iskrzący się lód.

Ale serce to zlodowaciała bryła.

(Białyj, *Rozpacz*)

Świat we władzy zimowych rozkoszy,

Chwile zasłoni dymiący śnieg.

(Briusow, *Na nartach*)

1.5. MONOMETAFORYCZNY WZORZEC FITOMORFICZNY

W opisie zjawisk przyrody w rosyjskim dyskursie poetyckim powszechne są metafory fitomorficzne, wśród których najproduktywniejszą okazała się bazowa konceptualna metafora KWIAT → ZJAWISKO PRZYRODY, dla której istotne jest podobieństwo kolorystyczne kwiatów oraz padających białych płatków śniegu.

W rosyjskim dyskursie poetyckim konceptualna bazowa metafora KWIAT → ŚNIEG zostaje uszczegółowiona do metafor pomocniczych: KWIAT RUMIANKU, WIŚNI, DZWONKA, PRZEBIŚNIEGU, JABŁONI, BZU, CZEREMCHY → ŚNIEG (ŚNIEŻYNKA).

[14] **Падает снег** на дорогу —

Белый ромашковый цвет.

(Клюев, *Плач о Есенине*)

[15] Волынки вдали замирают,

Снег летит, как вишневый цвет...

(Ахматова, *Белый дом*)

Pada śnieg na drogę —

Biały rumiankowy kwiat.

(Klujew, *Плач po Jesieninie*)

Dudy w oddali zamierają,

Śnieg leci, jak wiśni kwiat...

(Achmatowa, *Biały dom*)

²¹ Leksem *ледянистый* jest neologizmem autorskim (С. Ожегов, *Словарь русского языка*, Русский язык, Москва 1981, s. 283; *Словарь современного русского литературного языка*, т. 6, ред. В. Чернышёв, Издательство Академии Наук СССР, Москва 1950–1965, s. 121).

We wszystkich przykładach wybór istotnych cech konceptu KWIAT do metaforycznej ekspansji do domeny docelowej ŚNIEŻYNKA (ŚNIEG) odzwierciedla analogię kształtu i koloru.

Model fitomorficzny realizuje się również w pomocniczej metaforze konceptualnej ZIARNA ZBÓŻ → LÓD oraz KIŚCIE WINOGRONA → LÓD, należącej do zbioru metafor wyższego rzędu (bazowych) NASIONA → ZJAWISKO PRZYRODY oraz OWOCE → ZJAWISKO PRZYRODY. Metaforyzacja zachodzi na podstawie podobieństwa kształtu.

2. POLIMETAFORYCZNY WZORZEC KONCEPTUALNY

Polimetafora odnosi się do co najmniej dwu wzorców metaforycznych znajdujących się w jednym wyrażeniu metaforycznym i należy do bardzo produktywnych sposobów metaforyzacji konceptu ZJAWISKA PRZYRODY. Ze względu na kryterium łączliwości modeli metaforycznych wyróżniamy wzorce metaforyczne wewnętrzne — gdy jedno wyrażenie metaforyczne stanowi rezultat równoczesnej projekcji kilku wzorców metaforycznych oraz zewnętrzne — wówczas gdy kilka metaforycznych projekcji (semantycznie powiązanych) znajduje się w najbliższym kontekście²². Z uwagi na powiązanie domeny źródłowej z docelową możemy tu mówić o inkorporacji²³ i korelacji²⁴.

2.1. POLIMETAFORYCZNY WZORZEC INKORPORACYJNY

Polimetaforyczny inkorporacyjny wzorzec metaforyczny stosowany bywa do opisu jednego ZJAWISKA PRZYRODY (kilka modeli metaforycznych odnosi się do jednej domeny docelowej). Ze względu na zależność między domeną źródłową i docelową można byłoby go przedstawić w postaci wzoru $X \text{ to } Y + Y_1 \dots + Y_n$, gdzie X — domena docelowa, a Y — domena źródłowa, np. ŚNIEG (X) to BIEL (Y) + SREBRO (Y_1) + PERŁY (Y_2) + KREDA (Y_3)... + KONWALIA (Y_n). W ten sposób zachodzi poszerzenie obrazu semantycznego jednego ZJAWISKA PRZYRODY dzięki informacji znajdującej się w kilku domenach źródłowych.

²² А. Баранов, О *типах сочетаемости метафорических моделей*, „Вопросы языкознания” 2003, nr 3, s. 75.

²³ Inkorporacja ‘wcielenie, włączenie, przyłączenie’ (M. Szymczak, *Słownik języka polskiego*, t. 1, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1978–1981, s. 791).

²⁴ Korelacja ‘wzajemne powiązanie, współzależność’ (Tamże, s. 1013).

2.1.1. JEDNOTYPOWA POLIMETAFORA INKORPORACYJNA

W rosyjskim dyskursie poetyckim w ramach inkorporacyjnego wzorca metaforycznego tworzone bywają zarówno metafory jednotypowe (np. fitomorficzno-fitomorficzna), jak i różnotypowe (np. artefaktualno-antropomorficzna).

2.1.1.1. JEDNOTYPOWA POLIMETAFORA INKORPORACYJNA BINARNA

JEDNOTYPOWA POLIMETAFORA INKORPORACYJNA BINARNA ARTEFAKTUALNO-ARTEFAKTUALNA SREBRO → ŚNIEG + BIEL (FARBA) → ŚNIEG

[16] Одна утеха, что местами

Налет белил и серебра

Мягчит пушистыми чертами

Работу тонкую пера...

(Анненский, *Ноябрь*)

Jedyna pociecha, że miejscami

Nalot bieli i srebra

Łagodzi puszystymi rysami

Trud misterny pióra...

(Annienski, *Listopad*)

Z uwagi na to, że występują tutaj dwa modele metaforyczne SREBRO → ŚNIEG (artefaktualny; cecha wspólna — kolor i połysk) oraz BIEL (FARBA) → ŚNIEG (artefaktualny; cecha wspólna — kolor, konsystencja) i jedna domena docelowa ŚNIEG, możemy mówić o polimetaforycznym modelu inkorporacyjnym. Jest to polimetafora jednotypowa binarna artefaktualno-artefaktualna. Występuje zewnętrzna łączliwość modeli metaforycznych — dwie projekcje metaforyczne kontekstualne.

JEDNOTYPOWA POLIMETAFORA INKORPORACYJNA BINARNA ZOOMORFICZNO-ZOOMORFICZNA ZWIERZĘ → ZIMA + PTAK (SKRZYDŁA) → ZIMA

[17] Вот уж осень улетела

И примчалась²⁵ зима.

Как на крыльях, **прилетела**

Невидимо вдруг она.

(Есенин, *Зима*)

Oto już jesień odleciała

I przygalopowała zima.

Jak na skrzydłach **przyleciała**

Niezauważalnie nagle (ona).

(Jesienin, *Zima*)

Wykorzystano tutaj dwie domeny źródłowe ZWIERZĘ oraz PTAK (SKRZYDŁA) za sprawą metafory czasownikowej (*примчалась зима, прилетела*) do metaforycznego zobrazowania domeny do-

²⁵ Leksem *примчатся* ‘poruszać się z dużą prędkością, przypędzić, przygalopować’ ze względu na dynamikę ruchu przeważnie stosowany jest w odniesieniu do koni (porównaj: Лошади мчались во весь воздух. *Словарь современного русского литературного языка*, т. 6, ред. В. Чернышёв, Издательство Академии Наук СССР, Москва 1950–1965, s. 1408).

celowej ZIMA. Jest to polimetafora inkorporacyjna jednotypowa binarna zoomorficzno-zoomorficzna ze względu na obecność modelu metaforycznego ZWIERZĘ → ZIMA (zoomorficzna; cecha wspólna — galopowanie) oraz PTAK (SKRZYDŁA) → ZIMA (zoomorficzna; cecha wspólna — latanie). Mamy tutaj przykład zewnętrznej łączliwości wzorców metaforycznych — dwie projekcje metaforyczne kontekstualne.

2.1.2. RÓŻNOTYPOWA POLIMETAFORA INKORPORACYJNA

2.1.2.1. RÓŻNOTYPOWA POLIMETAFORA INKORPORACYJNA BINARNA

RÓŻNOTYPOWA POLIMETAFORA INKORPORACYJNA BINARNA ANTROPOMORFICZNO-ARTEFAKTUALNA CZŁOWIEK → ZAMIEĆ (МЕТЕЛЬ) + CYGAŃSKIE SKRZYPCE → ZAMIEĆ (МЕТЕЛЬ)

[18] **Плачет метель, как
цыганская скрипка.**
(Есенин, *Плачет метель, как
цыганская скрипка*)

**Płacze zamieć, jak cygańskie
skrzypce.**
(Jesienin, *Płacze zamieć, jak cy-
gańskie skrzypce*)

Za sprawą dwóch domen źródłowych CZŁOWIEK oraz CYGAŃSKIE SKRZYPCE wykorzystanych do opisu jednego konceptu ZAMIEĆ (МЕТЕЛЬ) występuje tutaj polimetafora inkorporacyjna różnotypowa binarna artefaktualno-antropomorficzna. Zastosowano metaforę konceptualną CZŁOWIEK → ZAMIEĆ (МЕТЕЛЬ) (antropomorficzna; cecha wspólna — płacz) oraz INSTRUMENT MUZYCZNY (CYGAŃSKIE SKRZYPCE) → ZAMIEĆ (МЕТЕЛЬ) (artefaktualna; cecha wspólna — melodia, głos). Obserwujemy ponadto nałożenie metafory na porównanie oraz zewnętrzną łączliwość wzorców metaforycznych — występują one kolejno jeden po drugim.

RÓŻNOTYPOWA POLIMETAFORA INKORPORACYJNA BINARNA FITOMORFICZNO-ANTROPOMORFICZNA ROŚLINA → ŚNIEG + CZŁOWIEK → ŚNIEG

[19] **Чахнет снег и болен
малокровьем
В веточках бессильно синих
жил.**
(Пастернак, *Март*)

**Więdnie śnieg i choruje na
anemię
W gałązkach bezsilnie sinych
żył.**
(Pasternak, *Marzec*)

Wykorzystano tutaj dwie domeny źródłowe ROŚLINA oraz CZŁOWIEK za sprawą metafory czasownikowej (*чахнет снег и болен*) do metaforycznego zobrazowania domeny docelowej ŚNIEG. Jest to

polimetafora inkorporacyjna różnotypowa binarna fitomorficzno-antropomorficzna ze względu na obecność modelu metaforycznego ROŚLINA → ŚNIEG (fitomorficzna; cecha wspólna — utrata świeżości [żywności]); dla rośliny to wędnięcie, a dla śniegu — topnienie) oraz CZŁOWIEK → ŚNIEG (antropomorficzna; cecha wspólna — chorowanie, anemia, bladość skóry). Jest to przykład zewnętrznej łączliwości wzorców metaforycznych — projekcje metaforyczne obok siebie.

RÓŻNOTYPOWA POLIMETAFORA INKORPORACYJNA BINARNA FITOMORFICZNO-ARTEFAKTUALNA WINOGRONA → GRAD + SREBRO → GRAD

[20] Качнуло небо гневом грома,
Метнулась молния — и град
**В воде запрыгал у паррома,
Как серебристый виноград.**
(Северянин, *Град*)

Zakołysało niebo gniewem
gromu,
Cisnął piorun — i grad
**W wodzie zaczął skakać przy
promie,
Jak srebrzyste winogrona.**
(Siewierianin, *Град*)

Wykorzystano tutaj dwie domeny źródłowe OWOC (WINOGRONA) oraz SREBRO do metaforycznego zobrazowania konceptu GRAD. Jest to polimetafora inkorporacyjna różnotypowa binarna fitomorficzno-artefaktualna z powodu obecności metafory konceptuanej (OWOC) WINOGRONA → GRAD (fitomorficzna; cecha wspólna — kształt i kolor) oraz (METAL) SREBRO → GRAD (artefaktualna; cecha wspólna — blask). Ze względu na kryterium łączliwości modeli metaforycznych występuje tutaj łączliwość wewnętrzna, ponieważ jedno wyrażenie stanowi projekcję dwóch metafor konceptualnych (*серебристый виноград*). Obserwujemy nałożenie metafory na porównanie.

RÓŻNOTYPOWA POLIMETAFORA INKORPORACYJNA BINARNA ARTEFAKTUALNO-NATUROMORFICZNA PERŁY → ŚNIEG + OGIEŃ → ŚNIEG

[21] **В жемчугах горят березки,**
Черно-голые вчера.
(Брюсов, *Первый снег*)

W perłach płoną brzoźki,
Czarno-gołe wczoraj.
(Briusow, *Pierwszy śnieg*)

Występują tutaj dwie domeny źródłowe PERŁY i OGIEŃ oraz jedna domena docelowa ŚNIEG. Jest to więc polimetafora inkorporacyjna różnotypowa binarna artefaktualno-naturomorficzna ze względu na

obecność metafory konceptualnej PERŁY → ŚNIEG (artefaktualna; cecha wspólna – blask, kolor) oraz OGIEŃ → ŚNIEG (naturomorficzna; cecha wspólna – blask; metafora czasownikowa *горят березки*). Ma miejsce łączliwość wewnętrzna, ponieważ w jednym wyrażeniu występują dwie metafory konceptualne.

2.1.2.2. RÓŻNOTYPOWA POLIMETAFORA INKORPORACYJNA TERCJALNA

RÓŻNOTYPOWA POLIMETAFORA INKORPORACYJNA TERCJALNA ARTEFAKTUALNO-NATUROMORFICZNO-ARTEFAKTUALNA SREBRO → ŚNIEG + OGIEŃ (PŁOMIEŃ) → ŚNIEG + CEKINY → ŚNIEG

[22] **Серебро, огни и блески,** –
Целый мир из серебра!
(Брюсов, *Первый снег*)

Srebro, ogień i cekiny, –
Cały świat ze srebra!
(Briusow, *Pierwszy śnieg*)

Wykorzystano domenę źródłową SREBRO, OGIEŃ (PŁOMIEŃ) oraz CEKINY do metaforyzacji konceptu ŚNIEG. Z tego powodu możemy mówić o polimetaforze inkorporacyjnej różnotypowej tercjalnej artefaktualno-naturomorficzno-artefaktualnej. Występują tutaj trzy metafory konceptualne: SREBRO → ŚNIEG (artefaktualna; cecha wspólna – blask), OGIEŃ (PŁOMIEŃ) → ŚNIEG (naturomorficzna; cecha wspólna – blask) i CEKINY → ŚNIEG (artefaktualna; cecha wspólna – blask). Ma też miejsce zewnętrzna łączliwość modeli metaforycznych.

RÓŻNOTYPOWA POLIMETAFORA INKORPORACYJNA TERCJALNA FITOMORFICZNO-ANTROPOMORFICZNO-ZOOMORFICZNA PRZEBIŚNIEG → ZAMIEĆ (ВЬЮГА) + CZŁOWIEK → ZAMIEĆ (ВЬЮГА) + ZWIERZĘ (РЫК) → ZAMIEĆ (ВЬЮГА)

[23] Пусть **вьюга белоцвет**
метет, –
Взрвет; и развернет свой
свиток.
(Белый, *Отчаянье*)

Niech **zamięć przebiśniegi**
zamiata, –
Zaryczy; i rozwinie swój zwój.
(Biełyj, *Rozpacz*)

Za sprawą trzech domen źródłowych PRZEBIŚNIEG, CZŁOWIEK oraz ZWIERZĘ (РЫК) wykorzystanych do opisu jednego konceptu ZAMIEĆ (ВЬЮГА) występuje tutaj polimetafora inkorporacyjna różnotypowa tercjalna fitomorficzno-antropomorficzno-zoomorficzna. Odkrywamy też trzy metafory konceptualne: PRZEBIŚNIEG →

ZAMIEĆ (ВЬЮГА) (fitomorficzna; cecha wspólna — kształt, kolor), CZŁOWIEK → ZAMIEĆ (ВЬЮГА) (antropomorficzna; cecha wspólna — czynność zamiatania), ZWIERZĘ (РЫК) → ZAMIEĆ (ВЬЮГА) (zoomorficzna; cecha wspólna — ryczenie).

Ma tu miejsce powiązanie zewnętrznej (*вьюга белоцвет метет + взревет* — projekcje kontekstualne) i wewnętrznej (*вьюга белоцвет метет* — jedno wyrażenie i dwie metafory konceptualne) łączliwości wzorców metaforycznych.

RÓŻNOTYPOWA POLIMETAFORA INKORPORACYJNA TERCJALNA ZOOMORFICZNO-ATREFAKTUALNO-ANTROPOMORFICZNA PAJAC (MASKARADOWY) → ŚNIEG + STRÓJ BŁAZNA → ŚNIEG + MUCHY (BIAŁE) → ŚNIEG

[24] **Опять эти белые мухи,**
И крыши, и святочный дед,
И трубы, и лес лопухий
Шутом маскарадным одет.
(Пастернак, *Иней*)

Znowu te białe muchy,
I dachy, i Bożonarodzeniowy
dziadek,
I kominy, i **las kłapouchy**
W pajaca maskaradowego
ubrany.
(Pasternak, *Szron*)

W niniejszym fragmencie wykorzystano domenę źródłową MUCHY (BIAŁE), STRÓJ BŁAZNA oraz PAJAC (MASKARADOWY) do metaforyzacji konceptu ŚNIEG. Z tego powodu możemy mówić o polimetaforze inkorporacyjnej różnotypowej tercjalnej zoomorficzno-artefaktualno-antropomorficznej. Występują tutaj trzy metafory konceptualne: MUCHY (BIAŁE) → ŚNIEG (zoomorficzna; cecha wspólna — kształt, wielość), STRÓJ BŁAZNA → ŚNIEG (artefaktualna; cecha wspólna — funkcja i kształt) oraz PAJAC (MASKARADOWY) → ŚNIEG (antropomorficzna; cecha wspólna — kształt). Obserwujemy tu zewnętrzną łączliwość wzorców metaforycznych.

2.2. POLIMETAFORYCZNY WZORZEC KORELACYJNY

Polimetaforyczny korelacyjny wzorzec metaforyczny stosowany bywa do opisu (powiązanych ze sobą znaczeniowo) dwóch lub więcej ZJAWISK PRZYRODY. Przyjmując za kluczową zależność między domeną źródłową i docelową tych ZJAWISK PRZYRODY, można go zilustrować wzorem: $X \text{ to } Y + X_1 \text{ to } Y_1 \dots + X_n \text{ to } Y_n$, gdzie X — domena docelowa, a Y — domena źródłowa, np. LÓD to KOLCE + ŚNIEG to OGIEŃ ... + ZIMA to JĘDZA.

zultat jednoczesnej projekcji dwóch wzorców metaforycznych: CZŁOWIEK → ZAMIEĆ (МЕТЕЛЬ) (oparty na podobieństwie funkcjonalnym) oraz BIAŁE GWOŹDZIE → ŚNIEG (podobieństwo kształtu), dlatego jest to polimetafora korelacyjna różnotypowa antropomorficzno-artefaktualna.

Przykład ilustruje wewnętrzną łączliwość wzorców metaforycznych, ponieważ jedno wyrażenie metaforyczne stanowi rezultat równoczesnej projekcji dwóch wzorców metaforycznych.

2.3. RÓŻNOTYPOWA POLIMETAFORA KORELACYJNO-INKORPORACYJNA TERCJALNA

W rosyjskim dyskursie poetyckim pojawiają się również połączenia metaforycznego modelu korelacyjnego z inkorporacyjnym.

RÓŻNOTYPOWA POLIMETAFORA KORELACYJNO-INKORPORACYJNA TERCJALNA
ANTROPOMORFICZNO-ARTEFAKTUALNO-NATUROMORFICZNA CZŁOWIEK → ZASPA
ŚNIEŻNA + KORONKA → ŚNIEŻYCA (ПУРГА) + ДЫМ → ŚNIEŻYCA (ПУРГА)

[27] **Срывается: кипит сугроб,
Пурговым кружевом**
Пургой окуривает лоб,
Завьется в ночь и **прохочет.**
(Белый, Отчаянье)

клокочет,

**Obrywa się: burzy się zaspą
śnieżną,
Śnieżycową koronką**
bulgoce,
Śnieżycą odymia czoło,
Zwinie się w noc i **porechocze.**
(Bielyj, Rozpacz)

Jest to kolejny przykład polimetafory korelacyjnej z powodu obecności dwóch domen docelowych ZASPA ŚNIEŻNA oraz ŚNIEŻYCA (ПУРГА). Występują tutaj również dwie polimetafory inkorporacyjne z uwagi na wykorzystanie kilku domen źródłowych (*срывается: кипит, прохочет*) do metaforycznego odzwierciedlenia domeny docelowej ZASPA ŚNIEŻNA oraz dwóch domen źródłowych (*кружевом клокочет, окуривает лоб*) dla domeny docelowej ŚNIEŻYCA (ПУРГА). W tym przypadku inkorporacyjne modele są częścią korelacyjnego wzorca metaforycznego.

Z uwagi na metaforę konceptualną CZŁOWIEK → ZASPA ŚNIEŻNA (antropomorficzna; cecha wspólna — czynność: burzenie się, śmiech), KORONKA → ŚNIEŻYCA (ПУРГА) (artefaktualna; cecha wspólna — kształt), ДЫМ → ŚNIEŻYCA (ПУРГА) (naturomorficzna; cecha wspólna — kształt, kolor; metafora czasownikowa — czynność

odymiania: Пургой окуривает лоб) jest to przykład polimetafory antropomorficzno-artefaktualno-naturomorficznej.

Ponieważ w niedalekim sąsiedztwie (kontekście) występuje kilka metaforycznych projekcji powiązanych znaczeniowo, mówimy o zewnętrznej łączliwości modeli metaforycznych.

PODSUMOWANIE

W analizowanym materiale poetyckim wyróżniono monometafory i polimetafory. Wśród monometafor (jedna metafora konceptualna) występują:

- artefaktualne,
- antropomorficzne,
- zoomorficzne,
- naturomorficzne,
- fitomorficzne.

Polimetafory podzielono na inkorporacyjne (stosowane do opisu jednego zjawiska przyrody – jedna domena docelowa) i korelacyjne (stosowane do opisu dwóch lub więcej zjawisk przyrody – dwie lub więcej domen docelowych). W zebranych materiale występują polimetafory:

- 1) inkorporacyjna jednotypowa binarna:
  - artefaktualno-artefaktualna (ŚNIEG),
  - zoomorficzno-zoomorficzna (ZIMA);
- 1a) inkorporacyjna różnotypowa binarna:
  - antropomorficzno-artefaktualna (ZAMIEĆ/METEЛЬ),
  - fitomorficzno-antropomorficzna (ŚNIEG),
  - fitomorficzno-artefaktualna (GRAD),
  - artefaktualno-naturomorficzna (ŚNIEG);
- 1b) inkorporacyjna różnotypowa tercjalna:
  - artefaktualno-naturomorficzno-artefaktualna (ŚNIEG),
  - zoomorficzno-artefaktualno-antropomorficzna (ZAMIEĆ/ВЬЮГА);
- 2) korelacyjna różnotypowa binarna:
  - antropomorficzno-artefaktualna (ZIMA+ŚNIEG),
  - antropomorficzno-artefaktualna (ZAMIEĆ/METEЛЬ+ŚNIEG);
- 3) korelacyjno-inkorporacyjna różnotypowa tercjalna:
  - antropomorficzno-artefaktualno-naturomorficzna (ZASPA ŚNIEŻNA/СУТРОБ+ŚNIEŻYCA/ПУРГА).

WNIOSKI

Analiza była prowadzona z punktu widzenia lingwistyki kognitywnej i wykazała obecność dwóch typów metafor: prostych, czyli monometafor oraz złożonych, czyli polimetafor.

Jak pokazuje analiza, metafory odnoszą się do bieli, wyrażanej poprzez jej odcienie, na przykład: białe muchy czy też białe ptaki lub szarawy dym. Biel jest zarówno statyczna — dzięki białym kwiatom (rumianku, wiśni, przebiśniegu, jabłoni, czeremchy), kredzie, wacie — jak i dynamiczna, odnosząca się do ptaków, czy innych zwierząt (koni, wilków). W modelowaniu metaforycznym została uchwycona dynamika i statystyka przyrody.

Poprzez odniesienie do przykrycia, powłoki (płaszcz, firanka, całun) metafory podkreśliły tajemniczość opisywanej białej pory roku. Przykłady wykazały, że uroku bieli dodaje również jej blask, stąd częste są odniesienia do srebra, cekinów. Nie umknęła uwadze kreatywność zimy, funkcja upiększania terenu poprzez rzeźbienie w bieli czy też zdobienie wzorami szyb.

W dynamikę zimy wpisują się także odgłosy śnieżnej zamieci przypominające ludzki płacz, dźwięk skrzypiec, trąby czy ryk zwierzęcia. Nie umknęła uwadze utrata żywotności śnieżnego puchu — topnienie w konfrontacji z wędnięciem roślin.

W metaforycznym modelowaniu konceptu ŚNIEG, ZAMIEĆ (ŚNIEŻYCA), MRÓZ, SZRON, LÓD, ZASPA ŚNIEŻNA, GRAD, ZIMA w rosyjskim dyskursie poetyckim wśród polimetafor wyróżniono inkorporacyjny i korelacyjny model metaforyczny, uzależniony od domeny docelowej i źródłowej. Stwierdzono znaczną przewagę polimetafor kontekstualnych (zewnętrznych) nad wewnętrznymi.

Duży procentowy udział artefaktualnej metafory w dyskursie poetyckim zapewne wynika z powszechnego charakteru wiedzy o przedmiotach. Niemala produktywność antropomorficznych konceptualnych modeli metaforycznych wiąże się z naturalną skłonnością człowieka do opisu i oceniania otaczającego świata poprzez pryzmat własnego Ja.

Przedstawiona analiza jest wprowadzeniem do szerszych badań, które mogą przyczynić się do wyróżnienia dodatkowych modeli metaforycznych, co w perspektywie prowadziłoby do wyciągnięcia kolejnych wniosków dotyczących sposobów modelowania metaforycznego w języku poetyckim. Widzimy możliwość dalszych badań przede wszystkim w obrębie polimetafor korelacyjnych oraz korelacyjno-

-inkorporacyjnych. Dokładniejszego zbadania wymaga wewnętrzna łączliwość modeli metaforycznych, wpływ jednoczesnej projekcji kilku metafor konceptualnych na semantyczny obraz ZJAWISKA PRZYRODY.

Poruszono zagadnienia rozbudowujące teorię metafory, przede wszystkim dzięki ustaleniu sposobów metaforyzacji konceptów ZJAWISKA PRZYRODY w dyskursie poetyckim z perspektywy lingwistyki kognitywnej i lingwokulturologii. Przedstawione podejście naszym zdaniem pozwala uwidocznic kreatywną funkcję metafory, polegającą na tym, że metafora ukierunkowuje nasze poglądy, akcentując pewne cechy i jednocześnie odsuwając na drugi plan inne, a przez to wzbogaca wiedzę o świecie.

Jak się okazuje, zapis werbalny jest kluczem do zrozumienia myślenia człowieka, a ujęcie konceptualne pozwala na wprowadzenie do wiedzy uporządkowania poprzez klasyfikację. Ponadto koncepty i dyskurs poetycki nieodłącznie wiążą się ze stałą współzależnością języka i kultury.

REFERENCES

- Ankersmit, Franklin. *Istoriya i tropologiya: vzlyot i padeniye metafory*. Moskva: Progress-Traditsiya, 2003 [Ankersmit, Франклин. *История и тропология: взлёт и падение метафоры*. Москва: Прогресс-Традиция, 2003].
- Arutyunova, Nina. "Nominatsiya i tekst." *Yazykovaya nominatsiya: vidy naimenovaniy*. Boris Serebryannikov, and Anna Ufimtseva (eds.). Moskva: Nauka, 1977: 258–271 [Арутюнова, Нина. "Номинация и текст." *Языковая номинация: виды наименований*. Борис Серебрянников, Анна Уфимцева (eds.). Москва: Наука, 1977: 258–271].
- Baranov, Anatoliy. "O tipakh sochetayemosti metaforicheskikh modeley." *Voprosy yazykoznanija*, 2003, no. 3: 73–94 [Баранов, Анатолий. "О типах сочетаемости метафорических моделей." *Вопросы языкознания*, 2003, no. 3: 73–94].
- Baranov, Anatoliy. *Deskriptornaya teoriya metafory*. Moskva: Yazyki slavyanskoj kul'tury, 2014 [Баранов, Анатолий. *Дескрипторная теория метафоры*. Москва: Языки славянской культуры, 2014].
- Beardslay, Monroe. "Metaforicheskoye spleteniyе." *Teoriya metafory*. Arutyunova, Nina, and Zhurinskaya, Marina. Moskva: Progress, 1990: 201–218 [Бирдсли, Монро. "Метафорическое сплетение." *Теория метафоры*. Нина Арутюнова, and Марина Журинская (eds.). Москва: Прогресс, 1990: 201–218].
- Black, Max. "Metafora." *Teoriya metafory*. Nina Arutyunova, and Marina Zhurinskaya (eds.). Moskva: Progress, 1990: 153–172 [Блэк, Макс. "Метафора." *Теория метафоры*. Нина Арутюнова, and Марина Журинская (eds.). Москва: Прогресс, 1990: 153–172].

- Chudinov, Anatoliy, and Eduard Budayev. "Kontseptual'naya metafora v politicheskom diskurse: novyye zarubezhnyye issledovaniya (2000–2004)." *Voprosy kognitivnoy lingvistiki*, 2005, no. 2: 41–50 [Чудинов, Анатолий, and Эдуард Будаев. "Концептуальная метафора в политическом дискурсе: новые зарубежные исследования (2000–2004)." *Вопросы когнитивной лингвистики*, 2005, no. 2: 41–50].
- Davidson, Donald. "Chto oznachayut metafory." *Teoriya metafory*. Nina Arutyunova, and Marina Zhurinskaya (eds.). Moskva: Progress, 1990: 173–194 [Дэвидсон, Дональд. "Что означают метафоры." *Теория метафоры*. Нина Арутюнова, and Марина Журиная (eds.). Москва: Прогресс, 1990: 173–194].
- Dorofeyeva, Anna. "Chto skryvayetsya v tayne metafory? (O podkhodakh k izucheniyu metafory zapadnymi uchenyimi v XX v.)". *Vestnik Moskovskogo universiteta. Seriya 19. Lingvistika i mezhkul'turnaya kommunikatsiya*, 2014, no. 4: 155–160 [Дорофеева, Анна. "Что скрывается в тайне метафоры? (О подходах к изучению метафоры западными учеными в XX в.)". *Вестник Московского университета. Серия 19. Лингвистика и межкультурная коммуникация*, 2014, no. 4: 155–160].
- Doroszewski, Witold. *Słownik języka polskiego*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1958–1969 <<http://sjp.pwn.pl/doroszewski/porosza>>.
- Karasik, Vladimir. *Yazykovoy krug: lichnost', kontsepty, diskurs*. Volgograd: Peremena, 2002 [Карасик, Владимир. *Языковой круг: личность, концепты, дискурс*. Волгоград: Перемена, 2002].
- Kazarin, Yuriy. *Poeticheskiy tekst kak unikal'naya funktsional'no-esteticheskaya sistema*. Yekaterinburg: Izdatel'stvo Ural'skogo universiteta, 2001 [Казарин, Юрий. *Поэтический текст как уникальная функционально-эстетическая система*. Екатеринбург: Издательство Уральского университета, 2001].
- Krasavskiy, Nikolay. *Emotsional'nyye kontsepty v nemetskoj i russkoj lingvokul'turakh*. Volgograd: Peremena, 2001 [Красавский, Николай. *Эмоциональные концепты в немецкой и русской лингвокультурах*. Волгоград: Перемена, 2001].
- Kubryakova, Yelena. "Teoriya nominatsii i slovoobrazovaniya." *Yazykovaya nominatsiya: vidy naimenovaniy*. Serebryannikov, Boris, and Ufimtseva, Anna (eds.). Moskva: Nauka, 1977: 69–81 [Кубрякова, Елена. "Теория номинации и словообразования." *Языковая номинация: виды наименований*. Серебрянников, Борис, and Уфимцева, Анна. (eds.) Москва: Наука, 1977: 69–81].
- Kubryakova, Yelena. *Yazyk i znaniye. Na puti polucheniya znaniy o yazyke: chasti rechi s kognitivnoy tochki zreniya. Rol' yazyka v poznanii mira*. Moskva: Yazyki slavyanskoj kul'tury, 2004 [Кубрякова, Елена. *Язык и знание. На пути получения знаний о языке: части речи с когнитивной точки зрения. Роль языка в познании мира*. Москва: Языки славянской культуры, 2004].
- Kuz'mina, Natal'ya. *Intertekst i yego rol' v protsessakh evolyutsii poeticheskogo yazyka*. Yekaterinburg: Izdatel'stvo Ural'skogo universiteta, 1999 [Кузьмина, Наталья. *Интертекст и его роль в процессах эволюции поэтического языка*. Екатеринбург: Издательство Уральского университета, 1999].
- Lakoff, George, i Mark Johnson. "Metafory, kotorymi my zhivem." Transl. Smirnov, Anatoly. *Teoriya metafory*. Arutyunova, Nina, and Zhurinskaya, Marina (eds.). Moskva: Progress, 1990: 387–415 [Лакофф, Джордж, and Марк Джонсон. "Метафоры, которыми мы живем." Transl. Смирнов, Анатолий. *Теория*

- метафоры*. Арутюнова, Нина, and Журинаская, Марина (eds.). Москва: Прогресс, 1990: 387–415].
- Lakoff, George, i Mark Johnson. *Metafora w naszym życiu*. Transl. Krzeszowski, Tomasz P. Kraków: Wydawnictwo Aletheia, 1988.
- Luriya, Aleksandr. *Malen'kaya knizhka o bol'shoy pamyati (Um mnemonista)*. Moskva: Opustoshitel', 2017 [Лурия, Александр. *Маленькая книжка о большой памяти (Ум мнемониста)*. Москва: Опустошитель, 2017].
- Makkormak, Erl. "Kognitivnaya teoriya metaforu." *Teoriya metaforu*. Arutyunova, Nina, and Zhurinskaya, Marina (eds.). Moskva: Progress, 1990: 358–386 [Маккормак, Эрл. "Когнитивная теория метафоры." *Теория метафоры*. Арутюнова, Нина, and Журинаская, Марина (eds.). Москва: Прогресс, 1990: 358–386].
- Miller, George. "Obrazy i modeli, upodobleniya i metaforu." *Teoriya metaforu*. Arutyunova, Nina, and Zhurinskaya, Marina (eds.). Moskva: Progress, 1990: 236–283 [Миллер, Джордж. „Образы и модели, уподобления и метафоры”. *Теория метафоры*. Арутюнова, Нина, and Журинаская, Марина (eds.). Москва: Прогресс, 1990: 236–283].
- Miloserdova, Yelizaveta. *Pragmatika rechevogo obshcheniya: uchebnoye posobiye*. Tambov: Izdatel'stvo Tambovskogo universiteta, 2001 [Милосердова, Елизавета. *Прагматика речевого общения: учебное пособие*. Тамбов: Издательство Тамбовского университета, 2001].
- Mitosek, Zofia. *Mimesis. Zjawisko i problem*. Warszawa: PWN, 1997.
- Moskvin, Vasilii. *Russkaya metafora. Ocherk semioticheskoy teorii*. Moskva: Izdatel'stvo Lenand, 2006 [Москвин, Василий. *Русская метафора. Очерк семиотической теории*. Москва: Издательство Ленанд, 2006].
- Ortoni, Andrew. "Rol' skhodstva v upodoblenii i metafore." *Teoriya metaforu*. Arutyunova, Nina, and Zhurinskaya, Marina (eds.). Moskva: Progress, 1990: 219–235 [Ортони, Эндрю. „Роль сходства в уподоблении и метафоре”. *Теория метафоры*. Арутюнова, Нина, and Журинаская, Марина (eds.). Москва: Прогресс, 1990: 219–235].
- Ozhegov, Sergey. *Slovar' russkogo yazyka*. Moskva: Russkiy yazyk, 1981 [Ожегов, Сергей. *Словарь русского языка*. Москва: Русский язык, 1981].
- Petrov, Vladimir. "Metafora: ot semanticheskikh predstavleniy k kognitivnomu analizu." *Voprosy yazykoznanija*, 1990, no. 1: 135–146 [Петров, Владимир. "Метафора: от семантических представлений к когнитивному анализу." *Вопросы языкознания*, 1990, no. 1: 135–146].
- Pimenova, Marina, and Ol'ga Kondrat'yeva. "Subsfera 'artefakty' kak istochnik kontseptualizatsii vnutrennego mira cheloveka (diakhronicheskiy aspekt)." *Voprosy kognitivnoy lingvистики*, 2005, no. 1: 26–37 [Пименова, Марина, and Ольга Кондратьева. "Субсфера 'артефакты' как источник концептуализации внутреннего мира человека (диахронический аспект)." *Вопросы когнитивной лингвистики*, 2005, no. 1: 26–37].
- Rezanova, Zoya. "Metaforicheskiy fragment vnutrenney formy yazyka." *Aktual'nyye problemy derivatologii, motivologii, leksikografii*. Bankova, Tat'yana, and Palagina, Vera (eds.). Tomsk: Izdatel'stvo Tomskogo universiteta, 1998: 12–26 [Резанова, Зоя. "Метафорический фрагмент внутренней формы языка." *Актуальные проблемы дериватологии, мотивологии, лексикографии*. Банкова, Татьяна, and Палагина, Вера (eds.). Томск: Издательство Томского университета, 1998: 12–26].

- Richards, Ivor. "Filosofiya ritoriki." *Teoriya metafory*. Arutyunova, Nina, and Zhurinskaya, Marina (eds.). Moskva: Progress, 1990: 44–67 [Ричардс, Айвор. "Философия риторики." *Теория метафоры*. Арутюнова, Нина, and Жури́нская, Марина (eds.). Москва: Прогресс, 1990: 44–67].
- Ricoeur, Paul. "Metaforicheskiy protsess kak poznaniye, voobrazheniye i oshchushcheniye." *Teoriya metafory*. Arutyunova, Nina, and Zhurinskaya, Marina (eds.). Moskva: Progress, 1990: 416–434 [Рикёр, Поль. "Метафорический процесс как познание, воображение и ощущение." *Теория метафоры*. Арутюнова, Нина, and Жури́нская, Марина (eds.). Москва: Прогресс, 1990: 416–434].
- Ricoeur, Paul. "Zhivaya metafora." *Teoriya metafory*. Arutyunova, Nina, and Zhurinskaya, Marina (eds.). Moskva: Progress, 1990: 435–456 [Рикёр, Поль. "Живая метафора." *Теория метафоры*. Арутюнова, Нина, and Жури́нская, Марина (eds.). Москва: Прогресс, 1990: 435–456].
- Ryurikov, Yuriy. "Tropika tropov i doroga obrazov." *Voprosy literatury*, 1960, no. 4: 148–167 [Рюриков, Юрий. "Тропика тропов и дорога образов." *Вопросы литературы*, 1960, no. 4: 148–167].
- Searle, John. "Metafora." *Teoriya metafory*. Arutyunova, Nina, and Zhurinskaya, Marina (eds.). Moskva: Progress, 1990: 307–341 [Серль, Джон. "Метафора." *Теория метафоры*. Арутюнова, Нина, and Жури́нская, Марина (eds.). Москва: Прогресс, 1990: 307–341].
- Shklovskiy, Viktor. *V chem osobennost' iskusstva? Sobraniye sochineniy v trekh tomakh*. Moskva: Khudozhestvennaya literatura, 1974 [Шкловский, Виктор. *В чем особенность искусства? Собрание сочинений в трёх томах*. Москва: Художественная литература, 1974].
- Slovar' russkikh narodnykh govorov*, t. 1–. Filin, Fedot at al. Moskva: Izdatel'stvo Nauka, 1965–. [Словарь русских народных говоров, т. 1–. Филин, Федот и др. Москва: Издательство Наука, 1965–].
- Slovar' sovremennogo russkogo literaturnogo yazyka*, t. 1–17. Chernyshyov, Vasiliiy at al. Moskva-Leningrad: Izdatel'stvo Akademii Nauk SSSR, 1950–1965 [Словарь современного русского литературного языка, т. 1–17. Чернышёв, Василий at al. Москва-Ленинград: Издательство Академии Наук СССР, 1950–1965].
- Szymczak, Mieczysław. *Słownik języka polskiego*. T. 1–3. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1978–1981.
- Tabakowska, Elżbieta. *Językoznaństwo kognitywne a poetyka przekładu*. Kraków: Universitas, 1993.
- Teliya, Veronika. "Vtorichnaya nominatsiya i yeyo vidy." *Yazykovaya nominatsiya: vidy naimenovaniy*. Serebryannikov, Boris, and Ufimtseva, Anna (eds.). Moskva: Nauka, 1977: 102–112 [Телия, Вероника. "Вторичная номинация и ее виды." *Языковая номинация: виды наименований*. Серебрянников, Борис, and Уфимцева, Анна (eds.). Москва: Наука, 1977: 102–112].
- Ufimtseva, Anna. *Leksicheskoye znacheniye. Printsip semiologicheskogo opisan-iy a leksiki*. Moskva: Yeditorial URSS, 2020 [Уфимцева, Анна. *Лексическое значение. Принцип семиологического описания лексики*. Москва: Едиториал УРСС, 2020].
- Vovk, Valentin. *Yazykovaya metafora v khudozhestvennoy rechi. Priroda vtorichnoy nominatsii*. Kiyeв: Naukova dumka, 1988 [Вовк, Валентин. *Языковая метафора в художественной речи. Природа вторичной номинации*. Киев: Наукова думка, 1988].

SPECYFIKA METAFORYZACJI KONCETÓW...

метафора в художественной речи. Природа вторичной номинации. Киев: Наукова думка, 1988].

Vygotskiy, Lev. *Psikhologiya razvitiya cheloveka.* Moskva: Izdatel'stvo Smysl, Eksmo, 2005 [Выготский, Лев. *Психология развития человека.* Москва: Издательство Смысл, Эксмо, 2005].

WOJCIECH PAWEŁ SOSNOWSKI

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9299-4505>

Uniwersytet Warszawski

SVETLANA AHLBORN

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8052-9323>

Goethe-Universität Frankfurt

БЕЗЭКВИВАЛЕНТНЫЕ ЯЗЫКОВЫЕ ЕДИНИЦЫ В ПРЕПОДАВАНИИ РУССКОГО ЯЗЫКА КАК ИНОСТРАННОГО В СОПОСТАВЛЕНИИ С НЕМЕЦКИМ И ПОЛЬСКИМ

NON-EQUIVALENT LINGUISTIC UNITS

IN TEACHING RUSSIAN AS A FOREIGN LANGUAGE IN COMPARISON WITH GERMAN AND POLISH

Any natural language contains several lexical units that do not have equivalents in other language systems. In certain languages, we can observe linguistic units that have a cultural background, as they are associated with the history, customs, and experience of a given people and their linguistic imagery of the world. These units are especially noticeable when we compare any languages, compile bilingual and multilingual phraseological or explanatory dictionaries, teach foreign languages or do translation work. In our study, using Russian-language educational materials, language intuition, and corpus data, we collected, analyzed, and classified examples of lingua-specific words and expressions for which due to linguistic realities there are non-translational communicative correlates in German and Polish. Our observations could be of interest not only for researchers and teachers but also for foreign language learners.

Keywords: non-equivalent lexis, Russian as a foreign language, Russian-Polish-German parallel corpora, translation matters, culture-specific words

1. ВВЕДЕНИЕ

В любом естественном языке существует ряд лексических единиц, не имеющих эквивалентов в других языковых системах. Это явление связано с множеством лингвистических и внелингвистических факторов. В отдельных языках встречаются языковые единицы, имеющие культурную основу, так как они сопряжены с историей, обычаями, опытом данного народа и, в частности,

с его языковой картиной мира. Эти единицы особенно заметны при сопоставлении любых языков, составлении двуязычных и многоязычных толковых или фразеологических словарей, обучении иностранным языкам и переводческой работе.

Проблема наличия или отсутствия эквивалентности лексики в разных языках давно привлекает внимание исследователей. В центре внимания ученых, как правило, находился фразеологический пласт языка и его непереводаемость, то есть невозможность перевода на другой язык единицы текста с одинаковыми образными, экспрессивными, семантическими, стилистическими и структурными особенностями¹. Практика перевода и преподавания показывают, однако, что безэквивалентность может касаться любого уровня системы языка. Вслед за Евгением М. Верещагиным и Виталием Г. Костомаровым объектом нашего анализа стали «слова, план содержания которых невозможно сопоставить с какими-либо иноязычными лексическими понятиями [...]. Такие слова в строгом смысле непереводаемы»².

В нашем исследовании на материале учебных пособий и учебников по русскому языку как иностранному³, а также на основе языковой интуиции и корпусных данных были собраны, проанализированы и классифицированы примеры специфических слов, выражений и фраз, для которых отсутствуют переводные коммуникативные корреляты в немецком и польском языках, что, в свою очередь, обусловлено языковыми реалиями. Именно наш тезаурус стал базой для анализа и написания настоящей статьи.

2. МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ

Теоретической основой нашего исследования было предположение о том, что учебные пособия и другие дидактические материалы по русскому языку как иностранному содержат огромное

¹ С. Влахов, С. Флорин, *Непереводаемое в переводе*, Международные отношения, Москва 1980, с. 179.

² Е. М., Верещагин, В. Г. Костомаров, *Язык и культура: Лингвострановедение в преподавании русского языка как иностранного*, Русский язык, Москва 1990, с. 43.

³ В течение нашей педагогической деятельности мы работали с самыми разными учебными пособиями и учебниками, изданными в России, Германии, Польше и других странах. Их перечень даем в конце статьи.

количество непереводаемых лексических единиц, которые вызывают особую трудность в процессе преподавания русского языка как иностранного. Авторы учебников, владея или не владея родным языком учащихся, зачастую включают в отдельные задания такие слова, выражения, предложения и тексты, которые по ходу реализации упражнений требуют от учителя особого объяснения, внимательной подготовки урока и дополнительных материалов. Обычно все эти усилия замедляют учебный процесс, а включение непереводаемых единиц языка в активный лексический запас ученика отнимает очень много времени и иногда является практически невозможным⁴.

Одной из целей исследования было составление перечня тех единиц русского языка, которые составляют особую сложность для немецкой и польской аудиторий учащихся. С этой целью были апробированы различные учебные пособия по русскому языку как иностранному, которые использовали авторы настоящей статьи в течение последних 20 лет. Все примеры непереводаемых единиц языка выписывались в ходе подготовки и проведения урока, затем проверялись в учебных группах на разных уровнях владения языком. Таким образом возник тезаурус⁵, фрагменты которого будут приводиться в качестве примеров в данном тексте.

Выделение и исследование безэквивалентной лексики было продиктовано несколькими факторами. Во-первых, представляя результаты нашего анализа, мы хотели привлечь внимание учителей и потенциальных авторов пособий и учебных материалов на те моменты процесса преподавания, которые требуют особых комментариев и подготовки. Во-вторых, мы надеемся, что исследование принесет практическую и теоретическую пользу учителям и авторам пособий по любому иностранному языку. В-третьих, мы хотели обратиться к тематике безэквивалентности в новых реалиях образования и меняющейся целевой аудиторией учащихся.

---

⁴ Существует группа слов, которые очень быстро усваиваются, но это как правило заимствования из русского языка, существующие в родном языке учащегося, напр., царь, матрешка, церковь и др.

⁵ Авторами, независимо друг от друга, были накоплены проблемные (безэквивалентные) языковые единицы. В результате был получен корпус, включающий в себя около ста слов и выражений.

3. В КРУГУ ПОНЯТИЙ

Введение и закрепление лексических единиц с национально-культурной семантикой и их практическое использование в речевой практике — это обязательный элемент лингводидактического процесса, целью которого является среди других воссоздание фрагментов языковой картины мира данного народа. Реалии страны изучаемого языка издавна входят в состав различных учебных материалов и преподаются во время любого курса иностранного языка чуть ли не с первого урока (этикетные фразы, разнообразные онимы и т.д.). В основном это

слова и словосочетания, обозначающие предметы материальной и духовной культуры, исторические факты и события, характерные для определенного этнического сообщества (нации, народности) и не имеющие эквивалента в иных языках⁶.

Эти языковые единицы стали объектом научных исследований лингвистов и получили ряд терминологических определений. В основном в современном языкознании по отношению к этим единицам используются такие термины, как культурема, лингвокультурема, этнофраза или — по отношению к целой группе этих слов — фоновая лексика. Из-за их многочисленности и разнородности принято разрабатывать классификации по самым разным аспектам. Исследователи выделяют культурологические аспекты (материальные аспекты культуры, интертекстуальные аспекты, культурные символы)⁷, номинативные (названия повседневных предметов, названия продуктов питания, названия частей одежды, описание деятельности человека)⁸, делят реалии на материальные (названия блюд, одежды и т.д.) и социально-исторические⁹. В преподавании иностранного языка предлагается также классификация, в которой случаи отсутствия переводных коммуникативных коррелятов делятся на такие группы, как:

— культуремы;

⁶ Л. С. Бархударов, *Язык и перевод (Вопросы общей и частной теории перевода)*, Международные отношения, Москва 1975, с. 95.

⁷ М. Яскот, *Отражение на культурни компоненти във фразеологичните единици*, Български език (2), София 2019, с. 93–106.

⁸ Е. Недкова, *Фразеологизми с образни елементи от народния бит*, „Научни трудове на Русенския университет”, т. 48, Русе 2009, с. 42–45.

⁹ Ch. Taylor, *Language to Language: A Practical and Theoretical Guide for Italian/English Translators*, Cambridge University Press, Cambridge 1998, с. 103–106.

- фразеологические культурымы;
- избранные цитаты, которые являются прецедентными текстами;
- формы обращения и речевого этикета;
- неологизмы;
- собственные имена¹⁰.

Именно эту последнюю классификацию мы взяли за основу в делении собранного нами материала и попытались привести такие примеры языковых единиц, которые были выявлены в ходе нашей преподавательской работы.

4. ОСНОВНЫЕ ГРУППЫ БЕЗЭКВИВАЛЕНТНОЙ ЛЕКСИКИ

4.1. КУЛЬТУРЕМЫ

Итак, в первую группу мы включаем понимаемые нами в очень широком смысле культурымы¹¹, которые, как правило, представляют так называемые реалии, напр., *матрешка, самовар, частушка, масленица, валенки, тройка, лапти, кокошник, боярин, царь, маршрутка* и др. Эти слова передаются обычно на иностранном языке с учетом правил транслитерации, например, рус. матрешка, польск. *matrioszka*, нем. *Matrjoschka*; рус. самовар, польск. *samowar*, нем. *Samowar*. Эта группа лексики, как правило, объясняется в учебниках с помощью наглядных материалов (картинка или фотография) или энциклопедических толкований (на начальном уровне на иностранном языке, на среднем и продвинутом – на русском). Немаловажную роль при работе с этими материалами играет преподаватель. Он объ-

¹⁰ M. Jaskot, W. Sosnowski, M. Wojakowska, *Culturally anchored lexical units in modern foreign language teaching*, «XLinguae» 2022, № 15(3), с. 114–125.

¹¹ Под этим понятием понимаем «ключевые слова, важные для самоидентификации сообщества, характеризующие как его отношение к традиции, к унаследованным ценностям, так и отношение к современному, актуальному опыту мира» (перевод авторов статьи) (A. Nagórko, M. Łaziński, H. Burkhardt, *Dystynktywny słownik synonimów*, Universitas, Kraków 2004, с. XIX). Мы учли только вербальные культурымы, хотя кроме них существуют невербальные (осуществляются с помощью языка тела), параязыковые (выражаемые посредством поведения, являющегося следствием возраста, пола, общественного статуса), невербальная коммуникация, на которую имеют влияние время и место (E. Oksaar, *Kulturemtheorie. Ein Beitrag zur Sprachverwendungsforschung*, Joachim-Jungius-Gesellschaft in Kommission beim Verlag Vandenhoeck & Ruprecht, Hamburg 1988).

ясняет, дополняет, проводит параллели с родным языком учащихся, дает примеры употребления, ссылается на этимологию слов и т.д.

Говоря о культурах, нужно сразу отметить, что весьма важное место в этой группе занимает кулинарная лексика (названия напитков, блюд и продуктов). В учебниках по русскому языку как иностранному эта группа безэквивалентной лексики занимает чуть ли не первое место. Имеются в виду такие лексемы, как борщ, щи, пирожок, ватрушка, сырник, сырок, бублик, котлета по-киевски, блины, оливье, морс, ряженка, квас и т.д. Все эти слова вводятся постепенно в процессе преподавания русского языка как иностранного и несмотря на схожесть, например, с польскими или немецкими словами (ср. польск. barszcz – борщ; нем. Käsekuchen, Quarkpfannkuchen – сырник) требуют отдельного объяснения, так как на самом деле обозначают другую реалию.

Не всегда также учитывается степень трудности некоторых слов, которые автору учебника, как правило, носителю языка, могут казаться простыми, но на самом деле представляют огромную сложность. В качестве примера можем привести такие слова как бакалея (бакалейный отдел), гарнир, зачетка. Практика преподавания в польской и немецкой аудиториях показывает, что крайне сложно объяснить учащимся эти понятия, так как для них отсутствует прямой словарный эквивалент, следовательно, в этих случаях в родном языке учащихся существует лакуна. Как результат, наблюдаются попытки перевода (напр. бакалея — польск. sklep z artykułami kolonialnymi; нем. Teigwaren — und Genußmittel, Lebensmittel, Lebensmittelladen, Lädchen, Kaufladen; гарнир — польск. garnirunek, dodatki do ryby i mięsa; зачетка — нем. Studienbuch¹²), которые не приносят положительных результатов ввиду того, что эти переводные корреляты ничего не говорят учащимся из-за своей устарелости, неточности, туманности толкования, отсутствия реалии.

Очень тесно с культурой связаны также некоторые понятия терминологического характера. Такие частотные выражения, как народный артист/народная артистка СССР/РФ, заслуженный артист СССР/РФ, звание/медаль «Мать-героиня» не имеют

¹² В немецком языке слово и понятие отсутствует, в польском «indeks» уже настолько устарело, что современное поколение студентов не знает, что он собой представляет.

эквивалентов в немецкой и польской действительности. Интересно то, что на определенном уровне владения языком понятно каждое слово, входящее в состав выражения, а целиком, так же как и в случае идиоматических единиц, оно непонятно.

4.2. ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИЕ КУЛЬТУРЕМЫ

Это такие фразеологические единицы, в состав которых входят лексические культурымы (**щи** да каша **пицца** наша) или онимы (во всю **Ивановскую**), топонимы (**Москва** не сразу строилась), этнонимы (Незванный гость — хуже **татарина**) или и то, и другое (В **Тулу** со своим **самоваром** не ездят). Могут это быть также такие случаи, где целиком данная фразеологическая единица кодирует такой фрагмент действительности, который не знаком некоторым другим народам (Раньше сядешь — раньше выйдешь). Вслед за многими исследователями к этой группе мы относим также прецедентные тексты (это могут быть тексты из реклам, фильмов, песен или дискурса массмедиа, а также крылатые слова). Они обладают следующими чертами: 1. Автор и источник известны или можно их определить; 2. Называют, оценивают, но относительно автономны в структуре; 3. Передаются в виде готовой лексической конфигурации¹³. Стоит обратить внимание, что фразеологические культурымы часто используются авторами учебников в качестве названий отдельных уроков: напр., в учебнике *Просто класс*¹⁴: Старый друг — лучше новых двух, У природы нет плохой погоды, Три, четыре, пять — вышел зайчик погулять, Кончил дело — гуляй смело, День рождения только раз в году, Мы едем, едем, едем в далекие края, Язык до Киева доведет, не родись красивой; в учебнике *Давай-те*¹⁵: Любовь — морковь, Щи да каша — пицца наша, Жили-были, Не говори, что делал, а говори, что сделал, Тише едешь — дальше будешь, Не имей сто рублей, а имей сто друзей, или в названии

¹³ W. Chlebda, *Skrzydlate słowa a frazeologia* // S. Bąba, K. Skibski, & M. Szczyszek (red.), *Perspektywy współczesnej frazeologii polskiej. Teoria. Zagadnienia ogólne*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza, Poznań 2010, с. 9–20.

¹⁴ J. Deczewska, K. Świrko, *Просто Класс*, ViDiCom 2 Dmitry Kolesnikov, Warszawa 2021.

¹⁵ D. Magnati, F. Legittimo, S. Iashaieva, *Comunicare in Russo*, vol. 1, Ulrico Hoepli Editore S.p.A., Milano 2017.

ях самих учебников, напр., известный всем изучающим русский язык — *Жили-были*¹⁶. Такая на первый взгляд приятная подача весьма сложного материала имеет свои достоинства и недостатки. С одной стороны, эти фразы стоит усваивать. Но они, как правило, остаются в пассивном запасе учащихся. С другой стороны, они требуют от учителя специальных комментариев, исключительно лекционной формы объяснения на родном языке ученика или языке-посреднике. Не всегда также степень трудности фразеологических культурем соответствует уровню, на котором в данный момент преподается язык. Следует, однако, учесть очень важный факт: для русского языка особенно характерно употребление крылатых слов (напр., «Простенько, но со вкусом», «Рыба не первой свежести», «Элементарно, Ватсон», «И тебя вылечат, и меня вылечат...», «Руссо туристо — облик морале», «Не виноватая я! Он сам пришел!», «Огласите весь список, пожалуйста», «Ленинград — город маленький», «Хорошо сидим», «Там было много новых слов», «Танцуй, теща!», «Работа не волк, в лес не убежит», «Требую продолжения банкета», «Ну ты это... Заходи, если что...», «Маловато будет» и многие другие) и других прецедентных текстов («Процесс пошел»; «Спокойной ночи, малыши»). С помощью этих фраз носители русского языка выражают определенную мысль, но в одно и то же время соотносят это с конкретным источником (фильм, литературное произведение, песня и др.). Надо также отметить, что использование носителями крылатых выражений очень индивидуально и зависит от таких факторов, как возраст, место проживания, статус, профессия, семейные традиции, любившиеся фильмы и пр.

4.3. РЕЧЕВОЙ ЭТИКЕТ

Особое внимание мы хотим уделить словам и выражениям, употребляемым в речевом этикете — в обращениях, поздравлениях, пожеланиях, напутствиях и т.д., которые вследствие своей частотности употребления, а также продуктивности образования кажутся носителям языка естественными и понятными, и при этом создается впечатление, что они автоматически имеют эк-

¹⁶ Л. Политова, И. Рыбакова, Л. Миллер, *Жили-были... 28 уроков русского языка для начинающих*, Златоуст, Санкт-Петербург 2022.

виваленты в других языках (да, имеют, но русское приветствие «здравствуйте» нельзя оставить без дополнительных комментариев: повелительное наклонение, пожелание здоровья и т.д.). В нашей классификации мы выделяем для таких случаев категорию «фиксированные фразы, составляющие часть языкового этикета». Рассмотрим эти случаи отдельно.

Здесь можно выделить особую группу выражений, которые образуются по модели: предлог «с» в сочетании с именной группой в творительном падеже. Так, в преддверии Нового года принято использовать напутственное поздравление «С наступающим!» или «С наступающим Новым годом!». Выражение «С наступающим!» не имеет эквивалента в польском или немецком языках. Это напутственное поздравление часто можно услышать в течение нескольких дней до Нового года и поэтому в первую очередь связано с праздником смены года. Но может быть применимо к другому празднику или праздникам, например, Пасхе, дню рождения и пр., причем сюда входят те праздники, с которыми в польской или немецкой культурах не приятно поздравлять, напр., День Победы, День независимости, День Конституции, День знаний и т.д. По аналогии с упомянутым выше выражением образована конструкция «С прошедшим тебя!».

Отсутствие переводного эквивалента наблюдается и в форме «С приездом!». Это выражение используется, когда говорящий увидел слушающего и знал, что он был в отъезде, и поэтому хочет сказать слушающему, что он рад тому, что слушающий вернулся, и в связи с этим фактом хочет поздравить его. При этом словосочетание «поздравить с приездом», «с прибытием», «с возвращением», «с легким паром» также является лингвистически лакунарным в рассматриваемых языках, так же как и многие другие обнаруженные нами в учебных пособиях этикетные выражения: Давай, пока!; Ну давай, пока!; Счастливо!; Как дела? — Ничего; Ни пуха ни пера. — К черту!; Спасибо! — На здоровье!

Формы обращений ввиду своей безэквивалентности стали предметом нашего отдельного исследования¹⁷, в котором мы доказали культуурообусловленную лакунарность обращений в межъязыковой перспективе и случаи субституции этикетных формул, заключающиеся в прямом переносе форм обращений

¹⁷ S. Ahlborn, W. Sosnowski, *Лакунарность и субституция при переносе русского речевого этикета на занятиях РКИ за пределами России*, «Przegląd Rusycystyczny» 2021, №1 (173), с. 166–193.

БЕЗЭКВИВАЛЕНТНЫЕ ЯЗЫКОВЫЕ ЕДИНИЦЫ...

с родного языка на иностранный. Итак, к безэквивалентным формам обращений для немецкой и польской аудиторий относим, кроме традиционного русского обращения по имени-отчеству, такие как «мужчина», «женщина», «девушка», «молодой человек», «ребята», «товарищ». В эту группу входят также слова, выражающие оценку: «молодец», «умница», так как они на самом деле косвенно являются формами обращений и часто используются в речи преподавателями.

4.4. НЕОЛОГИЗМЫ, НЕОСЕМАНТИЗМЫ, ИНТЕРНАЦИОнализмы

В следующую группу безэквивалентных единиц входят неологизмы (то есть слова, значения слов или словосочетания, недавно появившиеся в языке), неосемантизмы (то есть новый лексико-семантический вариант известной прежде лексической единицы, пребывающий в отношениях семантической связи с другими ЛСВ конкретного слова) и интернационализмы (то есть слова, которые появились первоначально в одном языке и затем из него были заимствованы в большинство других языков мира для обозначения этого понятия). Сразу следует отметить, что этих слов еще довольно мало в учебниках, но они активно присутствуют в языке интернета и без них трудно понять происходящие события, следовательно, они вводятся постепенно в ходе учебного процесса. Имеем в виду такие лексемы, как «евроремонт», «нулевые годы», «крымнаш», «могилизация» и пр. Зато в учебных пособиях имеется очень много случаев использования интернационализмов, которые приводятся с целью облегчения учебного процесса. Тут авторы предполагают, что введение, особенно на начальном уровне, так называемых когнатов (то есть однокоренных слов, имеющих общее происхождение в двух и более самостоятельных языках) поможет быстро обогатить лексический запас учащихся. Однако многие из этих слов изменили свое значение на русской почве и не могут остаться без особого толкования, так как введут учеников в заблуждение. К примеру, приведем такие частотные слова как «кафе» (в значении небольшой ресторан, где можно есть разные блюда, а не только — как думают учащиеся — пить кофе), «институт» (в выражениях напр. «после института я долго не работал» в значении любого высшего заведения, а не конкретной

научной единицы), «аэродром» (в значении аэропорт, но, как правило, отсутствует в реалиях других культур), «кино» (в значении фильм: какое кино идет сегодня?), «чек» (в значении квитанция кассы, подтверждающая оплату), «тур» (в значении путешествие), «бутерброд» (в значении только открытого (а не как в Польше и Германии — закрытого другим ломтиком) (плоского) куска хлеба или булки с намазанными или уложенными сверху продуктами, готовыми к употреблению (масло, сыр, колбаса и многие, многие другие или их сочетания).

5. БЕЗЭКВИВАЛЕНТНАЯ ЛЕКСИКА И КОРПУСНЫЕ ДАННЫЕ

В нашем исследовании мы обратились к корпусным данным, чтобы, с одной стороны, продемонстрировать сложности, возникающие при передаче лакунарных слов и выражений, а с другой стороны, чтобы показать частотность употребления некоторых слов и конструкций. При анализе мы работали с материалом основного, параллельного (русско-немецкого и русско-польского) корпуса НКРЯ, подкорпуса социальных сетей НКРЯ¹⁸, корпусом немецкого языка WDG, а также с данными большого коллективного словаря¹⁹, предоставляющего примеры употребления слов и выражений с контекстными переводами.

Данные корпуса показывают, что в случае отсутствия реалии в культуре целевого языка наблюдаются три возможности передачи русского слова или выражения: 1. слово не переводится, 2. слово передается в оригинальной форме с учетом правил транслитерации, 3. используется перифраза. Рассмотрим эти случаи отдельно.

К примеру, так происходит со словом «поликлиника» при переводе на немецкий язык, когда предложение в немецком сокращается до «Очевидно, что второй раз примитивный фокус наподобие сегодняшнего у них не пройдет» (пример 1) или сохраняет неперебиваемое слово (пример 2):

Пример 1:

рус. Очевидно, что второй раз примитивный фокус наподобие сегодняшнего, с **поликлиникой**, у них не пройдет / нем. Es war ganz klar, dass sie mit

¹⁸ НКРЯ (Национальный корпус русского языка): <https://ruscorpora.ru/> (27.12.2023)

¹⁹ Glosbe: <https://glosbe.com/> (27.12.2023).

БЕЗЭКВИВАЛЕНТНЫЕ ЯЗЫКОВЫЕ ЕДИНИЦЫ...

einem so primitiven Manöver wie dem heutigen kein zweites Mal durchkommen würde. [Александра Маринина, *Украденный сон* (1994) / Alexandra Marina, *Der Gestohlene Traum* (Natascha Wodin, 2004)].

Пример 2:

рус. «Лучевка» проклятая... А у меня даже медицинской карточки в **поликлинике** не было до этого . нем. Strahlenpest, verfluchte! ... Bis dahin hatte ich nicht mal ein Krankenblatt in der **Poliklinik!** [Светлана Алексиевич, *Чернобыльская молитва* (1997) / Swetlana Alexejewitsch, *Tschernobyl: Eine Chronik der Zukunft* (Ingeborg Kolinko, 1998)].

Следующий пример демонстрирует отсутствие в немецком отрывке слова «дача»:

Пример 3:

рус. Мудрость сердца подсказала Иг нужное решение: звонок из Хабаровска Агранову, начавшийся как бодрый разговор о текущих делах двух старых друзей, завершился тем, что Агранов, рассказав о деле Головиных, сам предложил поселить брата и сестру Дерибаса на **даче** в Люберцах до лета / нем. Die Weisheit des Herzens ließ Ig den rechten Entschluss fassen: Er rief von Chabarowsk aus Agranow an. Der kam, nach einem munteren Austausch über dies und jenes, auf den Fall Golowin zu sprechen und schlug von sich aus vor, Deribas könne doch Bruder und Schwester bis zum Sommer in Ljuberzy wohnen lassen. [Владимир Сорокин, *Путь Бро* (2004) / Vladimir Sorokin, *Bro* (Andreas Tretner, 2007)].

А здесь слово «дача» заменяется наречием «dorthin» — «туда»:

Пример 4:

рус. На сэкономленные деньги мы закупили и завезли **на дачу** овощи, постельное белье и медикаменты. / нем. Vom zurückgelegten Geld kauften wir Gemüse, Bettwäsche und Medikamente und brachten dieses kostbare Gut **dorthin** [Владимир Сорокин, *Путь Бро* (2004) / Vladimir Sorokin, *Bro* (Andreas Tretner, 2007)].

Рассмотрим передачу слова «бутерброд», которое, напоминая, в понимании русскоговорящих носителей представляет собой один кусок белого или черного хлеба с маслом и обязательно с сыром, колбасой и пр. Согласно данным словаря современного немецкого языка, слово «Butterbrot» в немецком языке означает только «хлеб с маслом».²⁰ Для передачи этого слова в немецком

²⁰ <https://www.dwds.de/wb/wdg/Butterbrot>: „mit Butter bestrichene Scheibe Brot“ (*Butterbrot // Wörterbuch der deutschen Gegenwartssprache (1964–1977)*, kuratiert und bereitgestellt durch das Digitale Wörterbuch der deutschen Sprache, <https://www.dwds.de/wb/wdg/Butterbrot> (04.11.2023.)). Также соглас-

языке находим такие варианты как «Sandwich, belegtes Brötchen, Brot, Butterbrot²¹» (пример 5, 6), а также отсутствие перевода, а в польском «kanapka, sandwicz, tartinka и пр.» (пример 7)

Пример 5:

рус. Потом ужинали **бутербродами** и простоквашей, и Надька не забыла о своем обещании / нем. Dann aßen sie zu Abend, **belegte Brote** und dicke Milch, und Nadja hielt ihr Versprechen [Людмила Улицкая, *Сквозная линия* (2001) / Ljudmila Ulitzkaja, *Die Lügen der Frauen* (Ganna-Maria Braungardt, 2003)].

Пример 6:

рус. Зашел Миша Доценко, принес всем **бутерброды** и позавчерашние булочки из буфета / нем. Mischa Dozenko betrat das Büro, er brachte ein paar **Sandwiches** aus der Kantine. [Александра Маринина, *Смерть и немного любви* (1995) / Aleksandra Marinina, *Tod und ein bißchen Liebe* (Natascha Wodin, 2003)].

Пример 7:

рус. Он спрятал флягу, выбрал **бутерброд** и принялся жевать / польск. Schował manierkę, wybrał sobie **kanapkę** i zaczął jeść [А. Н. Стругацкий, Б. Н. Стругацкий, *Пикник на обочине* (1971) / Arkadij Strugacki, Borys Strugacki, *Piknik na skraju drogi* (Irena Lewandowska, 1974)].

«Дверь на крыльцо» переводится только словом «Tür» — «дверь» с уточнением «nach draußen» — «наружу»:

Пример 8:

рус. Седьмой дом отсюда, — напутствовал смотритель, забегаая вперед и открывая **дверь на крыльцо** / нем. Das siebte Haus von hier, gab der Stationsvorsteher ihm auf den Weg, während er vorauseilte und **die Tür nach draußen** öffnete [Владимир Сорокин, *Метель* (2010) / Vladimir Sorokin, *Der Schneesturm* (Andreas Tretner, 2014)].

Аналогичную ситуацию мы наблюдаем и для польского материала на примере частицы «авось»:

но www.duden.de „Butterbrot“ означает кусок хлеба, намазанный маслом или маргарином.

²¹ Перевод слова «бутерброд» как «Butterbrot» наблюдается только в ранних переводах: рус. «Стал для них покупать гостинцев, пряничков, орешков, устраивал чай, намазывал бутерброды»/нем. «Er kaufte für sie allerlei Leckereien wie Pfefferkuchen und Nüsse, bewirtete sie mit Tee und strich ihnen Butterbrote» (Ф. М. Достоевский, *Братья Карамазовы*, F. Dostojewski, *Die Brüder Karamasow* (3.–4. Teile), перев. Hermann Röhl, Hesse und Becker, Leipzig 1923, с. 93).

БЕЗЭКВИВАЛЕНТНЫЕ ЯЗЫКОВЫЕ ЕДИНИЦЫ...

Пример 9:

рус. Видали и башкирцев и киргизцев, **авось** и от Пугачева отсидимся! / польск. Widzieliśmy i Baszkirów, i Kirgizów, może i od Pugaczowa obronimy się jakoś! [А.С. Пушкин, *Капитанская дочка* (1836) / Aleksander Puszkina, *Córka kapitana* (Т. Stępniewski, S. Pollak, 1949)].

Следующие примеры²² демонстрируют варианты передачи конструкции «С наступающим...» в польском и немецком языках:

Пример 10:

рус. С **наступающи** / польск. **Szczęśliwych ferii**.

Пример 11:

рус. С **наступающим** Рождеством, Холмс / польск. **Wesołych świąt**, Holmes.

Пример 12:

рус. Она отдает мне деньги и говорит, глядя в зеркало заднего вида: — С **наступающим** Рождеством / нем. Sie reicht mir das Geld und spricht zu mir, während sie mich im Rückspiegel betrachtet. »**Frohe Weihnachten**«, sagt sie.

Пример 13:

рус. Поздравляю с **наступающим** завтра Вашим днем рождения / нем. Meine **Glückwünsche zu** Ihrem morgigen Geburtstag.

Пример 14: рус.

С **наступающим** / нем. **Frohes Neues Jahr!**

Разговорная конструкция «Давай, пока!» остается в основном без перевода или добавляется, например, «Ok, Okay, dobra»:

Пример 15:

рус. **Давай, пока** / нем. **Tschüss**.

рус. Ладно, **давай, пока** / нем. **Okay, auf Wiederhören**.

рус. **Давай, пока!** / польск. **Dobra, to cześć**.

Давай, пока \ польск. **OK, do zobaczenia**.

Отсутствие реалий отражается и в словарях учебников. Так уже упомянутое слово «дача» передается как нем. Datscha, Datsche (!), так и как «Landhaus» (в учебнике Ясно²³), «Wochenendhaus» (в учебнике Langenscheid²⁴).

²² <https://glosbe.com> (27.12.2023).

²³ М. Bosch и др, «Ясно! Ясно!» (A1–A2). *Russisch für Anfänger. Lehrerhandbuch (Jasno!: Russisch für Anfänger und Fortgeschrittene)*, Ernst Klett Sprachen, Stuttgart 2017.

²⁴ Е. Minakova-Boblest, *Langenscheidt Praktisches Lehrbuch Russisch*, Langenscheidt, 2007.

В случае несовпадения или неполного совпадения реалий слова становятся лингвистически лакунарными в других языках, но не всегда безэквивалентными, и мы находим примеры перифраз: рус. валенки, польск. *walonki*, *filcowe buty*, нем. *Stiefel*, *Filzstiefel*, а также просто нем. *Füße* «ноги»; рус. крыльцо, польск. *ganek*, *krużganek*, *schody*, *weranda*, *taras*, нем. *das windschiefe Vordach*, *Haustür*, *Treppe*.

В заключение мы хотели бы остановиться еще на одной конструкции, на которую мы обратили внимание во время нашего исследования. Пожалуй, только за редким исключением можно найти учебники, в которых не встретилось бы выражение «Давайте познакомимся», которое часто включается на начальном уровне в диалог между двумя людьми. В естественном общении это выражение может использоваться при обращении к группе людей, и, как правило, в официальной обстановке.

Однако, если проигнорировать собственную языковую интуицию по ее использованию, обратимся к корпусным данным с целью рассмотрения употребления и частотности данного выражения. При поиске мы учитывали конструкцию с глаголом совершенного вида «познакомиться», стоящую перед любым знаком препинания, чтобы исключить случаи типа «давайте познакомимся поближе с данной проблемой». Материалы устного подкорпуса русского национального корпуса, в котором собраны реплики из фильмов, показывают, что выражение «Давайте познакомимся» было особенно частотным в 60-х годах (рис. 1). Например, [Третий покупатель, муж] Благодарю. [Коля] Ну тогда давайте познакомимся / Алена. Николай/Саша/Владимир Ермаков/сибирский писатель. [Георгий Данелия, Геннадий Шпаликов, *Я шагаю по Москве*, к/ф (1963)].

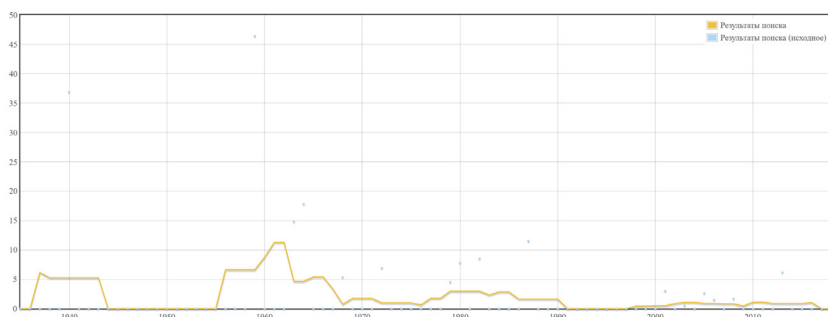

Рисунок 1: Распределение частотности употребления выражения «Давайте познакомимся» по годам в устном подкорпусе НКРЯ

БЕЗЭКВИВАЛЕНТНЫЕ ЯЗЫКОВЫЕ ЕДИНИЦЫ...

А результаты поиска по основному корпусу показывают, что это выражение часто встречается и в 70-х годах (рис. 2).

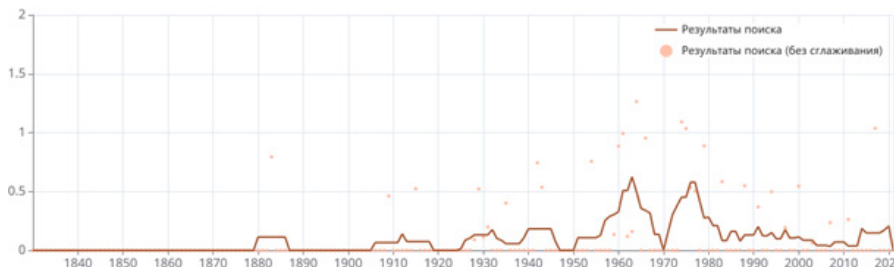

Рисунок 2: Распределение частотности употребления выражения «Давайте познакомимся» по годам в основном корпусе НКРЯ

При этом наибольшее число вхождений данного выражения в основном корпусе были найдены в текстах художественной литературы:

Автор Пол автора Сфера функционирования Тип текста Тематика текста Жанр

№	Значение атрибута	Тексты	Вхождения
1	художественная	23	23 (65.71%)
2	публицистика	9	10 (28.57%)
3	бытовая	1	1 (2.86%)
4	реклама	1	1 (2.86%)

Рисунок 3: Употребление выражения «Давайте познакомимся» по сфере функционирования в основном корпусе НКРЯ

Несмотря на то, что выражение «Давайте познакомимся» часто встречается в учебниках, изданных в Германии, мы не считаем возможным объяснить это влиянием немецкого языка, так как примерный аналог «Lasst uns kennenlernen» или «Machen wir uns bekannt» и пр. не используется в повседневной речи немцев. Также польский аналог «Poznajmy się» в устной речи звучит искусственно и не используется в аналогичных русским ситуациях общения.

Следует только добавить, что тенденция к возрастанию употребления конструкции «Давайте познакомимся» наметилась в социальных сетях, особенно во время пандемии:

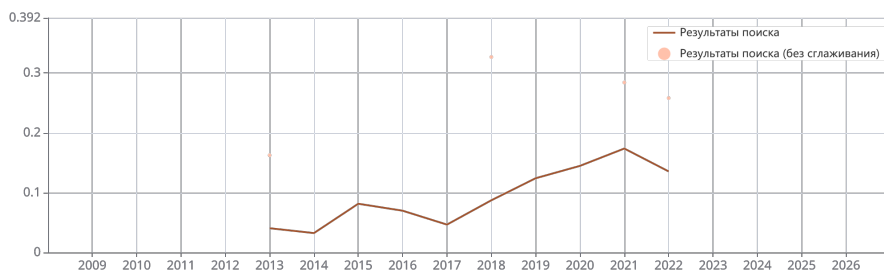

Рисунок 4: Распределение частотности употребления выражения «Давайте познакомимся» по годам в подкорпусе НКРИ «Социальные сети» с 2013 по 2022 г.

При этом, надо не забывать, что язык интернета представляет собой особый стиль речи, отличающийся от устного разговорного стиля. Для демонстрации приведем примеры:

Пример 16:

Уверен, среди моих друзей и подписчиков есть много интересных людей. А **давайте познакомимся**? Предлагаю приложить свою фотку и рассказать чуть-чуть о себе: чем занимаетесь, где живете, если еще учитесь, чем хотите заниматься в будущем? [vk (21.05.2013)].

Пример 17:

Роспись футболки, толстовки, сумки! **Давайте познакомимся!** Я Свиридова Анастасия, ваша почтенная вольная художница. Расписываю футболки, сумки, толстовки и все, что вашей душеньке угодно. Могу нарисовать все, что захотите, кроме ваших портретов! [vk (06.09.2012)].

Приведенный пример показывает, что данное выражение употребляется совсем в ином контексте по сравнению с уже практически неупотребляемым в разговорной речи: «Давайте познакомимся, я Олег.» — «Я — Таня».

6. ЗАКЛЮЧЕНИЕ

В настоящей статье с помощью фрагмента отобранного нами материала мы продемонстрировали примеры употребления безэквивалентной лексики в учебниках по русскому языку как иностранному, с которыми нам приходилось работать в течение последних двадцати лет. Так как все материалы апробирова-

БЕЗЭКВИВАЛЕНТНЫЕ ЯЗЫКОВЫЕ ЕДИНИЦЫ...

лись многократно в немецкой и польской аудиториях и каждый раз всплывали те же самые затруднения с объяснением, усвоением и правильным активным употреблением в речи учащихся определенного пласта лексики, мы решили создать тезаурус и более глубоко изучить эту проблему. Анализ и апробация материала на занятиях, проверка слов и выражений по различным корпусам позволил прийти к определенным выводам. Итак, во-первых, следует отметить, что безэквивалентная лексика занимает более значительное место, чем предлагалось и предлагается самими авторами и учителями. Многочисленные лексемы, выражения и тексты, которые включаются в дидактические материалы, вызывают трудности у учащихся особенно ввиду своей лакунарности в родном языке и культуре, но также ввиду частотности и сферы употребления. Во-вторых, некоторые безэквивалентные лексемы и выражения, обнаруженные в дидактических материалах, больше не являются употребляемыми, и их введение на уроках стоит тщательно продумать. В-третьих, приходим к выводу, что при включении непереводаемых единиц языка в активный лексический запас рекомендуется соответствующее планирование занятия с привлечением дополнительной информации разного рода. Таким образом, немного расширенное нами понятие о культурах и собранный материал дает толчок к дальнейшим исследованиям как в области языкознания, так и лингводидактики.

SOURCES

German

- Adler, Irma, and Bolgova, Ljudmila et al. *МОСТ 2 (B1). Russisch für Anfänger. Überarbeitete Ausgabe. Lehrbuch mit 2 Audio-CDs*. Stuttgart: Ernst Klett Sprachen, 2014.
- Adler, Irma, and Bolgova, Ljudmila. *МОСТ 1 (A1–A2). Russisch für Anfänger. Überarbeitete Ausgabe. Lehrbuch mit 2 Audio-CDs*. Stuttgart: Ernst Klett Sprachen, 2013.
- Bosch, Monika u.a. *Jasno! (A1-A2). Russisch für Anfänger. Lehrerhandbuch (Jasno!): Russisch für Anfänger und Fortgeschrittene*. Stuttgart: Ernst Klett Sprachen, 2017.
- Hamann, Carola. *Otlitschno! (A1)*. München: Hueber Verlag, 2018.
- Hamann, Carola. *Otlitschno! (B1)*. München: Hueber Verlag, 2018.
- Minakova-Boblest, Elena. *Langenscheidt Praktisches Lehrbuch Russisch*. Langenscheidt, 2007.

Polish

- Danecka, Irena, and Granatowska, Halina. *Kak dela?* Warszawa: Wydawnictwo Szkolne PWN, 2002 [Danecka, Irena, and Granatowska, Halina. *Как дела?* Warszawa: Wydawnictwo Szkolne PWN, 2002].
- Dąbrowska, Halina, and Zybert, Mirosław. *Novyye vstrechi*. Warszawa: Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne, 2011 [Dąbrowska, Halina, Zybert, Mirosław. *Новые встречи*. Warszawa: Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne, 2011].
- Deczewska, Justyna, Świrko, Krzysztof. *Prosto klass (B1)*, Warszawa: ViDiCom 2 Dmitry Kolesnikov, 2022 [Deczewska, Justyna, Świrko, Krzysztof. *Просто класс (B1)*, Warszawa: ViDiCom 2 Dmitry Kolesnikov, 2022].
- Deczewska, Justyna, and Świrko, Krzysztof. *Prosto klass (A1–A2)*. Warszawa: ViDiCom 2 Dmitry Kolesnikov, 2021 [Deczewska, Justyna, and Świrko, Krzysztof. *Просто класс (A1–A2)* Warszawa: ViDiCom 2 Dmitry Kolesnikov, 2021].
- Gawęcka-Ajchel, Beata. *Ekho*. Warszawa: Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne, 2014 [Gawęcka-Ajchel, Beata. *Эхо*. Warszawa: Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne. 2014].
- Machnac, Andrzej. *Iz pervykh ust. Russkiy yazyk dlya bazovogo urovnya*. Warszawa: Kram, 2021 [Machnac, Andrzej. *Из первых уст. Русский язык для базового уровня*. Warszawa: Wydawnictwo Kram, 2021].
- Tatarczyk, Olga. *Kak raz (Język rosyjski. Podręcznik dla liceum i technikum)*. Warszawa: WSiP, 2019 [Tatarczyk, Olga. *Как раз (Язык русский. Подручник для liceum i technikum)*. Warszawa: WSiP, 2019].
- Wiatr-Kmieciak, Małgorzata, and Wujec, Sławomira. *Vot i my po-novomu 1. Podręcznik do języka rosyjskiego dla liceum i technikum*. Warszawa: Wydawnictwo Szkolne PWN, 2021 [Wiatr-Kmieciak Małgorzata, and Wujec, Sławomira. *Вот и мы по-новому 1. Подручник до języка rosyjskiego dla liceum i technikum*. Warszawa: Wydawnictwo Szkolne PWN, 2021].
- Wiatr-Kmieciak, Małgorzata, and Wujec, Sławomira. *Vot i my 1. Podręcznik. Język rosyjski dla szkół ponadgimnazjalnych*. Warszawa: Wydawnictwo Szkolne PWN 2012 [Wiatr-Kmieciak, Małgorzata, and Wujec, Sławomira. *Вот и мы 1. Подручник. Язык rosyjski dla szkół ponadgimnazjalnych*. Warszawa: Wydawnictwo Szkolne PWN 2012].
- Wrzesińska, Anna. *Ot a do ya*. Łódź: Rosjanka, 2013 [Wrzesińska, Anna. *От а до я*. Łódź: Rosjanka, 2013].

Russian

- Chernyshov, Stanislav, and Chernyshova, Alla. *Poyekhali (chasti 1.1, 1.2, 2.1, 2.2)*. Sankt-Peterburg: Zlatoust, 2021 [Чернышов Станислав, and Чернышова Алла. *Поехали (части 1.1, 1.2, 2.1, 2.2)*. Санкт-Петербург: Златоуст, 2021].
- Esmanova, Tat'yana. *Russkiy yazyk: 5 elementov. Kniga dlya prepodavatelya. Uroven' A1*. Sankt-Peterburg: Zlatoust, 2008 [Эсмантова, Татьяна. *Русский язык: 5 элементов. Книга для преподавателя. Уровень А1*. Санкт-Петербург: Златоуст, 2008].
- Gus'kova, Yekaterina. *Po-russki legko*. Moskva: Russkiy yazyk. Kursy, 2020 [Гуськова, Екатерина. *По-русски легко*. Москва: Русский Язык. Курсы, 2020].
- Paretskaya, Marina, and Shestak, Olga. *Russkaya mozaika (B1+)*. Sankt-Peterburg: Zlatoust, 2017 [Парецкая, Марина, and Шестак, Ольга. *Русская мозаика (B1+)*. Санкт-Петербург: Златоуст, 2017].

БЕЗЭКВИВАЛЕНТНЫЕ ЯЗЫКОВЫЕ ЕДИНИЦЫ...

- Politova, Ludmila, and Rybakova, Irina, and Miller, Ludmila. *Zhili-byli... 28 urokov russkogo yazyka dlya nachinayushchikh*. Sankt-Peterburg: Zlatoust, 2022 [Политова, Людмила, Рыбакова, Ирина, and Миллер, Людмила. *Жили-были... 28 уроков русского языка для начинающих*. Санкт-Петербург: Златоуст, 2022].
- Politova, Ludmila, and Miller, Ludmila. *Zhili-byli... 12 urokov russkogo yazyka. Bazovyy uroven', uchebnik*. Sankt-Peterburg: Zlatoust, 2015 [Политова, Людмила, and Миллер, Людмила. *Жили-были... 12 уроков русского языка. Базовый уровень, учебник*. Санкт-Петербург: Златоуст, 2015].

Others

- Blum, Tamara, and Gorelova, Lena. *Put' k uspekhu (A1–B1)*. Wien: facultas, 2016 [Blum, Tamara, and Gorelova, Lena. *Путь к успеху (A1–B1)*, Wien: facultas, 2016].
- Langran, John, and Veshnyeva, Natalya. *Ruslan Russian 1: a communicative Russian course*. London: Russian Limited, 2017.
- Magnati, Dario, Legittimo, Francesca, and Iashaiaeva, Sofia. *Davayte (Comunicare in Russo, vol. 1)*. Milano: Ulrico Hoepli Editore S.p.A., 2017 [Magnati, Dario, Legittimo, Francesca, and Iashaiaeva, Sofia. *Давайте (Comunicare in Russo, vol. 1)*, Milano: Ulrico Hoepli Editore S.p.A., 2017].

REFERENCES

- Ahlborn, Svetlana, and Sosnowski, Wojciech. “Lakunarnost' i substitutsiya pri perenose russkogo rechevogo etiketa na zanyatiyakh RKI za predelami Rossii.” *Przegląd rusycystyczny*, 2021, no. 1 (173): 166–193 [Ahlborn, Svetlana, and Sosnowski, Wojciech. “Лакунарность и субституция при переносе русского речевого этикета на занятиях РКИ за пределами России.” *Przegląd rusycystyczny*, 2021, no. 1 (173): 166–193].
- Barkhudarov, Leonid. *Yazyk i perevod (Voprosy obshchey i chastnoy teorii perevoda)*. Moskva: Mezhdunarodnyye otnosheniya, 1975 [Бархударов, Леонид. *Язык и перевод (Вопросы общей и частной теории перевода)*. Москва: Международные отношения, 1975].
- Chlebda, Wojciech. “Skrzydlate słowa a frazeologia.” *Perspektywy współczesnej frazeologii polskiej. Teoria. Zagadnienia ogólne*. Bąba, Stanisław, Skibski, Krzysztof, and Szczyszek, Michał (eds.). Poznań: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza, 2010: 9–20.
- Glosbe <<https://glosbe.com/>>.
- Jaskot, Maciej, Sosnowski, Wojciech, and Wojakowska, Marta. “Culturally anchored lexical units in modern foreign language teaching.” *XLinguae*, 2022, no. 15(3): 114–125.
- Nagórko, Alicja, Łaziński, Marek, and Burkhardt Hanna. *Dystynktywny słownik synonimów*. Kraków: Universitas, 2004.
- Nedkova, Emilia. “Frazeologizmi s obrazni elementi ot narodnia bit.” *Nauchni trudove na Rusenskiia universitet*, 2009, t. 48: 42–45 [Недкова, Емилия. “Фразеологизми с образни елементи от народния бит.» *Научни трудове на Русенския университет*, 2009, t. 48: 42–45].
- NKRYA [НКРЯ] <<https://ruscorpора.ru/>>

- Oksaar, Els. *Kulturemtheorie. Ein Beitrag zur Sprachverwendungsforschung*. Hamburg: Vandenhoeck und Ruprecht, Göttingen, 1988.
- Taylor, Christopher. *Language to Language: A Practical and Theoretical Guide for Italian/English Translators*. Cambridge: Cambridge University Press, 1998.
- Vereshchagin, Yevgeniy, and Kostomarov, Vitaliy. *Lingvostranovedeniye v prepodavanii russkogo yazyka kak inostrannogo*. Moskva: Russkiy yazyk, 1990 [Верещагин, Евгений, and Костомаров, Виталий. *Язык и культура: Лингвострановедение в преподавании русского языка как иностранного*. Москва: Русский язык, 1990].
- Vlakhov, Sergey, Florin Sider. *Neperevodimoye v perevode*. Moskva: Mezhdunarodnyye otnosheniya, 1980 [Влахов, Сергей, Флорин, Сидер. *Непереводимое в переводе*. Москва: Международные отношения, 1980].
- Yaskot, Maciej. "Otrazhenie na kulturni komponenti vav frazeologichnite ediniti." *Bălgarski ezik*, 2019, no. 2: 93–106 [Яскот, Мачей. "Отражение на культурни компоненти във фразеологичните единици." *Български език*, 2019, no. 2: 93–106].

NOTY O AUTORACH

SVETLANA AHLBORN

Dr nauk humanistycznych w zakresie językoznawstwa porównawczo-histerycznego, gramatyki kontrastywnej i lingwistyki stosowanej. Pracuje w Uniwersytecie Johanna Wolfganga Goethego we Frankfurcie nad Menem oraz Petersburskim Uniwersytecie Państwowym. Zajmuje się składnią indoeuropejską oraz komparatystyką korpusową; prowadzi zajęcia z języka rosyjskiego i staro-cerkiewno-słowiańskiego oraz seminaria z zakresu języków słowiańskich w Instytucie Językoznawstwa Empirycznego Uniwersytetu Goethego we Frankfurcie nad Menem. Zajmuje się badaniami w dziedzinie zmian językowych na podstawie danych korpusowych, zastosowaniem metod lingwistyki korpusowej w nauczaniu języka rosyjskiego i staro-cerkiewno-słowiańskiego, metodyką nauczania języków słowiańskich w oparciu o język ojczysty. Autorka publikacji: *Tokens and Types Distribution in TITUS – Thesaurus of indoeuropean texts* (St. Petersburg 2013), *Old Church Slavonic Concordances in Language Teaching and Learning* (Sofia–Iżewsk 2014), *The post-positive particle -to in tales from Novgorod region: a corpus-based investigation* (Tartu–Moscow 2018).

Kontakt: l.ahlborn@em.uni-frankfurt.de

ŁUKASZ BACHORA

Absolwent Elektroniki na Politechnice Gdańskiej oraz Studiów Wschodnich na Uniwersytecie Gdańskim, w ramach których zajmował się m.in. badaniem współczesnego kina chińskiego i kultury krajów byłego ZSRR. Obecnie doktorant Nauk o Kulturze i Religii w Szkole Doktorskiej Nauk Humanistycznych i Społecznych w Uniwersytecie Gdańskim. W kręgu jego zainteresowań naukowych znajdują się badania kulturoznawcze i literaturoznawcze z wykorzystaniem metod inspirowanych psychologią analityczną Carla Gustava Junga.

Kontakt: lukasz.bachora@gmail.com

IRINA ERMASHOVA

Dr nauk humanistycznych, filolog, adiunkt w Instytucie Filologii Słowiańskiej Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu. Prowadzi zajęcia z historii literatury rosyjskiej i języka rosyjskiego, z teorii i praktyki tłumaczeń. W kręgu jej zainteresowań znajduje się przede wszystkim najnowsza proza rosyjska w przekładzie polskim – problem jej recepcji w kontekście translatorskim, komparatystycznym i historycznoliterackim. Jest autorką

monografii *Polska poezja w rosyjskim dwugłosie. O tłumaczeniach Natalii Astafjewej i Władimira Britaniszskiego* (Poznańskie Studia Polonistyczne, Poznań, 2016) oraz licznych artykułów dotyczących przekładów rosyjskiej prozy pierwszej dekady XXI wieku.

Kontakt: erm-irka@yandex.ru

DOROTA GŁUSZAK

Dr nauk humanistycznych w zakresie językoznawstwa słowiańskiego, adiunkt w Katedrze Językoznawstwa Słowiańskiego Instytutu Neofilologii na Wydziale Humanistycznym Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie. Autorka monografii *Rzeczowniki zapożyczone w języku Vesti-Kurantów z lat 1600–1670* (Lublin 2020) oraz artykułów naukowych poświęconych frazeologii i historii języka rosyjskiego.

Kontakt: gluszakdorota@gmail.com

ALEKSANDER KIKLEWICZ

Prof. dr hab., pracuje w Instytucie Dziennikarstwa i Komunikacji Społecznej Uniwersytetu Warmińskiego-Mazurskiego w Olsztynie. Kierownik Zakładu Komunikacji Społecznej i Języka Mediów. Dyrektor Centrum Badań Europy Wschodniej UWM w Olsztynie. Redaktor naczelny czasopisma „Przegląd Wschodnioeuropejski” oraz trzech serii wydawniczych. Autor ponad 450 publikacji, w tym ponad dwudziestu monografii. Publikował w wielu językach i w wielu krajach. Przedmiotem jego zainteresowań jest teoria i filozofia języka, metodologia badań lingwistycznych, socjologia językoznawstwa, gramatyka funkcjonalna, składnia semantyczna, komunikologia i pragmatyka językowa, psycholingwistyka i semantyka kognitywna, semantyka logiczna, językoznawstwo konfrontatywne: polsko-wschodniosłowiańskie oraz słowiańsko-germańskie. Kierownik bądź wykonawca kilku projektów naukowo-badawczych, w tym realizowanych we współpracy międzynarodowej. Jest członkiem Komisji Stylistycznej oraz Komisji Lingwistyki Dyskursu przy Międzynarodowym Komitecie Słowistów, a także członkiem Socjetas Humboldtiana Polonorum. Jest (powtórnie) członkiem Zarządu Polskiego Towarzystwa Językoznawczego.

Kontakt: akiklewicz@gmail.com

EWA KOMISARUK

Dr hab. nauk humanistycznych w zakresie literaturoznawstwa, prof. UW w Instytucie Filologii Słowiańskiej Uniwersytetu Wrocławskiego. Autorka monografii *Proza Michaiła Kuzmina* (2002), *Od milczenia do zamknięcia. Rosyjska proza kobieca na początku XX wieku* (2009), *Blokada Leningradu w doświadczeniu i diarystycznych narracjach kobiet* (2021), a także kilkudziesięciu artykułów opublikowanych w czasopismach „Przegląd Rusycystyczny”, „Slavia Orientalis”, „Poznańskie Studia Słowistyczne”, „Slavica Wratislaviensia”, „Przegląd Środkowo-Wschodni” oraz w tomach

NOTY O AUTORACH

zbiorowych wydanych w Polsce, Rosji i Czechach. Zajmuje się literaturą rosyjską z perspektywy *gender studies*, *urban studies*, *sound studies*, *memory studies*.

Kontakt: ewa.komisaruk@uwr.edu.pl

JOLANTA KUR-KONONOWICZ

Dr nauk humanistycznych w zakresie językoznawstwa, adiunkt w Katedrze Rusycystyki w Instytucie Neofilologii na Uniwersytecie Rzeszowskim. Autorka ponad 70 publikacji naukowych w języku polskim, rosyjskim i angielskim (w tym monografia *Nazwy potraw w języku rosyjskim XIX wieku*, rozdziały monografii, artykuły naukowe, recenzje). Redaktor monografii tematycznej *Syberia – historia i ludzie*, a także *Syberia. Przeszłość i teraźniejszość*. Zainteresowania badawcze: rosyjsko-polskie językoznawstwo konfrontatywne, diachronia językowa, semantyka językoznawcza, leksykologia z leksykografią, frazeologia słowiańska, lingwistyka i symbolika tekstu poetyckiego, stylistyka.

Kontakt: jolanta_malgorzata@wp.pl

OLGA MAKAROWSKA

Dr, adiunkt w Zakładzie Komparatystyki Literacko-Kulturowej; pracuje w Instytucie Filologii Wschodniosłowiańskich Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu. Założycielka i koordynatorka merytoryczna Wydziałowych Kolokwiów Badawczo-Dydaktycznych. Zainteresowania naukowe: komunikacja językowa w Internecie, genologia internetowa, komunikacja międzykulturowa, lingwistyka tekstu, lingwokulturologia, glottodydaktyka oraz metodyka nauczania języka rosyjskiego. Autorka książek: *Концепты русской народной и национальной песни* (Poznań 2004), *Культурные, культурно-личностные и коммуникативно-стилевые детерминанты интерперсональной коммуникации между польской и русской молодежью* (Poznań 2014) oraz licznych artykułów w czasopiśmie i monografiach zbiorowych. Współautorka monografii *Mozaika Glottodydaktyczna. Edukatorium w kształtowaniu kreatywności zawodowej glottodydaktyków* (Poznań 2021) oraz trzech skryptów do nauki języka rosyjskiego jako obcego wydanych w Rosji i Czechach.

Kontakt: filin@amu.edu.pl

KRZYSZTOF MAŁEK

Mgr teologii, doktorant na Wydziale Humanistycznym Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach. Absolwent teologii (tytuł magistra uzyskał w 2016 roku), turystyki historycznej (licencjat – 2017) oraz filologii rosyjskiej (licencjat – 2021; wszystkie na Uniwersytecie Śląskim w Katowicach). Interesuje się myślą posthumanistyczną, animal studies, ekoteologią, a przede wszystkim zooteologią. Obecnie realizuje projekt *Prawosławna teologia zwierząt w eseistyce Tatiany Goriczewej*, finansowanego przez Narodowe

Centrum Nauki (PRELUDIUM BIS–2, 2020/39/O/HS2/02968), pod kierunkiem dr hab. Justyny Tymienieckiej-Suchanek, prof. UŚ.
Kontakt: krzysztof.malek@us.edu.pl

EDYTA MANASTERSKA-WIĄCEK

Dr hab., pracuje w Instytucie Filologii Słowiańskiej Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie. Jest filologiem rosyjskim i polskim, autorką dwóch monografii: *Polska poezja dla dzieci w przekładach na język rosyjski. Na podstawie wierszy Juliana Tuwima i Jana Brzechwy* (Lublin 2009); *Dyfuzja i paradyfuzja w przekładach literatury dla dzieci* (Lublin 2015) oraz kilkudziesięciu artykułów naukowych.
Kontakt: edyta.manasterska@gmail.com

LENKA ODEHNALOVÁ

Dr, absolwentka Wydziału Filozofii Uniwersytetu Konstantyna Filozofa w Nitrze (Słowacja) oraz Wydziału Sztuki Uniwersytetu Masaryka (Czechy), gdzie w 2021 roku obroniła rozprawę doktorską *Dostoevsky's Diary of a Writer in Contexts and Confrontations. Genres — Themes — Motives — Reception*. Obecnie zatrudniona na Uniwersytecie Obrony w Brnie. Jej główne zainteresowania badawcze skupiają się na współczesnej literaturze rosyjskiej, osobowości i twórczości Fiodora Dostojewskiego oraz gatunkach autobiograficznych w literaturach słowiańskich.
Kontakt: lenka.odehnalova@uhk.cz

WOJCIECH PAWEŁ SOSNOWSKI

Dr nauk humanistycznych w zakresie językoznawstwa sławistycznego, adiunkt w Centrum Nauczania Języków Obcych Uniwersytetu Warszawskiego, wykładowca języka rosyjskiego w dziale Języków i dialogu interkulturowego Kolegium Europejskiego w Natolinie. Członek Rady Programowej czasopisma „Języki Obce w Szkole”, recenzent egzaminów z języka rosyjskiego w Centralnej Komisji Egzaminacyjnej. Opublikował ponad 50 artykułów naukowych i rozdziałów w monografiach z zakresu językoznawstwa, leksykografii, korpusologii i metodyki nauczania języków obcych. Współautor korpusów z językami bułgarskim, polskim, rosyjskim i ukraińskim CLARIN.PL, *Leksykonu odpowiedniości semantycznych w języku rosyjskim, bułgarski i polskim* (Warszawa 2016), *Leksykonu aktywnej frazeologii polskiej i ukraińskiej* (Warszawa 2018), *Leksykonu aktywnej frazeologii bułgarskiej i polskiej* (Sofia 2022), trzypięciotomowego cyklu *Учитесь с нами* (B1, B2, C1) (Warszawa 2013, 2017) oraz książek *С Россией на „ты”* (Moskwa 2014), *Polskich czytanek* (cz. 1 i 2) (Warszawa 2017, 2018) oraz monografii *Studium konfrontatywne frazeologii bułgarskiej, polskiej i ukraińskiej* (Warszawa 2022).
Kontakt: w.sosnowski@uw.edu.pl

NOTY O AUTORACH

ROMAN SZUBIN

Dr, adiunkt w Zakładzie Pragmatyki Komunikacyjnej Języków Obcych w Instytucie Filologii Rosyjskiej i Ukraińskiej na Uniwersytecie im. Adama Mickiewicza w Poznaniu. Zainteresowania naukowe: hermeneutyka literacka, proza XIX–XXI wieku, twórczość Antona Czechowa, Wasilija Szukszyna, Michaiła Priszwina. Autor publikacji o twórczości Michaiła Priszwina, Wardana Hayrapetiana, Michaiła Szyszkina.

Kontakt: szubin@amu.edu.pl